

**T.C.
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

İKTİSAT ANABİLİMDALI

**TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNDE YAPISAL DÖNÜŞÜMÜN
SOSYO-EKONOMİK VE MEKANSAL ETKİLERİ: MUĞLA MERKEZ
TÜTÜN ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BAHAR İSLAMOĞLU

**KASIM, 2011
MUĞLA**

T.C.
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİMDALI

TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNDE YAPISAL DÖNÜŞÜMÜN
SOSYO-EKONOMİK VE MEKANSAL ETKİLERİ: MUĞLA MERKEZ
TÜTÜN ÖRNEĞİ

Hazırlayan: Bahar İSLAMOĞLU

Sosyal Bilimleri Enstitüsünde
“Yüksek Lisans”
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 28.11.2011
Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 03.11.2011

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Semra PURKİS
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ummuhan GÖKOVALI
Jüri Üyesi: Yrd. Doç. Dr. Fatih GÜNGÖR

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Namık Kemal ÖZTÜRK

KASIM, 2011
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 14./10./2011 tarih ve 532/24 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 25/1 maddesine göre, **iktisat** Anabilim Yüksek lisans öğrencisi Bahar İslamoğlu'nun "Türkiye Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşümün Sosyo-Ekonomik ve Mekansal Etkileri: Muğla Merkez Tütün Örneği" adlı tezini incelemiş ve aday 03./11./2011 tarihinde saat 10:30'ta jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin **kabul** edildiğine **uyurluğu** ile karar verildi.

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Semra PURKIS

Üye

Doç. Dr. Ummuhan GÖKOVALI

Üye

Yrd. Doç. Dr. Fatih GÜNGÖR

YEMİN

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Türkiye Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşümün Sosyo-Ekonomik ve Mekansal Etkileri: Muğla Merkez Tütün Örneği” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

28.11.2011
BAHAR İSLAMOĞLU

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı : İSLAMOĞLU

Adı : Bahar

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe : TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNDE YAPISAL DÖNÜŞÜMÜN SOSYO-EKONOMİK VE MEKANSAL ETKİLERİ: MUĞLA MERKEZ TÜTÜN ÖRNEĞİ

Y. Dil : SOCIO-ECONOMIC AND SPATIAL EFFECTS OF STRUCTURAL TRANSFORMATION IN TURKISH AGRICULTURAL SECTOR: THE CASE OF TOBACCO PRODUCTION IN MUĞLA

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

●

○

○

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Üniversitesi

Fakülte : İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :28.11.2011

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayımlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : PURKIS, Semra

Ünvanı : Yrd. Doç. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL : Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: 168

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Tarımda Yapısal Dönüşüm
2. Türkiye’de Tarımsal Yapı ve Tarım Politikalarındaki Gelişmeler
3. Türkiye’de ve Muğla’da Tütün Üretimi ve Gelişimi

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELEER :

1. YAPISAL DÖNÜŞÜM
2. TÛTÛN
3. TEKEL
4. ÖZELLEŞTİRME

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELEER: Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstract ve thesaurus’u kullanınız.

1. STRUCTURAL TRANSFORMATION
2. TOBACCO
3. TEKEL
4. PRIVATIZATION

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	☐
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	☐
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	☒

Yazarın İmzası : *Bahar İslamoğlu* Tarih : 28./11./2011

Bahar İslamoğlu

ÖZET

Bugünkü küreselleşmenin nedeni gelişmiş merkez ülkelerdeki sermaye birikim sürecinin yavaşlamasıdır. 1960'lı yılların sonu, 1970'li yılların başlarından itibaren sermaye içinde bulunduğu birikim krizini aşmak için üretim süreçlerini dünya ölçeğinde yeniden düzenlemiş ve bu çerçevede gelişmekte olan çevre ülkelerin ekonomi politikalarına, kurumlarına ve piyasalarına çeşitli yollardan müdahalede bulunmuştur. Özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki tarım sektörü, uygulanan neo-liberal politikalar sonucu tamamen piyasa koşullarına bırakılmış, tarımsal piyasaları düzenleyen ve destekleyen kurumlar ya kapatılmış ya da özelleştirilmiştir. Tarımda da sanayi ve hizmet sektöründe üretimin dünya ölçeğinde örgütlenmesine benzer şekilde, sözleşmeli üretim yöntemiyle ÇUŞ'lar (çok uluslu şirketler) fiyatları dünya ölçeğinde kontrol ederek bu sektöre hakim olmuşlardır. Üreticilerin büyük çok uluslu şirketler ile karşı karşıya bırakılması, kırsal kesimdeki küçük üreticilerin görece yoksullaşmasıyla sonuçlanmıştır. Düşen tarımsal ürün fiyatları ve artan girdi maliyetleri kırsal alandan yurtiçi ve yurt dışı göç hareketlerini yoğunlaştırmıştır (Purkis, 2006: 12). Dünyadaki bu gelişmelerden Türkiye tarımı da benzer şekilde etkilenmiş, tarım diğer sektörler karşısında önemini göreceli olarak kaybetmiştir. Özellikle endüstriyel ürünlerde ortaya çıkan olumsuz gelişmeler önemli boyutlardadır. Bu çalışmada Türkiye tarımındaki yapısal dönüşüm önemli bir endüstriyel ürün olan tütün üretimi üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Sektöre hakim çok uluslu firmaların tütün fiyatlarını dünya ölçeğinde kontrol etmek amacıyla farklı ülkelerde koydukları üretim kotaları çerçevesinde, tütün üretimi altsözleşme ilişkileri ile bu firmalara bağlı olarak çalışan şirketlerle üreticiler arasında yapılan sözleşmelerle yürütülmeye başlanmıştır. Böylece, tütün alıcılarının tekel, üreticilerinin tam rekabet şartlarında çalıştığı bir piyasa oluşmuştur. Piyasa koşullarına bırakılan tütün tarımının Muğla örneğinden anlaşıldığı üzere bitme noktasına geldiği; üretime halen devam eden hanehalklarının bazı bireylerinin kendi toprakları üzerinde taşeronlaşmış işçi haline gelirken, bazı bireylerinin yaşam standartlarındaki düşüşleri telafi etmek için aynı zamanda başka sektörlerde çalışarak işçileştikleri; üretime devam etmeyenlerinse, alternatif tarım olanaklarının sınırlı olması nedeniyle, büyük bölümünün özellikle yakın ilçelerdeki turizm sektörünün emek yoğun işlerinde güvencesiz ve süresiz işlerde çalıştıkları saptanmıştır.

ABSTRACT

The reason of present globalization is de-celeration of capital accumulation process in developed central countries. Dating from the end of 1960s and early 1970s, capital has re-arranged manufacturing processes across the world in order to overcome the crisis of capital accumulation and interfered developing periphery countries' economic policies, institutions and markets in many ways in this context. Particularly, agricultural sector was completely exposed to the effects of market forces in consequence of adopted neo-liberal policies in developing countries, and institutions that regulate and support agricultural sector were either closed or privatized. Multinational corporations have dominated the agricultural sector through controlling prices throughout the world by way of subcontracting system as is the case in the organization of production in manufacturing and service sectors in the World. Leaving the producers vis a vis multinational companies resulted in gradual impoverishment of small producers in rural areas. Falling agricultural products' prices and increasing input prices have intensified domestic and foreign migration from the rural areas (Purkis, 2006: 12). Turkish agricultural sector was similarly affected from these developments in the world and agriculture sector relatively lost its importance in compare with the other sectors in the economy. Particularly, adverse effects in industrial products have been considerably high. In this study, structural transformation in Turkey's agricultural sector is examined through analyzing tobacco production, which is one of the important industrial products. In the framework of production quotas that are imposed in different countries by the dominating multinational companies in this sector to control tobacco prices across the world, tobacco production is carried out through subcontracting system which are made between the subcontractor companies of multinational companies and local producers. Thus, tobacco production market in Turkey, in which buyer works under monopoly conditions and producers work under perfect competition conditions, has been re-formed. According to the data obtained from our field study, tobacco production which was exposed to the market conditions has come to standstill point in Muğla. While some members of households pursuing tobacco production has become contract workers on their own lands, some members of households has become workers in different sectors of the economy to compensate the cutbacks of

their living standards. As to majority of the others who do not pursuit tobacco production generally work informally in labour intensive and seasonal jobs of tourism sector nearby counties.

YÖNTEM

Bilimsel bilgi üretmenin en temel yollarından olan pozitivist ve relativist teorinin zaman içinde yetersiz kaldığı gözlemlenmiştir. Bu yetersizlik yeni bir epistemolojik çerçevenin gelişmesine neden olmuştur. Bu yeni bilim yöntemine, “eleştirel gerçekçilik” denilmektedir. Eleştirel gerçekçiliğin hem görgülcülüğe hem de idealizme bir karşı çıkış olduğu ileri sürülebilir. Eleştirel gerçekçiliğin temel ilkeleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Bizim ona dair bilimizden bağımsız bir dünya mevcuttur.
2. Böyle bir dünyaya ilişkin bilimiz yanlışlanabilir ve kuram yüküdür. Doğruluk ve yanlışlık kavramları bilgi ve bilgi nesnesi arasındaki ilişki hakkında tutarlı bir kavrayış sunmada yetersizdir.
3. Dünyada zorunluluk mevcuttur; doğal ya da sosyal nesnel zorunlu olarak nedensel güçlere ya da eyleme yollarına ve tikel duyarlılıklara sahiptirler.
4. Yalnızca olaylardan değil, bu olayları ortaya çıkarma güç ve yetisine sahip nesne ve yapılardan oluşan dünya farklılaşmış ve tabakalaşmıştır. Bu yapılar, düzenli olaylar zincirine neden olmadıkları durumda da var olabilirler (Sayer 1992’den aktaran Ozan, 2002: 137-144).

Eleştirel gerçekçilik, algımız ve gözlemimiz dışında bir gerçeklik olduğunu kabul eder. Gerçeklik, ilişkilerin nesnel/maddi yapısından oluşur. Bu yapı doğrudan gözlemlenebilir değildir. Gözlemlediğimiz şeyler aslında nesnel olduklarından farklı bir görüntüsüdür. Toplumsal olaylar üç alanda meydana gelir: görgül, fiili ve gerçek alan. İlk iki alan ampirik olarak gözlemlenebilir. Ancak herhangi bir olayı anlamak istediğimizde, bu olayın arkasında yatan nedenler zincirini açığa çıkarmamız gerekir. Eleştirel gerçekçiliğin bir temsilcisi olan A. Sayer, bu yapıları içsel olarak ilişkili nesnel ve pratikler olarak tanımlar (Sayer 1992’den aktaran Ozan, 2002: 137-144). Bu tezde incelenen rant, kırsal kesimdeki getiri ve mülkiyet ilişkileri bir bütün oluşturur. Dolayısıyla kırsal/ yapısal dönüşümü anlayabilmek için, verimlilik, fiyat, girdi gibi birincil ve ikincil alana ait verilerin yanında, bu verilerin arkasında yatan güç ve koşullar da incelenmelidir. Görgül, fiili ve gerçek alan olarak tabakalaşmış toplumsal gerçeklik bölümlendiği zaman, mülkiyet ilişkileri, üretim ve artığın nedeni olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla bu tezde de görgül ve fiili olarak

gözlemlenen toplumsal/yapısal dönüşümlerin gerçek nedenleri nesnel/maddi koşullarına dayanılarak ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Eleştirel gerçekçilik maddi gerçekleri atomist bir bakış açısıyla kuramlandırmaz yani teoriye dönüştürmez. Örneğin, Neo-klasik iktisat teorisi bağımsız üretici ve tüketicilerden hareket ederek piyasada ortaya çıkan üretim, bölüşüm ve tüketim ilişkilerinin nedenlerini ortaya koymaktadır. Oysa bir nesnenin nedenselliği kendi içinde değil, yer aldığı ilişkiler ağı içinde tanımlanır. Neo-klasik iktisat teorisi sınıflardan ve toplumdan tamamen kopuktur. Eleştirel gerçekçiliğin nedensellik anlayışı, temelde fizikteki mekanik nedensellik yöntemini reddeder. Sayer'e göre "Nedensellik iddiası, birbirinden ayrı şeyler ya da olaylar arasındaki düzenlilik hakkında değil, bir nesnenin neye benzediği, ne yapabileceği ya da herhangi özel bir durumda ne yapacağı ile ilgilidir". Örneğin, tarımdaki mülkiyet ilişkilerinin değişmesi, teknolojinin değişmesi vb. gelişmeler üretim ilişkilerini değiştirecektir. Bu görüşü formüle etmek tezimizdeki temel yöntemi anlama açısından faydalı olacaktır: C, E'ye neden olur ancak C'nin E'ye neden olmadığı durumlarda da, bu ikisi arasındaki ilişki kalıbından bağımsız olarak nesnelere nedensel güç ve eğilimler atfedilebilir. Bu, nedensel güçlerin ve eğilimlerin gerçekleşmesinin ve ortaya çıkmasının bağlı olduğu koşullarla ilgili bir şeydir. Koşullar burada, kendi nedensel güç ve eğilimlere sahip nesnelere ve onların diğer nesnelere ilişkilerine karşılık gelmektedir (Sayer 1992'den aktaran Ozan, 2002: 137-144). Tezde tarımdaki yapısal dönüşüm incelenirken, Türkiye'de ve dünyada kapitalizmin nesnel koşulları çerçevesinde incelenmesi gerekmektedir. Bu inceleme, toplumsal gerçekliği anlamamıza yardım edecektir.

Tezde, teorik çerçeveye bağlı olarak Muğla'nın Merkez köylerinde, destekleme alımları politikası öncesi ve sonrasında meydana gelen yapısal değişimin anlaşılması için aşağıdaki konulara ışık tutacak sorular sorularak, derinlemesine mülakat yöntemi kullanılmıştır.

1. Muğla kırsalında tütün üretiminin 1980'li yıllardan bu yana nasıl ve ne yönde değiştiği,
2. Destekleme alımları ve girdi desteği uygulamaları öncesi ve sonrası tütün üretimi ve köylülerin gelirlerindeki, yaşam standartlarındaki,

tüketimlerindeki, istihdam yapısındaki değişmelerle; köyün demografik ve mekansal yapısındaki değişiklikler,

3. Tütün üretiminin ağırlıkla küçük üreticiler tarafından mı, büyük şirketler tarafından mı gerçekleştirildiği, üretim ilişkilerinin yapısı,
4. Tütün üretimi hala sürmekte ise üretim biçiminin sermaye yoğun mu, emek yoğun mu olduğu,
5. Tütün ve tütün girdilerinin fiyatlarında tarımda destekleme politikalarının kökten değiştirdiği 2001 yılı öncesi ve sonrası değişim,
6. Tütünde karlılığın nasıl olduğu,
7. Tekelin özelleştirmesinin etkileri,
8. Tütün üretimine devam edilmeyen köylerde alternatif ürünlerin üretilip üretilmediği, üretiliyorsa bu ürünlerin getirisi ve maliyetlerinin tütün üretildiği dönemle karşılaştırılması,

Tütünle ilgili verileri toplamak için Muğla Tarım İl Müdürlüğü'ne gidilmiş, uzmanlar ile görüşülmüş, TÜİK'in verilerinden yararlanılmış ve 2001 yılı öncesi tütün üretilip şimdi üretilmeyen ya da halen üretilen köylerden kartopu yöntemiyle ulaşılan çiftçilerle derinlemesine mülakatlar yapılarak araştırma evreni oluşturulmuştur. Bu çerçevede 10 köyde (Algı, Denizova, Derinkuyu, Doğanköy, Kötekli, Süpüroğlu, Yaraş, Yenibağyaka, Yeniköy, Yerkesik) 16 kişi ile görüşülmüştür. Elde edilen bilgilere göre, Muğla Merkez'e bağlı bazı köy ve mahallelerde tütün üretimi neredeyse bitme noktasına gelmiştir. Çiftçiler ve resmi ve sivil toplum kurumları temsilcileri ile yapılan derinlemesine mülakatların yürütüldüğü köy ve mahallelerin seçiminde, önceden tütün üretiminin yoğun olarak yapılarak şimdi büyük oranda azaldığı köyler ve mahalleler ile halen tütün üretiminin devam ettiği köyler ve mahalleler ayırımına dikkat edilmiştir. Bu ayırım bize tarımsal destekleme politikalarının radikal bir biçimde değiştirdiği 2001 yılı öncesi ve sonrasında her iki tip yerleşim yerlerinde yukarıda ana hatlarıyla belirlediğimiz sorunsallar konusunda karşılaştırma olanağı vermiş, konu ile ilgili orijinal veriler üretilmesine katkı sağlamıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
YÖNTEM.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM FARKLI TEORİK ÇERÇEVELERDEN TARIMDA YAPISAL DÖNÜŞÜM KAVRAMININ ANALİZİ

1.1. Klasik Görüş ve Ricardo'nun Emek-Değer Kuramı	7
1.1.1. Ricardocu Rant: Diferansiyel Rant.....	8
1.2. Marksist Değer Kuramı	10
1.2.1. Emek Değer Teorisi.....	11
1.2.2. Artık-Değer Teorisi	13
1.2.3. Marx'ın Rant Teorisi	15
1.3. Neo-klasik Değer Kuramı: Marjinal Verimlilik/ Fayda Teorisi.....	17
1.3.1. Neo-klasik İktisatta Rant.....	19
1.3.2. Neo-klasik İktisatta Genel Denge: İç Ticaret Haddi, Denge Üretim Miktarı, Ücretler	21
1.4. Yapısalcı Okul	24
1.5. Bağımlılık Kuramı	25
1.6. Dünya Sistemleri Yaklaşımı ve Merkez-Çevre İlişkileri	26
1.6.1. Pazar: Küreselleşme.....	29
1.6.2. Firmalar ve İşçiler.....	31
1.6.3. Üretim Süreci	32
1.6.4. Çevre Tarımındaki Üretim İlişkileri	34

İKİNCİ BÖLÜM TÜRKİYE'DE TARIMSAL YAPI VE TARIM POLİTİKALARINDAKİ GELİŞMELER

2.1. Türkiye'de Tarımsal Yapının İncelenmesi İçin Temel Kavramlar ve Kategorilerin Tanımlanması.....	39
2.1.1. Tarımda Üretim İlişkileri ve Mülkiyet	39
2.1.2. İşletme Biçimleri ve Üretim ilişkileri.....	40
2.1.3. Tarımda Bölüşüm İlişkileri	46

2.1.4. Küçük Üreticilik/Köylülük: Köylülüğün Tasfiyesi	48
2.1.5. Küçük Üreticilik: Kapitalizme Eklemlenmesi veya Ayakta Durma Nedenleri	49
2.2. Türkiye'deki Tarımsal Yapı ve Tarım Politikalarındaki Gelişmeler	52
2.2.1. .... Türkiye Ekonomisi'nde Tarımın Milli Gelirden ve İstidamdan Aldığı Pay.....	53
2.2.2. İç Ticaret Hadleri.....	57
2.2.3. Tarımda Yatırımlar.....	64
2.2.4. Üretici veya Aile Başına Düşen Yetersiz Toprak	66
2.2.5. Ücretsiz Aile İşçisi ve Kadın: Kayıt Dışılık.....	68
2.3. Tarımda Destekleme Politikaları	70
2.4. Dünya Ticaret Örgütü ve Tarım Politikaları	76
2.5. Avrupa Ortak Tarım Politikası	79
2.5.1. Türk Tarım Politikası ve OTP.....	82
2.6. Türk Tarım Politikasında IMF ve Dünya Bankasının Etkileri	85

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE VE MUĞLA'DA TÜTÜN ÜRETİMİ VE GELİŞİMİ

3.1. Türkiye'de Tütün Üretimi	93
3.1.1. Tütün Bitkisi, Türleri ve Üretim Biçimi	93
3.2. Tütünün Osmanlı'da Tarihi	96
3.3. Tütünün Cumhuriyet Tarihi.....	98
3.3.1. 1923-1980'li Yıllarda Tütün Politikaları	99
3.3.2. 1923-1980'li yıllarda Tütün Üretimi, İstihdamı, Fiyatlar.....	104
3.3.3. 1980'li Yıllarda Tütün Politikaları ve Tekel'in Piyasa Açılması.....	108
3.3.4. 1980-1990'lı Yıllarda Tütün Üretimi, İstihdamı, Fiyatlar.....	113
3.3.5. 2000'li Yıllarda Tütün Politikası: Sözleşmeli Üretim Dönemi, TEKEL'in Özelleştirilmesi, Serbest Piyasa ve Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu	117
3.3.6. 2002-2010 Döneminde Tütün Üretimi, İstihdamı, Fiyatlar	123
3.4. Tütün Üretiminde Sorunlar.....	127
3.5. Muğla Ekonomisinde Tütün Üretiminin Yeri ve Sorunları.....	136
SONUÇ.....	156
KAYNAKÇA.....	162

TABLolar LİSTESİ

Tablo 2.1. İki Ölçüte Göre Üretim İlişkileri.....	40
Tablo 2.2. Toprak Kirasından Doğan İşletme Biçimleri.....	42
Tablo 2.3. Farklı Borçlanma- Borç Ödeme Biçimleri	46
Tablo 2.4. Yıllara Göre Sektörlerin Milli Gelire Yaptığı Katkı (Sabit Fiyatlarla).....	54
Tablo 2.5. Türkiye’de Sektörlere Göre İstihdamın Gelişimi (%).....	55
Tablo 2.6. Gelir Elde Edenlerin İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Payları.....	56
Tablo 2.7. Tarım ve Sanayi Deflatörleri	58
Tablo 2.8. İç Ticaret Hadleri	59
Tablo 2.9. İç Ticaret Hadleri	60
Tablo 2.10. Başlıca Endüstriyel Ürünler.....	62
Tablo 2.11. Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürün Fiyatları (TL/Kg) Bazı Girdi Fiyatları	63
Tablo 2.12. Toplam Kamu Sabit Sermaye Yatırımları İçinde Tarımın Payı (%).....	64
Tablo 2.13. Toplam Özel Sabit Sermaye Yatırımları İçinde Tarımın Payı (%).....	65
Tablo 2.14. Tarım İşletmelerinde Ortalama Arazi Genişliği (Ha)	66
Tablo 2.15. Kırsal Kesimde İstihdam Edilenlerin İşteki Durumu A. Erkek B. Kadın	68
Tablo 2.16. Tarım Sektörüne Verilen Toplam Destekleme Türlerinin Dağılımı	71
Tablo 2.17. DGD’ den Yararlanan İşletmelerin Aldıkları DGD Miktarı (YTL)	72
Tablo 2.18. Cari Mazot Gübre ve Toplam Tarım Destekleri (Milyon TL).....	75
Tablo 2.19. Türkiye’de Tarımsal Özelleştirmeler	90

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.1. Saf Rant	20
Şekil 1.2. Sanayi ve Tarım Ürün Dönüşüm Eğrisi	22
Şekil 2.1. Tarım ve Sanayi Deflatörleri	58
Şekil 2.2. İç Ticaret Haddi	60

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Planı
ÇAYKUR	: Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü
ÇKS	: Çiftçi Kayıt Sistemi
ÇUŞ	: Çok Uluslu Şirket
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği
GATT	: General Agreement on Tariffs and Trade - Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülkeler
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GTS	: Genel Tarım Sayımı
IFC	: International Finance Corporation – Uluslararası Finans Kuruluşu
IMF	: International Monetary Fund – Uluslararası Para Fonu
İGSAŞ	: İstanbul Gübre Sanayi A.Ş.
İKV	: İktisadi Kalkınma Vakfı
KİK	: Kamu İhale Kurumu
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development – Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü
OTP	: Ortak Tarım Politikası
ÖİB	: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı
ÖYK	: Özelleştirme Yüksek Kurulu
TAPDK	: Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu
TCZB	: Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası
TEKEL	: Tütün, Tütün Mamülleri Tuz ve Alkol İşleri Genel Müdürlüğü
TİGEM	: Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü
TMMB	: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü

TRUP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
TSKB	: Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
TŞFAŞ	: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi
TÜGSAŞ	: Türkiye Gübre Sanayii A.Ş.
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TZDK	: Türkiye Zirai Donatım Kurumu
UNCTAD	: United Nations Conference on Trade and Development - Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization - Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
ÜFE	: Üretici Fiyat Endeksi
WB	: World Bank - Dünya Bankası
WTO	: World Trade Organization - Dünya Ticaret Örgütü

GİRİŞ

Bugün imalat ve hizmet sektörlerinde olduğu gibi tarım sektöründe de üretim büyük ölçüde tekellerin denetimine girmiştir, öyle ki, tarımda dünyanın ekili alanlarının %80'i ihracata yönelik üretim için ulus-ötesi şirketlerin kontrolindedir. Çevre ülkelere WTO, IMF, AB ve Dünya Bankası aracılığı ile tarım kesimlerini piyasa koşullarına tabi kılabacak, bu sektöre yapılan tüm desteklerin kaldırılmasını ve dünya pazarları için üretimi ön plana alacak politikaların tavsiye edilmesi, birçok yerel ürünü ortadan kaldırmış, tarım kesiminde kendi kendine yeterli küçük üretici birimleri çözülme sürecine sokarak işsizliği ve yoksulluğu arttırmış, dolayısı ile bulunduğu yerde yaşama ve geçinme koşulları kalmayan ve desteklerin kalkması sonucu aşırı ölçüde borçlanan çiftçilerin iç ve dış göçünü arttırmıştır (Purkis, 2006: 10-11). Bu çalışmada kırsal kesimdeki yapısal dönüşümü daha iyi anlayabilmek için kapitalist çevre-merkez kavramlarından yola çıkılacaktır. Özellikle gelişmekte olan ve “çevre ülkeler” olarak adlandırılan ülkelerde “merkezin” istediği doğrultuda uygulanan politikalar, kırsal yapıda ciddi değişiklikler yaratmıştır. “Çevre ülkelerde kırdan kente göç, içe dönük politikaların uygulandığı dönemlerde daha çok tarımda makineleşmenin sonucuydu. Dışa açık büyüme dönemlerinde ise bu ülkelerde tarım kesiminin dış rekabete açılması, ihracata yönelik ürünlerin üretimine öncelik verilmesi, devletin bu kesime yönelik desteklerinin azaltılması, girdi fiyatlarının artması ve aynı dönemde gıda sektöründe ulus-ötesi şirketlerin gücünün artmasıyla birlikte, bu ürünlerin fiyatlarının uluslararası piyasada düşük belirlenmesi ve merkez ülkelerin kendi tarım kesimlerine büyük destek verirken, çevre ülkelerin ihraç ettiği ürünlere kota ve kota dışı sınırlamalar koymaları, çevre ve yarı-çevre ülkelerde orta ve küçük ölçekli çiftçilerin borç sarmalına girmelerine, topraklarını kaybetmelerine, işsiz kalmalarına yol açmıştır (Purkis 2006: 10-11). Bu tezde kırsal alandaki yapısal dönüşümün dinamikleri anlaşılacak istendiğinden çevre ve merkez ülkeler arasındaki ilişkilerin de incelenmesi gerekmektedir.

Köle ve feodal Asya tipi üretim tarzının geçmişte kaldığı varsayılırsa, günümüzde küçük arazileri ile geçimlerini sağlamaya çalışan çiftçiler ile büyük arazi sahipleri veya firma tarzındaki çiftliklerden oluşan kırsal kesimde, yapısal dönüşüm süreci devam etmektedir. Bu çalışmanın ilk bölümünde dönüşüm süreci teorik olarak

tanımlanmaya ve anlaşılmaya çalışılacaktır. Gerek Neo-klasik, gerek Marksist gerekse Neo-Marksist kuram yapısal dönüşümü farklı teorik temellere bağlı olarak tanımlasalar da yapısal dönüşüm ile kastedilen, tarımdaki üretim süreç ve tekniklerinin, işbölümünün, ürün çeşitlerinin, üretimden elde edilen kazanç ve üretim ilişkilerinin değişmesidir. Bu tezde Türkiye tarımındaki yapısal dönüşüm, özelde de Muğla tütün üretimindeki dönüşüm ve bu dönüşümün sosyo-ekonomik ve mekansal etkilerinin analizi bu farklı yaklaşımların bakış açıları karşılaştırılarak gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.

Son yirmi-otuz yıllık süreçte, gerek dünyada gerekse Türkiye’de büyük ekonomik dönüşümler gerçekleşmiştir. Bütün dünyada sermaye birikiminin, tek tek uluslar ölçeğinde, korumacı önlemlerle sürdürülmesinin yerine, birikimin dünya ölçeğinde sürdürülmesinin koşulları oluşturulmuş, çevre ülkeler de bu sürece dahil edilmişlerdir. Bu dönüşümlere bir ad vermek gerekirse, piyasa ekonomisinin derinleşmesi ve coğrafi olarak tüm dünya mekanında yaygınlaşması denilebilir. Sermaye birikiminin aldığı bu yeni biçimle, çevre-merkez ilişkilerinin yapısında meydana gelen değişme her sektörü derinden etkilemiştir (Wallerstein, 2004: 45). 1950-1960-1970’li yıllarda varolan refah devleti uygulamaları ve sonuçları, 1980-1990 ve 2000’li yıllarda tamamen değişmiştir. Bu yeni dönemde ülkeler arasında mallar ve sermaye serbestçe dolaşmaktadır. Dünya tek bir piyasaya dönüşmüş, üretim ve birikim süreçleri de köklü olarak değişmiştir. Bu süreçte, birçok küçük firma ortadan kalkmış veya çok uluslu firmalar tarafından satın alınmıştır. Hemen hemen her sektör ÇUŞ’lerin denetimine girmiş ve ekonomilerin birbirine entegre olma derecesi artmıştır. Bu entegrasyondaki gelişme, Dünya Bankası ve IMF gibi kurumlar tarafından kontrol edilmiş ve düzenlenmiştir. Bu gibi kurumlar, yeni birikim sürecinde engel çıkaran kurum, yasa ve ekonomi politikalarını ortadan kaldırmışlardır. Yapısal dönüşüm, hizmet ve sanayi sektörüyle sınırlı kalmamış, benzer gelişmeler tarım sektöründe de yaşanmıştır. GATT (Gümrük ve Ticaret Genel Anlaşması) ve WTO (Dünya Ticaret Örgütü) şemsiyesi altında tarımsal pazarlar liberal hale getirilmeye çalışılmıştır. Bugün gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede büyük Çok Uluslu Firmalar (ÇUŞ) tarım sektöründe de yoğun bir şekilde faaliyet göstermektedir. Bu şirketler ya doğrudan ya da sözleşmeler ile tarımdaki üretim ve birikim sürecini kontrol etmektedirler. Birçok gelişmekte olan ülkede

devletlerin tarıma yaptıkları destekler azalmaktadır. Tüm bu olumsuz gelişmeler özellikle 2001 yılından sonra Türk tarım sektörünün yapısını önemli ölçüde değiştirmiştir. IMF ile yapılan stand-by anlaşmaları ile Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşüm devam etmiştir. Krizlerle beraber sıkı para ve maliye politikası uygulanırken, ciddi yapısal dönüşüm programları da uygulamaya konulmuştur. Yapısal nitelikli düzenlemeler ile özelleştirme uygulamalarına ek olarak tarımsal destekleme politikalarının kaldırılması ve etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede tarımı destekleyen banka ve KİT'ler özelleştirme ile ortadan kaldırılmış veya işlevsiz hale getirilmiştir. Türk tarımında ortaya çıkan yeniden yapılandırma/dünya ile entegrasyon fiyat, gelir, destek, bölüşüm ve çalışma koşulları açısından sektörü derinden etkilemiştir. Bu etkiler ve sonuçları ikinci bölümde ortaya konulacaktır.

Üçüncü bölümde genelde Türkiye'deki tütün üretimi ve politikalarının tarihi özelde Muğla örneği incelenmiştir. Bu tarihsel gelişim Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi olarak iki kısımda ele alınmıştır. Özellikle Cumhuriyet döneminde tütün politikalarına yön veren kurum TEKEL'dir. Bu tez açısından özel bir kurum olan TEKEL'in özelleştirmesi Türk tütün üretimini düzenleyen en önemli kurumun yabancı bir üreticiye geçmesine neden olduğundan, Türkiye'deki tütün üretim, bölüşüm ve birikim sürecini kökten değiştirmiştir. Bu noktada tezin amacı ve önemi ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın genel amacı, dünyadaki yapısal dönüşümün Türk tarım sektörünü ve özelde Muğla'da tütün üretimini nasıl etkilediğini ortaya koymaktır. Tezin orijinal katkısı bu noktada, Muğla merkez köylerinin nasıl bir yapısal dönüşüme uğradıklarını ve bunun sosyal, ekonomik ve mekansal sonuçlarını göstermektir. Bu tez, Muğla kırsalında yapılacak olan incelemelerle tarımdaki dönüşümün getirdiği sorunları ortaya koymak ve bu sorunların çözümlerine ışık tutmak isteyen bir tezdur.

Tezde, teorik çerçeveye bağlı olarak Muğla'nın Merkez köylerinde, destekleme alımları politikası öncesi ve sonrasında meydana gelen yapısal değişimin anlaşılması için konuya ışık tutacak sorular sorularak, derinlemesine mülakat yöntemi kullanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

FARKLI TEORİK ÇERÇEVELERDEN TARIMDA YAPISAL DÖNÜŞÜM KAVRAMININ ANALİZİ

Tarımda gerçekleşen yapısal dönüşümün yorumu farklı teorik ve kavramsal bakış açılarına göre değişiklik gösterir. Neo-klasik bakış açısına göre, tarımdaki yapısal dönüşüm, piyasa ekonomisinin genişlemesi ve işbölümünün daha ileri bir düzeye ulaşması olarak değerlendirilir. Tarım sektöründeki bu dönüşüm, tarımsal üretimi arttırır. Ancak sanayi ve hizmetler sektörlerine göre tarım, daha yavaş geliştiğinden, bu sektörün toplam üretim içindeki payı zamanla azalır. Neo-klasik iktisada göre, tarımda ölçeğe göre azalan getiri geçerli olduğundan, kazançlarını maksimize etmek isteyen iktisadi birimler/firmalar üretimde yeni teknik ve araçları kullanmak zorundadır. Bu tür uygulamalar, firmanın sahip olduğu faktörlerin verimliliğini arttırdığından, az girdi kullanarak, daha fazla çıktı elde etme imkanı vermektedir. Artan verimlilik sonucunda işsiz kalan işçiler, şehre göçerek sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam arar veya istihdam edilirler. Bu şartlarda, sanayi ve hizmet sektörlerinin artan tarımsal ara ve nihai girdi ihtiyaçları, tarımdaki verimlilik artışı ile karşılanır. Neo-klasik iktisat kuramına göre, dengeli bir büyüme süreci ile ekonomideki sektörlerin ağırlıkları zamanla değişir. Tarımın gelir, istihdam, yatırım ve ihracattaki payı azalır; toplum da sanayi, hizmet ve bilgi toplumuna dönüşerek gelişmeye devam eder. Bu görüş çizgisel bir gelişme anlayışına dayanır ve teorinin bütün toplumlar için geçerli olduğunu öne sürerek tarihsel, kültürel, mekansal farklılıkları göz önüne almaz. Oysa tarihsel, toplumsal ve mekansal farklılıklar kapitalizmin gelişimini kökten etkilemiş ve değiştirmiştir. Toplumlar ve ülkeler farklı gelişmişlik düzeylerinde bir arada varlıklarını sürdürmüşlerdir. Neo-klasik görüşe eleştirel bakan anlayışa göre, bu asimetrik yapı kapitalizmin kendi içsel dinamiklerince ortaya çıkarılmıştır ve onun işleyişi için elzemdir. Bu görüşlere göre az gelişmişliği ortaya çıkaran kapitalizmin kendi işleyişidir. Dolayısıyla, ürünler için sürekli gelişen pazarlara duyulan ihtiyaç ülke ve devletlerin sürekli yeniden yapılanmasını gerektirmiştir. Bu yapılanmayı inceleyen önde gelen iktisadi okullar yapısalcı görüş ve bağımlılık yaklaşımıdır. Gerek yapısalcı gerekse bağımlılık okulu, özellikle az gelişmişliği açıklama açısından evrensel olduklarını iddia eden iktisat kuramlarına göre daha gerçekçidirler. Kırsal ve tarımsal kesimdeki üretim ve

bölüşüm ilişkilerini, geri kalmışlığı, fakirliğin yeniden üretilmesini yapısalcı görüş iç faktörlere, bağımlılık okulu ise dış faktörlere göre açıklamaktadır (Han ve Kaya, 2006: 35-38). Tezin konusunun kırsal kesimde yapısal dönüşümü açıklamak olduğu göz önüne alınırsa bu ekolleri incelemek konunun anlaşılması açısından faydalı olacaktır.

Neo-klasik görüşün karşısında bulunan ve analizleri temelde üretim ilişkilerine ve sermaye birikimi süreçlerine dayanan Marksist iktisat teorisi, kapitalist toplumun işleyiş ve genişleme mekanizmalarını analiz eder. Marksist iktisata göre, yapısal dönüşüm, üretim ilişkilerinin ve sermaye birikimi biçiminin değişmesidir. Burada anahtar görevini gören kavram, artık-değer kavramıdır. Her toplumun birinci amacı üretimdir. Üretim/artık değer ve üretimden doğan birikim süreci, kapitalist toplumun temel karakteristiğidir. Kapitalist toplumda bütün üst yapı kurumlarının temel amacı, artık değerın tekrar yaratılmasını garanti altına almaktır. Marksist teori, üretim ilişkilerini insanlar arasındaki ilişkiler olarak görmez. Tam da aksine üretim ilişkileri, mülkiyet yapısına göre sınıflanan insanlar arasındaki üretim, bölüşüm ve sömürü ilişkileridir. Marksist iktisat açısından kapitalist üretim ilişkilerinin değişmesi yapısal dönüşümü oluşturur. Kapitalist bir toplumda artık değerın yaratıldığı piyasa, emek piyasasıdır (Selik, 1982: 17-22). Emek gücünden başka satabilecek bir şeyi olmayan işçilerin yarattığı artık değeri ele geçiren kapitalistler, sürekli olarak artık değeri büyütmenin yollarını arar ve bunun için üretim teknolojilerini geliştirir. Bunun sonucu büyüyen artık değere nisbi artık değer denir. Nisbi artık değer vasıtasıyla birikimdeki büyümeye rağmen, işçilerin üretim sürecinden dışlanması yeni artık değer yaratımını sekteye uğrattığından kapitalist toplum aynı zamanda bir kriz ve dönüşüm toplumdur (Kazgan, 2006: 309-310). Artık değerın ele geçirilme süreci ve yaşanan krizler kapitalizme uluslararası bir boyut kazandırmıştır. Yani üretim ve bölüşüm ilişkileri uluslararası bir boyut kazanmış, merkezdeki krizler çevrenin sömürülmesi ile aşılmaya çalışılmıştır. Küreselleşen ekonomi çerçevesinde çevre ülkelere yeni pazarlar, hammadde ve emek arayışı içinde sızarak varolan yapıları sermaye birikiminin “yeni” mantığı içinde dünya piyasasına entegre etmesi bu bölgelerde varolan sosyal ve ekonomik yapıları bozmakta ve insanları geleneksel geçim yollarından yoksun bırakmaktadır. Merkez ülkeler küreselleşen dünyada kırsal kesimde rekabete ayak uydurabilen daha büyük

işletmeler ayakta kalırken, orta ve küçük ölçekli işletmelerin çökmesiyle geçim araçlarını kaybeden işsiz köylü kitlesi ya ülke içi ya da ülke dışına sermaye birikiminin daha hızlı olduğu bölge ve sektörlere göç ederek ücretli işgücü haline gelir. Bu işgücü, gittikleri bölgelerde sanayi ve hizmetler sektörünün ucuz emek kaynağını oluşturur (Purkis, 2006: 7). Dolayısıyla küreselleşen dünyadaki üretim ve bölüşüm ilişkilerinin de ciddi yapısal dönüşümler geçirdiğini kabul etmek gerekir.

Gerek Neo-klasik gerekse eleştirel görüşler açısından tarımın yapısı incelenmek istendiğinde işletme biçimleri, üretim biçimi, üretim ilişkileri, tarımsal ürünler fiyat endeksinin sanayi ürünü fiyat endeksine oranı (iç ticaret haddi), bölüşüm ilişkileri, farklı bir şekilde söylenirse tarımın milli gelirden aldığı pay v.b. kavramlar analiz edilmelidir. Bu kavramlar tarımsal yapıya farklı açılardan bakılmasına imkan veren araçlardır. Bu araçların biri veya bir kaçını birlikte tarıma uygulandığında tarımdaki yapısal dönüşüm rahatlıkla anlaşılabilir. Ancak tarımdaki yapısal dönüşüm bir kapsama veya ölçme sürecinin ötesine taşınarak bir anlama sürecine erişilmek isteniyorsa öncelikle üretim ve bölüşüm ilişkilerinin incelenmesi gerekmektedir. Üretim sürecinde insanlar arasında meydana gelen bütün ilişkilere üretim ilişkisi denmez. Artık değer yaratan ilişkilere üretim ilişkisi denir (Boratav, 2004: 20). Tezin ilk bölümünde tarımda yapısal değişimin anlaşılabilirliği veya tarımsal yapının tanımlanabilmesi için üretim ilişkileri Klasik, Marksist ve Neo-klasik emek değer ve rant teorileri çerçevesinde incelenecek, ardından yapısalcı okul, bağımlılık okulu ve dünya sistemi teorileri çerçevesinde yapısal dönüşüm kavramı tartışılacaktır.

Rant sözcüğü, kira anlamına gelmektedir. Kavram olarak ise en geniş anlamıyla, bir monopol durum veya üretimde bir doğal varlığın kullanımı söz konusu olduğunda elde edilebilen fazla kar olmaktadır. Elde edilen fazla kar için herhangi bir yatırım ya da katlanılan ek bir maliyet söz konusu olmamaktadır. Bu, ek karı elde edenin üstünlük sağlayıcı unsurlardan sağladığı bir fazladır (Paymaş, 1984: 1118). Bu fazlalık üretilmeyen bir doğal kaynağın sahibi olmaktan, bir yeniliğe/patente sahip olmaktan, kıt bir girdi ve/veya kaynağa sahip olmaktan ya da yasal bir güçten doğabilmektedir. Rantı değerinin bir parçası olarak ele alırsak, bu kavramı daha iyi anlayabilmek için değer teorilerini yakından incelemek faydalı olacaktır.

Rant kavramı veya rant teorisi ile ilgili açıklamalar temelde değer teorisine dayanır. Bu açıdan değer teorilerine bakıldığında iktisat literatüründe üç tür değer teorisi bulunmaktadır (Akat, 2009: 3-15). İlk ve en eski değer teorisi emek değer teorisidir. Bu değer teorisi ile Klasik ve Marksist iktisatçılar, malların mübadele değerini ve bölüşüm problemini açıklamaya çalışmışlardır (Selik, 1982: 17-22). Daha sonra marjinalizmin gelişmesi ile fayda değer teorisi ortaya çıkmıştır. Fayda değer teorisine Neo-klasik değer teorisi de denilmektedir. Gerek Klasik/Marksist gerekse Neo-klasik değer teorileri mikro temelli değer teorileri iken, Keynes'in geliştirdiği beklenti değer teorisi makro temelli bir değer teorisidir. Keynes'in teorisi beklentilerin doğru olduğu durumda fayda değer teorisi ile aynı sonuçlara sahip olduğundan, temelde iki değer teorisi ve bununla bağlantılı iki rant teorisi bulunmaktadır (Keynes, 2009: 11-31). Bu çalışmada önce Klasik iktisatta rant kuramı, Ricardocu rant kuramı çevresinde incelenecek, daha sonra Marksist ve Neo-klasik rant teorileri ele alınarak bu iki teorinin benzer ve farklı yönleri incelenecek, sonuçta da genel bir değerlendirmeye gidilecektir.

1.1. Klasik Görüş ve Ricardo'nun Emek-Değer Kuramı

Ricardo'nun iktisada getirdiği en önemli katkı, değişim (mübadele) değeri konusundaki çözümlemesinde belirlemektedir. Ricardo için değer kuramı kar düzeyi ve kapitalist bir ekonominin gelişimini açıklamak için hayati öneme sahipti. 19 yy başlarında sanayi devrimi ile sermaye birikimi hızla artmaktaydı. Bununla birlikte yeni tekniklerin sürekli olarak sanayiye uygulanması karları arttırmıştır. Ancak, tarım kesimindeki verim düşüklüğü ve ücretlerin geçimlik düzeyde olması, Ricardo'da kapitalizmin geleceğine yönelik karamsar düşünceler oluşturmuştur. Ricardo bu karamsarlığını gösterebilmek için emek-değer teorisi ve buna bağlı bir büyüme modeli ile düşüncelerini ortaya koymuştur (Alkin, 1975: 45-49).

Ricardo'ya göre ekonominin gelişimini açıklayabilmek için, her şeyden önce sermaye birikimiyle ilgilenmek gerekir. Sermaye birikimi ise, kar oranlarının bir fonksiyonudur. Toprak rantı hesaba katılmayacak olursa; kar demek, satış fiyatı ile maliyet fiyatı arasındaki fark demektir. Toplam ekonomi açısından düşünüldüğünde net hasılanın maliyet fiyatı, ücretlerin toplamından başka bir şey değildir. Demek ki karı açıklayabilmek için:

Ücretleri belirleyen yasaları,

Ürünlerin satış fiyatlarını belirleyen yasaları, bilmek gerekir.

Ricardo, değişim değerini, malların üretim giderlerine ve mal miktarlarının gereksinmelere oranla az veya çok olmasına bağlar. Değer bakımından malları ikiye ayırır. Miktarı istenildiği kadar arttırılamayan malların değeri, bu malların az ya da çok olmasına göre değişir. Üretimi istenildiği kadar çoğaltılabilen malların değerini ise, üretimlerinde harcanan emek belirler. Değer, ilerlemiş toplumlarda üretim giderleri ile belirlenir. Şüphesiz ki, sermaye de emek ürünüdür. Bu bakımdan malların değerini, üretimlerinde kullanılan emek belirlemektedir. Değerin, malın (metanın) emek olarak maliyetine bağlı olduğunu kanıtlayabilmek için, mal fiyatlarında meydana gelen dalgalanmaları incelemek gerekir. Bir şeyin değiştirilebilir değerini yaratan, o şeye aktarılmış emek miktarı ise, bundan şu sonuç çıkar: Emek miktarındaki her artış, zorunlu biçimde, emeğin kullanıldığı nesnenin değerini de arttıracaktır. Tıpkı bunun gibi, emek miktarındaki her azalış da fiyatın düşmesine yol açmaktadır (Kazgan, 2009: 74-78). Ricardo değeri emeğin ve sermayenin maliyetlerine oturtmuştur. Ancak rantı maliyetlerin dışında tutar.

1.1.1. Ricardocu Rant: Diferansiyel Rant

Ricardo'da rant, çiftçinin arazi sahiplerine ödediği kiradır. Ricardo, arazi sahiplerinin bu gelirinde doğanın katkısını görmekte, onu nüfusa göre yeteri kadar verimli arazi bulunmamasına bağlamaktadır. Ricardo'nun rant fikri araziler arasındaki verimlilik farkına dayanmakta ve "Diferansiyel Rant" adını almaktadır. Ekonomi gelişirken, talep artarken, nüfus ile kapital miktarı da miktar itibariyle sabit olan toprak ögesine oranla artar. Bunun bir sonucu, üretimin doğal verimi daha düşük olan topraklara doğru genişlemesi, (ekstansif marjın genişlemesi) dolayısıyla bu alanda üretim maliyetinin yükselmesidir. Çünkü verimi daha düşük toprakları ekmek gerekince, bunların aynı verimlilikte olabilmesi için daha çok gübre ve çalışmaya gereksinim duyulacaktır. Bunun doğal sonucu olarak da yeni topraklardan alınacak ürünlerin maliyeti birincilere göre daha yüksek olacaktır. Ürünün fiyatı, marjinal topraklar, yani doğal verimi en düşük topraklarda çalışan tarımsal firmaların emek ile kapitalini kapsayan birim maliyetini karşılayacak yükseklikte oluşur. Bu durumda ürünün fiyatı, doğal verimi daha yüksek topraklardaki üreticilerin birim maliyetinden daha

yüksektir. Fiyat ile marjinal topraklardaki birim maliyet arasındaki fark, Ricardogil (veya diferansiyel) rantı oluşturur. Marjinal topraklar ise, hiçbir rant getirmez. Rant, üreticilere değil, fakat doğal verimi marjinal topraklardan daha yüksek olan toprakların sahiplerine aittir. Tarım, rekabet koşullarının egemen olduğu bir üretim kesimi olduğu için, üreticiler arasındaki rekabet, rantın toprak sahiplerine gitmesini sağlar (Akyüz, 2009: 15-24). Ülkedeki arazi son sınırlarına ulaştığında, araziye fazla emek ve sermaye harcanırsa, azalan verim yasasına göre verim oranı düşeceğinden, sağlanan ek verimin maliyeti yine yüksek olacak ve bu durumda piyasa fiyatı da yükselecektir. Böylece, verimli arazide fazla emek ve sermaye harcanmaksızın elde edilen ürünlerin maliyeti arasında yine fark doğacaktır. Bu açıklamalardan çıkan sonuca göre rant arazi sahiplerine çalışmadıkları halde sağlanan bir gelirdir (Alkin, 1975: 48).

Malthus'un nüfus yasası, tarımda azalan verimler ve bir mal için tek fiyatın geçerli olması nedenlerine dayanan Ricardo'nun rant kuramı incelendiğinde üretim/bölüşüm ilişkileri açısından çıkan sonuçlar aşağıdaki gibi sıralanabilir.

Malların değeri işgücü tarafından belirlenir ve değişim oranı (nisbi fiyat) malların içerdikleri göreceli işgücü miktarının bir fonksiyonudur,

Ücretlerin yükselmesi değişim oranını etkilemez,

Tarımda istihdam arttıkça, işgücünün verimliliği azalmakta, aynı tarım ürününü üretebilmek için daha fazla işgücü gerekmektedir. Bu süreç de tarımsal ürünün değerinin yani fiyatının yükselmesine neden olmaktadır,

Rant toprağın verimli olmasından değil, aksine verimli toprakların kıt olmasından doğmaktadır. Tarımsal ürünün değeri ve piyasadaki değişim oranı işgücü içeriği ve verimliliği tarafından belirlendiği için rant toprağın yeniden yarattığı bir değer değil, yaratılmış bir değer parçasıdır (Akyüz, 2009: 17-22).

Sonuçta, Ricardo'nun rant teorisi açısından tarıma ve tarımdaki yapısal dönüşüme bakıldığında karamsar bir sonuç çıkmaktadır. Tarım ürünlerinin fiyatlarının yükseldiği, dolayısıyla ücretler yükselme bile artan rant yüzünden yaratılan değer büyük bir kesiminin toprak sahiplerine gittiği söylenebilir. Ricardo açısından bakıldığında tarımda ve sanayide çalışan kapitalistlerin karlarının azaldığı bir üretim yapısı ortaya çıkmaktadır. Tarımdaki üretim arttıkça artan tarımsal ürün

fiyatları sanayi karlarını düşürmekte, ekonomi büyüme gücünü kaybederek durgunlaşmaktadır. Ricardo'ya göre toprak sahipleri toplumun, daha doğrusu kapitalist sınıfın sırtında gereksiz bir yük olarak görülmektedir. Ricardo'ya göre rant, yaratılan değerın sebebi değil, sonucudur ve toprak sahiplerinin değerin meydana gelişinde hiçbir katkısı yoktur. Ricardo'nun temel endişesi, düşen karlar olduğu için toprak sahibinin aldığı pay yani rant, aslında üreticiye ait olması gereken bir şeydir. Değer, birikmiş emekle (sermaye) canlı emeğin (işçi) ortak ürünüdür. Ve haklı olarak bunlar arasında paylaşılması gerekir. Ricardo'nun kapitalist sistemin bunun sağlanması ölçüsünde, yani toprak sahiplerinin bir sınıf olarak ortadan kalkması oranında, mükemmelleşeceği inancında olduğu söylenebilir (Akyüz, 2009: 15-24).

Ricardo'nun rant analizi incelendiğinde (ki bu bir üretim ilişkisi analizidir) tarımdaki yapısal dönüşümle alakalı bakılması gereken araçlar; tarımın milli gelirden aldığı pay, tarımdaki işçinin ortalama verimliliği, ücret, iç ticaret haddi, kırsal işsizlik, doğurganlık ve toprak mülkiyetidir. Bu sayılan araçlardaki gelişmelere bakılarak kırsal yapısal dönüşümle alakalı çıkarımlar yapılabilir. Ancak Ricardo'nun geliştirdiği analiz kapitalizmi anlatmakta yeterli değildir. Ricardo'nun geliştirdiği değer kuramını Marx, sermaye birikimini analiz etmek için mükemmel hale getirmiştir. Marx'daki emek-değer teorisi değeri açıklamaktan ziyade birikim ve bölüşüm sorunlarını analiz etmek için geliştirilmiş olsa da, hem rant kavramını hem de rant kavramı yardımıyla tarımdaki yapısal dönüşümü anlama açısından kullanılabilir (Selik, 1982: 17-22).

1.2. Marksist Değer Kuramı

Marksist bir rant teorisi yardımıyla tarımdaki yapısal dönüşüm anlaşılacak istendiğinde birikim kavramı doğru bir başlangıç noktası olacaktır. Marksist değer teorisinin temel amacı birikim sürecini açıklamaktır. Wallerstein'in ifadesine göre; kar amacıyla pazarlarda insanlık tarihinin her aşamasında satış yapılmıştır. Bu türden kişi, firma ve kurumlar her zaman varolagelmıştır. Ancak kapitalist bir sistemden bahsettiğimiz zaman sisteme karakteristiğini veren sonsuz bir sermaye birikimidir (Wallerstein, 2004: 46). Birikimin temeli, artık-değerdir. Marx'da üretim/bölüşüm ilişkileri anlaşılacak istendiğinde, Marx'ın iktisat teorisi ve bunun temelini teşkil etmek üzere de bir değer teorisi geliştirmekteki amacının, birikim sürecini anlamak

olduğu unutulmamalıdır. Marx, kurduğu iktisat teorisiyle, kapitalist toplumun işleyiş ve genişleme mekanizmasını açıklamak istemiştir. Bu açıklamada anahtar hizmetini gören araç artık-değerdir. Kapitalist toplumda artık-değerin nasıl meydana geldiğini ve nasıl bölüşüldüğünü Marx, değer ve artık-değer teorileri ile açıklamaya çalışır. Marx, Ricardo'nun geliştirdiği emek değer teorisinden hareket etse de bakış açısı çok farklıdır. Marx, Ricardo'nun daha ileriye gidemeyişinin nedenini onun kar oranlarını veri olarak almış olması olarak görür. Ricardo için kar o kadar tabii bir şeydir ki, o bunun nasıl doğduğu, genel ve ortalama kar oranının nasıl meydana geldiği üzerinde durmaz, sadece büyüklüğünün nelere bağlı olduğunu ve nasıl değiştiğini inceler. Karı, toplam değerden (basit modelinde toplam üründen) ücret (rant olması halinde ücret ve rant) çıktıktan sonra geriye kalan değer artığı (basit modelinde ürün artığı) olarak tespit etmekle yetinir. Buna karşılık Marx, değerden hareketle artık-değere, artık-değere dayanarak kara ulaşır ve genel bir kar oranının nasıl meydana geldiğini gösterdikten sonra, değerlerle fiyatlar arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğunu açıklar (Selik, 1982: 11). Artık-ürüne ve onu yaratan dolaysız üreticilerin dışındaki kişi ve grupların el koyabildiği durum ise sömürü olarak nitelendirilir. Bu terimler aynı olgunun genel ve evrensel ifadeleridir. Her özel üretim ilişkisinde aynı olgu, özel biçimler içinde tezahür edeceği için, ayrı ve özel kavramlarla açıklanmalıdır: Feodal rant, artık değer, faiz, kar, vergi, toprak kirası vb.. Bütün bu kavramların tarıma uygulanması ve üretim bölüşüm ilişkilerinin anlaşılması için Marx'ın emek değer teorisinin incelenmesi gerekmektedir.

1.2.1. Emek Değer Teorisi

Gelişme derecesi veya üretim biçimi ne olursa olsun, her toplumda temel toplumsal faaliyet, ekonomik faaliyet, bunun temeli üretim faaliyeti ve temel üretim ilişkisi, mülkiyet ilişkisidir. Bölüşümü üretim tayin eder. Kapitalist toplum, kapitalist üretim biçimi üzerine kurulu toplumdur. Bu üretim biçiminde temel ya da merkezi üretim ilişkisi, özel mülkiyet ilişkisidir. Burada, bütün üretim faktörleri (toprak, emek ve sermaye) özel mülkiyet konusudur. Bu faktörlerin kullanılmasıyla elde edilen ürün veya gelir bunların sahipleri arasında paylaşılır ve bu kimselerin özel mülkiyet unsurları olur. Marx'a göre bütün üretim faktörlerinin özü, emektir ve emeğin iki niteliği bulunmaktadır: Evrensel-tabii nitelikleri ile tarihsel/toplumsal niteliği. Emeğin evrensel niteliği ile emek, kullanım değeri yüksek, yani faydalı mallar üretir.

Toplumsal nitelikli emek ise, toplumun ihtiyacı olan bütün kullanım değerlerini yaratan bireysel emeklerin toplamıdır. Bu yönüyle emek, toplumsal önem taşır. İnsan toplum için üretince, arzuların toplumsal etkenlerle belirlendiği göz önünde bulundurulmalıdır. Kullanım değerleri toplum örgütünün bir kısmı haline gelir. Bireysel emek genelleşmiş toplumsal emeğe, onun ürettiği de toplumsal üretime dönüşmüş olur (Kazgan, 2006: 304-307).

Toplumsal üretim, her bireyin emeğinin toplumun toplam emeğinin bir kısmına dönüştürülmesini gerektirir. Bu dönüşüm şekli, üretimdeki toplumsal ilişkilere bağlıdır. Kapitalist toplum: Üretim araçlarında özel mülkiyet, özel girişim vb. ile gelirin özel olarak dağılımıyla nitelenen bu toplumda, bireysel emeğin toplumsallaştırılması (genelleştirilmesi), metaların sadece kullanım değeri değil, aynı zamanda, değişim (mübadele) değeri taşıyıcı haline getirilmesi yoluyla olur (Kazgan, 2006: 304-307).

Kapitalist bir toplumda, bir malın üretilmesi gereken miktarını ve bunun öteki mallarla değişim oranlarını tayin etmeye yarayan bir mekanizma ve bir prensip var mıdır? Varsa, bunlar nelerdir? Mal üretimine dayanan bir düzende, bu mekanizma, değişim mekanizması, bunun temeli olan prensip ise değer ve değer kanunudur. Ayrıca, bölüşüm açısından da toplam büyüklükler (kar, rant ve ücretler) arasındaki ilişkilerin anlaşılması, son tahlilde, tek tek mallar ve bunlar arasındaki (daha doğrusu bunların üreticileri arasındaki) ilişkilerin ortaya konmasına dayanır. Bunun içindir ki, Marx iktisat analizine tek malı ele alarak başlar ve hemen mallar arasındaki değişim ilişkisine geçer. Mallar arasında değişim ilişkisi kurulduğu andan itibaren bunların değişim değerleri söz konusu olur. Ve ürünlerin tamamının ya da tamamına yakın bir kısmının mal olarak üretildiği bir toplumda, sistemin işleyişini sağlayan mekanizmanın ortaya konulması sorunu, değişim değerinin ve bunun temeli olan mal değerinin açıklanması sorunu olarak karşımıza çıkar. Marx'a göre kapitalist bir toplumda değişim değeri, soyut insan emeğinden meydana gelir. Malın değeri soyut insan emeğinin malda maddeleşmiş olmasından ileri gelir. Emeği diğer bir soyutlama ile basit emeğe indirgediğimizde, bunun zaman birimleriyle ölçülen harcanış süresi bize aynı zamanda mallarda maddeleşmiş bulunan soyut emeklerin miktarlarını verir. Malların değeri dediğimiz şey de budur. Belli bir malın belli büyüklükteki değeri, bu malla toplumun toplam emek kitlesi, yani bu malın üretimi için gerekli parçası

arasında bir ilişki kurar. Böylece değeri, değişim değerinden bağımsız, daha doğrusu onun temeli olan bir kategori olarak elde etmiş oluruz. Herhangi bir mal, kendisinde belli miktarda toplumsal emek mevcut olduğu için ve sürece, bir değerdir ya da bu malın bir değeri vardır. Değeri yaratan, öz emektir. Değişim değeri de bu öze (emeğe) göre ölçülebilir. Kısaca, mübadele değeri, toplumsal bakımdan gerekli olan emek zamandır (Kazgan, 2006: 305).

Kapitalist üretimde emeğin iki yönü vardır; kullanım değeri yaratan somut emek, değişim değeri yaratan soyut emek. Bir malın kullanım değeri somut emeğin, değişim-değeri soyut emeğin ürünüdür. Özetle Marx'a göre bütün metalar, soyut emek içerdiklerinden soyut emek yardımıyla hem değerleri hem de değişim değerleri ölçülebilir. Buna "emek-değer teorisi" denir. Değişim değerlerini para olarak görmemizin sebebi de soyut emeğin ölçüsü olan birim emek zamanının para ile ölçülmesidir. Ortak bir değer ölçüsü tanımlandığına göre bölüşüm ve birikim süreci artık-değer teorisi ile incelenebilir.

1.2.2. Artık-Değer Teorisi

Toplum, kendisini meydana getiren ve üretim faaliyetini yürüten bireylerin en zorunlu ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek üretim miktarını aşan bir seviyede üretimde bulunabilecek bir gelişme aşamasına ulaştığında, bir üretim fazlasına sahip olur. Bu fazla toplumun artık-ürünüdür (Selik, 1982: 39). Marx artık değer kavramını açıklamak için mübadele sürecini iki aşamalı olarak incelemiştir. Meta-para-meta (M-P-M) aşamasında para kullanım değeri mübadelesini kolaylaştıran bir araçtır. İkinci dolanım süreci ise para-meta-para (P-M-P) aşamasıdır. Artık değer bu süreçte üretim/mal aşamasında ortaya çıkmaktadır (Kazgan, 2006: 307-311).

Mübadele, Marx'a göre eşit mübadele değerleri, yani toplumsal bakımdan gerekli olan eşit emek zamanının el değiştirmesidir. Mübadele kısırdır. "Öyleyse para, sermaye olarak dolaşım sürecinde nasıl oluyor da artıyor?" sorusunun cevabı, kapitalist üretim sürecine bakılarak ortaya konulabilir. Kapitalistin/sermaye sahibinin bir tek amacı olabilir: yatırdığından daha fazla para elde etmek. İşin sonunda ele geçen para başlangıçtaki paradan büyükse, kapitalist o işe girecektir. Bu fazla para P^* ile gösterilirse, para-meta-para aşaması şu şekilde ifade edilebilir: $P-M-P^*$. Başlangıçta bazı ürünlerden (mallardan) belli bir miktar satın alınmış, bunlar

kullanılarak diğeri bir üründen (maldan) belli bir miktar üretilmiştir. Bunların para ile ifade edilen değerleri arasında, P*-P büyüklüğünde bir fark meydana gelmiştir. İşte artık-değer denilen şey budur. Bu değer fazlası işgücünün kullanılması ile yani işçinin çalıştırılması ile elde edilir. Çünkü Marksist değer teorisinde değer bir tek kaynağı vardır: işgücü veya emek. İşçi, para sahibinin sağladığı üretim araçları ile çalışır ve üretimde bulunurken, bunlara yeni bir değer katar. Elde edilen ürünün (malın) değeri= "kullanılan (yani fiilen tüketilen) üretim araçlarının değeri" artı "işçinin kattığı yeni değer"dir. İşçi kattığı değer hepsini kendisi alamaz; bunun bir kısmını para sahibine bırakmak zorundadır. Artık-değer dediğimiz işte bu, para sahibine bırakılan kısımdır. Para sahibi bir artık-değer elde etmeyecek olsa, bir işe girişmez ve dolayısıyla işçi iş bulamaz. Para sahibi, zaten daha önce başkalarının yaratmış olduğu artık-değerlere sahip olmanın yolunu bulmuş ve halen başkalarını kendisine bir artık-değer bırakacak şekilde çalıştırabilecek durumda olan bir kimsedir (Selik, 1982: 43-44). Emek piyasasında ortaya çıkan bu değişim sürecindeki eşitsizlik birikimin de kaynağıdır.

Kapitalist sistemin temel özelliklerinden biri de emek gücünün (emeğin gücü ürettiği metadır) piyasalarda bir meta gibi satılmasıdır. Özel mülkiyet ve emek gücünden başka satabilecek bir şeyi olmayan işçilerin bir araya gelmesi, kapitalist sistemde sonsuz bir sermaye birikiminin oluşmasına neden olmuştur. Emeğin yeniden üretilebilmesi için gerekli olan girdiler de emek zaman ile ölçülen metaldır. Emekçinin geçimlik tüketimi fiziksel bir minimum olmayıp, toplumsal şartlara göre belirlenen tarihsel bir miktardır. Kapitalist, emek gücünü satın alıp üretimde kullandığı zaman emeğin kullanım değerine sahip çıkar (yani ürettiği mallara). Fakat ücret olarak, mübadele değerini öder. Emek gücünün kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki fark artık-değerdir. Artık-değer üretim sürecinden elde edilen bir büyüklük olarak kendi içinde ikiye ayrılır: Mutlak artık değer ve nisbi artık değer. Mutlak artık değer artışı, emeği daha fazla çalıştırmaktan - kaynaklanmaktadır. Nisbi artık değer ise emek gücünün verimindeki artıştan ortaya çıkmaktadır. Bu da üretim sürecinin daha yoğun hale gelmesinden kaynaklanmaktadır (Kazgan, 2006: 309-310).

Kapitalist bir toplumu tanımlamak için, üretim araçlarının mülkiyetine bakmak gerekir. Üretim araçlarının mülkiyeti ve egemenliği toplumda belirli bir

sınıfa aitse, bu toplumun üst yapısı da bu hakim sınıfın istekleri doğrultusunda şekillenecektir. Üretim biçimi üretim ilişkilerini de şekillendirir. Üretim ilişkileri insanlar arasındaki ilişkiler değil, mülkiyet yapısına göre sınıflanan insanlar arasındaki, üretim, bölüşüm ve sömürü ilişkilerine adını veren genel bir kavramdır. Üretim biçimi olarak özel mülkiyete dayalı bir ekonomik sistem yani kapitalist üretim biçimi kendisine uygun bir siyasi, hukuki, ideolojik, kültürel kurum ve kuruluşlarını oluşturur. Bu açıdan kapitalist üretim ilişkilerini yeniden var edecek birçok ilişki ve kurum karşımıza çıkar. Ücretli emek piyasası da bu ilişki biçimlerinden biridir. Ücret sözleşmesi emekçi ile kapitalist arasındaki gerçek ilişkiyi gizlediğinden, emekçi kendi ürettiğine yabancılaşmaktadır. Yabancılaştığı kendi ürünü, kapitalistin birikim ve sermaye kaynağıdır. Bu kaynağın sürekli büyüebilmesi için de emeğin kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki farkın korunması gerekir. Eşitsiz bir değişim süreci ile emek tarafından yaratılan artık, birikim sürecine hizmet eder. Emeğin kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki fark da yedek işsizlik ordusu tarafından ücretlerin baskılanması ile sağlanır (Kazgan, 2006: 310). Değer teorisi ile artık-değer teorisini bir araya getirerek Marx'ın rant teorisini daha net ortaya koyabiliriz. Bir malın üretimi için harcanmış değişmeyen sermaye c, değişen sermaye v, artık-değer s ile gösterilirse, malın değeri aşağıdaki formülle gösterilebilir:

$$\text{Bir Malın Toplam Değeri} = c + v + s.$$

p ortalama kar düzeyini gösterebilir. Bu durumda bir malın fiyatı:

$$P=c+v+p \text{ dir.}$$

Dolayısıyla bu iki tanımdan çıkan sonuç, karın kaynağı artık değerdir; $p=s$ 'dir. Özel mülkiyet, emek piyasa vb. kurumlar yardımıyla kapitalist sınıf, işçinin artık değerine el koyarak sonsuz bir birikim yaratmaktadır. Bu artık değeri ele geçirme süreci, kırsal kesimde toprak sahipleri için de geçerlidir. Marx, Kapital'in III. cildinde rant kavramını incelemiştir (Marx, 2003:53-64).

1.2.3. Marx'ın Rant Teorisi

Tarihsel olarak farklı mülkiyet ve toprak sahipliği türleri olsa da Marx kapitalist çiftçileri incelemiştir. Sermayenin toprağa yatırılmasından meydana gelen bütün özgül üretim ve değişim ilişkilerinin incelenmesi gerekmektedir (Marx, 2003: 544-

545). Marx çalışmasında, sermayenin tarıma, yani belli bir halkı besleyen tarım üretimine yatırılması üzerinde durmuştur. Bu noktada tarımda iki sınıf bulunmaktadır: toprak sahipleri ve işçiler. Çok basit olarak rantı ortaya koymak istersek, toprak rantını en basit biçimi ile doğrudan üreticinin gerçekte veya hukuken kendisine ait olan iş aletlerini (saban, sığır vb.) kullanarak haftanın bir kısmında gerçekten kendisinin sahip olduğu toprağı ektiğı ve geri kalan günlerde feodal beyin malikanesinde hiçbir karşılık almadan çalıştığı emek rant biçimini ele alırsak durum çok açıktır. Rant özdeştir artık-değerdir (Marx, 2003: 561-563). Hiçbir değer yaratılmadan ve hiç emek harcanmadan artık-değer yaratılamaz. Var olan arazinin değeri o arazide üretilen malların değeri ile belirlenmektedir. Malların değeri de emek gücü ile belirlenmektedir. Ürünlerin piyasadaki değeri (fiyatı), piyasa ile ilişkili olan düşük verimli toprağın ürünlerinin fiyatına eşittir. Bu durumda düşük verimli topraktan daha verimli olan toprakların ürünleri piyasada bir artık-değer sağlamaktadır. Rantın kaynağı bu artık-değerdir. Marx'a göre, bir ürün başlıca; gerekli-ürün ve artık-ürün olmak üzere ikiye ayrılır. Bu artık-ürünün belli bir bölümü, toprak rantını, yani sermaye üzerinden ortalama kar çıkarıldıktan sonra geriye kalan kısmını içerir. Gelişmiş bir kapitalist ülkede, ortalama kar, kapitalistler arasında, artık-ürünü, işçilerin sayısı ile orantılı olarak değil, belli bir girişime yatırılan sermayenin toplam miktarı ile orantılı olarak paylaşımın etkisi altında oluşur. Sermaye, verimlilikleri farklı olan topraklar için birbirinden farklı karlar getirecektir; daha kısır olan toprak daha az, daha iyi olan toprak daha fazla ek kar getirecektir. Tahıl pazarında, tahıl fiyatları, en kısır olan toprak parçası tarafından belirlenir. Marx'a göre, daha kısır olan ve daha uzak bir yerleşime sahip olan toprağı oranla daha iyi olan ya da pazara daha yakın bir yerleşime sahip olan topraktan alınan fazladan kar, farklılık rantı (diferansiyel rant) adını alır (Marx, 2003: 566-567).

Fazla/Rantın miktarları iki çeşittir: 1) Verimliliğın farklılığına bağılı olan kar, 2) Sermayenin farklı uygulanmasına bağılı olan kar. Toprağın özel olarak ekiliş tekeline ek olarak, toprağın özel mülkiyet tekeli vardır: toprağın sahibi, ürün fiyatı yükselinceye dek, toprağını çiftçiye vermeyebilir ve daha sonra bir başlangıç tekeli olan *mutlak* rantı alır. Bu: 1) saf bir tekel olabilir, 2) mutlak rant, aşağıdaki olay nedeniyle tarım sermayesinden gelen fazla-kardan alınabilir. Tarımda, teknik araç-

gereçlerin daha fakir olması açısından, değişen sermayenin payı (ki karı yaratan odur) sanayide olduğundan daha yüksektir. Bu nedenle, karın payı da, aynı şekilde, tarımda, sanayiden daha yüksek olacaktır. Bununla birlikte, toprak sahipliği tekeli, tarımdaki yüksek kar ile sanayideki düşük karın aynı düzeye getirilmesini engeller. Ve sözcüğün tam anlamıyla mutlak rant, düzeyi ayarlanmamış olan yüksek tarımsal kardan alınır. Mutlak rantın kaynağı, daha yüksek olan tahıl fiyatlarıdır. Öte yandan, farklılık rantı üründen alınır (Marx, 2003: 638).

Marx rant teorisi ile üç noktada aydınlanmamızı sağlamıştır: 1) Toplumsal üretim aşamalarının tarihsel gelişimine bağlı olarak farklı rant biçimlerinin olduğu, 2) Toprak rantının tümünün artık değerden, artık değer de emek kullanımından doğduğu, 3) Toprak rantının büyüklüğünün de toplumsal emeğe duyulan ihtiyaç ile doğru orantılı olduğu. Marksist görüşe göre rantın kaynağı artık-değerdir. Nasıl sanayi kapitalizminde artık değer mülkiyet ilişkileri ile ele geçiriliyorsa, tarımda da toprak mülkiyeti yoluyla kapitalist çiftçiler artık-değeri emek piyasası vasıtasıyla ele geçirmektedir (Bernstein, 2010: 30-35). Görüldüğü gibi Marksist analize göre tarımdaki yapısal dönüşümün analizi, üretim ilişkileri ve mülkiyet yapısının incelenmesini gerektirir.

Marx'ın sınıf, değer ve toplumsal çelişkileri ortaya koyan analizi birçok kesimi özellikle de liberal doktrini rahatsız etmiştir. Karşı görüşteki Neo-klasik iktisat, evrensel bir fayda değer teorisi ile hem fiyatları tanımlamış hem rant kavramına açıklık getirmiş hem de sınıflardan bağımsız bir analiz ortaya koymuştur. Neo-klasik açıdan da üretim, değer ve rant teorisine bakarak klasik iktisadın tarım ve kırsal kesimle alakalı yapısal dönüşümden ne anladığı ortaya konabilir.

1.3. Neo-klasik Değer Kuramı: Marjinal Verimlilik/ Fayda Teorisi

Neo-klasik analiz sınıf temelli değildir. Ekonomiye bağımsız birimler olarak bakar, üreticinin ve tüketicinin büyüğü veya küçüğü yoktur. Sadece rasyonel olanı vardır. Neo-klasik iktisat birkaç cümle ile tanımlanmak istenirse, “üretim ve tüketim teknolojilerinin veri koşulları altında ve belli rasyonalite normları çerçevesinde fiyatlara bağlı olarak oluşturulan üretim, tüketim ve dolayısıyla değişim planlarıdır” (Akyüz, 1980: 14). Hanehalkları veri koşullar (fayda fonksiyonu) altında tüketim taleplerini ve üretim faktör arzlarını ortaya koyarken, firmalar da veri koşullar altında

(üretim fonksiyonu/teknoloji) satmak istedikleri malları ve bu malları üretmek için gerekli olan faktör taleplerini ortaya koyarlar. Bu alım ve satım planları, piyasada fiyatlar yardımıyla koordine edilir. Tüketim malları arz eğrileri üzerindeki noktalar, firmaların arz fiyatlarını gösterir. Bu fiyatlar malların marjinal maliyetleri ile eşitlenir. Üretim faktörleri talep eğrileri üzerindeki noktalar, faktör talep fiyatlarını gösterir ve bu fiyatlar faktörlerin marjinal katkılarına eşitlenir. Tüketim malları talep eğrileri üzerindeki noktalar, talep fiyatlarını göstermekte ve bu noktalarda marjinal fayda fiyat eşitliği sağlanmakta, üretim faktörleri arz eğrileri üzerindeki noktalar ise faktör arz fiyatlarını göstermekte ve bu noktalarda da arz fiyatları ile faktörleri arz edenlerin marjinal zahmetleri birbiri ile eşitlenmektedir. Dolayısıyla gerek firmaların kar maksimizasyon, gerekse hanehalklarının fayda maksimizasyon davranışlarının yansımaları olan arz ve talep fonksiyonları aşağıdaki koşullara göre belirlenmektedir (Akyüz, 2009: 112-116).

Malların arz fonksiyonları $P=MC$

Girdi talep fonksiyonları Girdi $P=MPP$

Malların talep fonksiyonları $P=MU$

Faktör arz fonksiyonları Girdi $P=Marjinal Zahmet$

(P: Fiyat, MC: Marjinal Maliyet, MPP: Marjinal Fiziki Ürün, MU: Marjinal Fayda)

Piyasalar tam rekabet koşulları altında çalışmaktadır. Gerek firmaların gerekse hanehalklarının fayda ve kazançlarını eş anlı olarak maksimize eden bir fiyat seti ortaya çıktığında piyasalar dengeye gelmektedir. (1) ve (3) no'lu koşullar bir araya getirildiğinde, mal piyasası denge fiyatlarının malların marjinal faydası ve marjinal maliyeti tarafından belirlendiği görülmektedir. (Akyüz, 2009: 114).

$MU=P=MC$

Yukarıdaki eşitliğe göre Neo-klasik iktisat teorisinde, bir malın denge fiyatı, marjinal fayda aksiyomuna ve azalan verimler yasasına bağlıdır. Eğer (2) ve (4) no'lu koşullar bir araya getirilirse faktör piyasası denge fiyatları elde edilir (Akyüz, 2009: 114).

MPP=Girdi P=Marjinal Zahmet

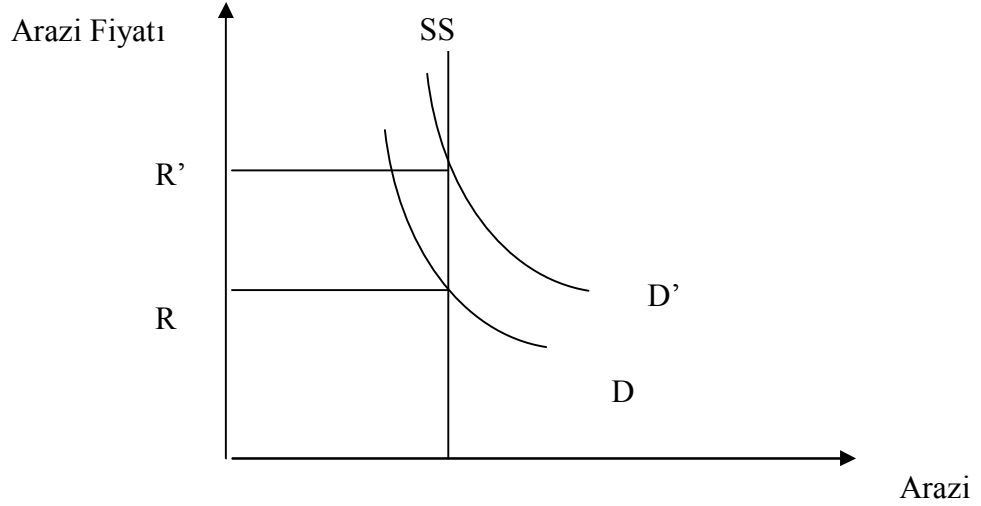
Yukarıdaki eşitlikte de görüldüğü üzere, girdi fiyatları da faktörlerin marjinal verimlilikleri ile marjinal zahmetlerine bağlı büyüklüklerdir. Dolayısıyla faktörlerin denge fiyatları da marjinal fayda ve marjinal verimlilik teorisine göre belirlenmektedir (Akyüz, 2009: 112-116). Ancak bu noktada tarımsal açıdan bir problem ortaya çıkmaktadır: Marjinal verimlilik ve faydaya göre faktörlerin ve malların fiyatlandırılabilmesi için, bu faktörlerin değişken olması gerekmektedir. Değişken faktörlerin marjinal ürünleri olabilir. Sabit arzı olan üretim faktörleri için marjinal üretim değeri tanımlamak mümkün değildir. Dolayısıyla, Neo-klasik kuram arzı sabit olan toprak gibi üretim faktörlerinin fiyatlarını açıklamak için rant kavramını kullanmıştır.

1.3.1. Neo-klasik İktisatta Rant

İktisadi rant, üretim faktörlerinin yerleşik kullanımlarında kalmalarını sağlamak için gerekli olan ödemeden daha fazla ödeme yapılmasıdır. Bir başka deyişle iktisadi rant, üretim faktörünün fırsat maliyeti ile elde ettiği ödeme arasındaki farktır. Belirli bir üretim faktörünün başka bir kullanım alanına sahip olmaması durumunda, bu faktöre ait fırsat maliyeti sıfıra eşit olur. Bu tipteki bir üretim faktörüne yapılan ödemenin tamamı ranttır. Neo-klasik iktisadın marjinal araçları ile açıklayamadığı rant, fırsat maliyetini aşan ödemeler olarak genişletilmiş, bütün üretim faktörleriyle bağlantılı hale getirilmiştir (Koutsoyiannis, 1987: 517).

İktisadi rantın en iyi örneği arzı tamamen sabit olan üretim faktörlerine yapılan ödemelerdir. Örneğin, bir ülkenin ormanları, denizleri, arazi olarak toprağı sabittir. Bu arzı sabit olan üretim faktörlerine yapılan ödeme ranttır. Arzı sabit olan üretim faktörlerinin arzı, fiyat düzeyinden bağımsızdır. Şekil 2’de dik bir doğru olan “SS” doğrusu ile bu faktörlerin arzı temsil edilmektedir. “SS” doğrusu ile arzı sabit olan üretim faktörlerinin fiyat tepki fonksiyonuna sahip olmadıkları gösterilmektedir. Bu, fiyat artışlarının üretim faktörü sahiplerini daha fazla arz etmeye yönlendirmeyeceği anlamını taşımaktadır. Fiyat sadece dağıtımcı bir rol oynamaktadır. Üretim faktörünün arzı sabit olduğundan bu faktörlerin fiyatı, talep “D” tarafından belirlenmektedir. Arzı sabit olan arazinin talebindeki artışın etkileri

aşağıdaki şekilde gösterilmektedir. Talep artışı rantı da arttırmaktadır (Koutsoyiannis, 1987: 518).

Şekil 1.1. Saf Rant

Şekil 1.1'de de görüldüğü üzere talep artışı rantın büyüklüğünü belirlemektedir. Arazi fiyatının maliyetle hiçbir bağı bulunmamaktadır. Arazi fiyatı bu araziye talep edenlerin kullanım amaçlarına bağlı olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla rant, Neo-klasik teoride de bir artığa dönüşmektedir. Arazi kirası, üretilen ürünün maliyetini etkileyen bir maliyet kalemi değildir. Rant, fiyat belirleyicisi değil, belirlenen bir fiyattır. Bununla birlikte bireysel firmalar için tüm rant ödemesi bir maliyettir. Bunun nedeni firmaların üretim faktörlerine ait rantı ödememeleri durumunda, bu üretim faktörlerinin diğer kullanım alanlarına kayacak olmasıdır. Arzı sabit olan üretim faktörü, tek bir kullanım alanına sahip ise bu faktöre yapılan ödemenin tümü ranttır: fiyatın yüksek ve düşük olması bu faktörün arzını etkilemez. Bu faktörün alternatif maliyeti sıfırdır (Koutsoyiannis, 1987: 518-519). Arzı sabit olan üretim faktörlerine yapılan ödeme saf rant olarak adlandırılmaktadır.

Kısa dönemde, sabit üretim faktörlerinin değişken üretim faktörleri gibi yerleşik kullanım alanlarından daha yüksek kazançlı bir başka yere kaydırılmaları

mümkün değildir. Değişken girdilere, üretilen ürünün fiyatından fırsat maliyetleri ödenirken, fırsat maliyetleri sıfır olan arzı sabit faktörlere de fiyattan geri kalan kısım ödenir. Bu ödeme ranttır. Neo-klasik iktisatta da rant bir artıktan başka bir şey değildir. Neo-klasik iktisat açısından tarımsal üretim dengesini ve kırsal ücretleri anlamak için genel denge sürecine biraz daha yakından bakmak gerekmektedir.

1.3.2. Neo-klasik İktisatta Genel Denge: İç Ticaret Haddi, Denge Üretim Miktarı, Ücretler

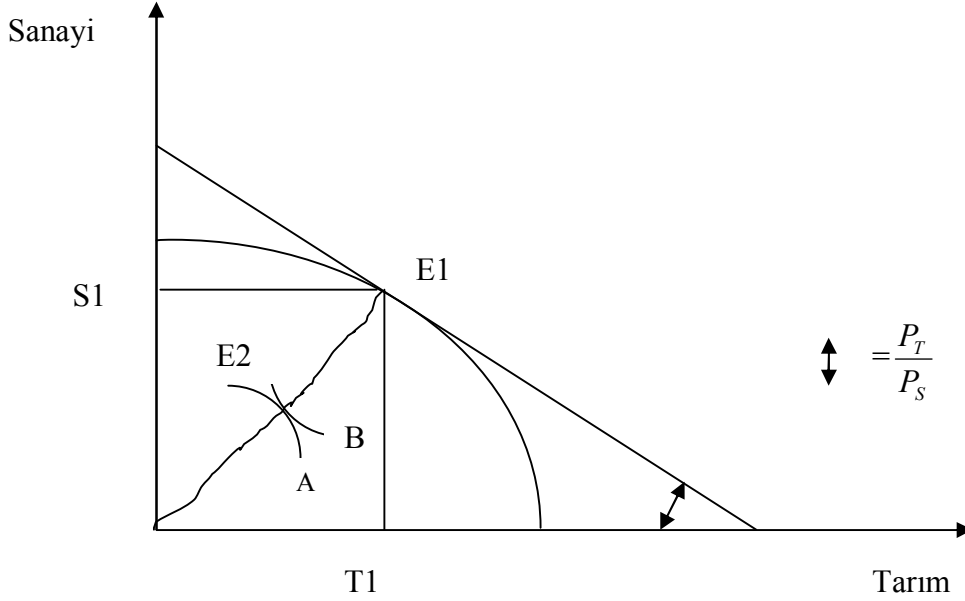
Neo-klasik iktisata göre tam rekabet koşullarında elde edilen genel denge çözümlemesinin üç durağan özelliği bulunmaktadır: a) kaynakların firmalar arasında etkin dağılımı (üretim dengesi), b) üretilen malların tüketiciler arasında etkin dağılımı (tüketimde etkinlik), c) etkin mal bileşimi, hem üretimde hem de tüketimde etkinlik. Bu üç özelliğe pareto optimalitesi denilmektedir. Eğer bir kişiyi daha kötü duruma sokmadan diğer kişiyi daha iyi duruma getirmek mümkün değilse, bu durum Pareto optimalisi olarak tanımlanır (Koutsoyiannis, 1987: 544-545).

Üretim dengesi kullanılabilir üretim faktörlerinin yerleşik firmalar arasında etkin bir şekilde dağılmasını gerektirir. Bunun için firmaların (tarımda ve sanayide çalışan) eş ürün eğrilerinin eğimleri (yani marjinal teknik ikame oranı: MRTS) ile eş maliyet doğrularının eğimlerini birbirine eşitlemesi gerekir (Koutsoyiannis, 1987: 545).

Firmaların marjinal teknik ikame oranları birbiriyle eşitlendiğinde bir malın üretimini azaltmadan diğerinin üretimini arttırmak mümkün değildir. Böyle bir durumda tarım ve sanayide faktör dağılımı Pareto optima ulaşmış olur.

Bir ekonomiye ait üretim olanakları eğrisi kaynak donanımı ve teknoloji veri iken tüm Pareto etkin üretim bileşimlerinin geometrik yeridir. Üretim olanakları eğrisi üretim faktörlerinin bir maldan diğerine aktarılmasıyla bir malın diğerine nasıl dönüştürüldüğü gösteren bir eğridir. Bunun için üretim olanakları eğrisine ürün dönüşüm eğrisi de denmektedir. Aşağıdaki şekil üretim olanakları eğrisini göstermektedir. Bu eğrinin eğimine marjinal dönüşüm oranı MPT denir. Bu dönüşüm oranı sanayi ve tarım mallarının göreceli marjinal maliyetlerine bağlıdır.

Şekil 1.2. Sanayi ve Tarım Ürün Dönüşüm Eğrisi

Tüketimde etkinlik, tüketiciler arasında marjinal ikame oranları bir biri ile eşitlendiğinde gerçekleşmektedir. Tüketicilerin marjinal ikame oranları birbirine eşitlendiğinde malları tüketiciler arasında yeniden dağıtarak toplam faydayı arttırabilmek mümkün değildir. Bu Pareto optimalitesine, tüketimde etkinlik adı verilmektedir. Şekil 1.2. üzerinde A ve B kayıtsızlık eğrilerinin birbirine teğet olduğu E2 noktası Pareto optimumudur. Bir bütün olarak ekonominin genel dengesi için üretim ve tüketim dengesinin üçüncü bir şart olarak sağlanması gerekir (Koutsoyiannis, 1987: 550) .

Marjinal ikame oranları ürün dönüşüm eğrisinin eğimine eşit olduğunda hem üretimde hem de tüketimde etkinlik sağlanmış olur. Şekil 3 üzerinde E1 denge noktasında hem üretim hem de tüketimde pareto optimalitesi sağlanmıştır. Bu denge noktasında S1 kadar sanayi malı T1 kadar tarım malı üretilmektedir. Bu mallar faydalarını maksimize eden tüketiciler arasında E2 noktasına uygun olarak dağıtılmaktadır. Bu noktada ürün dönüşüm eğrisinin eğimi olan malların marjinal maliyetlerinin oranı ile malların fiyatlarının oranı birbirine eşit olduğu için ortaya çıkan orana denge fiyatı denir. Neo-klasik iktisat için bu denge fiyatına iç ticaret haddi denmektedir. İç ticaret haddindeki değişimler teknoloji, zevk ve tercihlere bağlıdır. Teknoloji, zevk ve tercihlere bağlı olarak iç ticaret haddi değiştiğinde E1 olarak ifade edilen denge noktasındaki toplam sanayi ve tarım üretim miktarları da

değişecektir. Dolayısıyla Neo-klasik açıdan toplam tarım denge üretim miktarı iç ticaret hadleri tarafından belirlenmektedir (Koutsoyiannis, 1987: 550).

Emek ve sermaye faktörlerinin her ikisi de tarım ve sanayi sektörleri arasında tam mobil olduğu varsayıldığından dengede elde ettikleri kazançlar birbirine eşit olacaktır. İşçi açısından gerek sanayide gerekse tarım kesiminde elde ettiği ücret dengede birbirine eşittir.

Emek piyasası denge ücreti bozulursa dengeye gelinceye kadar sektörler arasında faktör mobilitesi orta çıkacaktır. Örneğin kırsal kesimde makineleşme sonucu veya iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine geliştiği durumda kırsal kesimdeki emek talebi düşecek, işgücü arz fazlası ortaya çıkacak, ücretler düşecektir. Emek arz fazlası, sanayi kesimine giderek iki sektördeki ücretler eşitlenene kadar ücretleri düşürerek daha düşük bir ücret düzeyinde sistem tekrar dengeye gelecektir (Koutsoyiannis, 1987: 550).

Neo-klasik iktisata göre piyasa ilişkileri ve rasyonalitenin hakim olduğu bir ortamda, kırsal kesimdeki işletmeler, köylüler ve büyük şirketler arasında bir fark yoktur. Ancak Neo-klasik iktisadın kırsal kesim ve üretici ve/veya işçilerle alakalı temel yapısal dönüşüm çıkarsaması yapılması istenirse, sanayi sektöründeki teknolojik gelişmeler vb. fiyatları tarım ürünleri ve tarımda çalışanlar aleyhine değiştireceğinden tarımın küçüleceği, kapitalistleşeceği, daha çok kişiyi istihdam edeceği söylenebilir.

Özellikle dinamik açıdan rasyonel bireyler için getirinin önemli olduğu kabul edilirse kırsal göç olayı Neo-klasik bakış açısıyla açıklanabilir. Kırdan kente göç, beklenen tarımsal ücret ve kent ücreti arasındaki farkın bir fonksiyonudur. Beklenen ücretin, modern kent sektörüne göçmenin iş bulma ihtimaliyle ağırlıklandırılan fiili sanayi ücretine eşit olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle, kırdan kente göç kentteki yüksek işsizlik düzeyiyle birlikte var olabilir. Sanayi sektöründeki cari ve beklenen gelirdeki yüksekliğin kırsal kesimi küçülteceği ve önemsizleştireceği sonucu Neo-klasik iktisata bakılarak söylenebilir.

Kırsal değişimin ekonomik açıdan anlaşılması için dünya kapitalist sisteminin de incelenmesi gerekmektedir. Bu sistemin işleyişini belirleyen ve merkez olarak adlandırılan ülkelerin izledikleri politikalar ve tercihler çevre ülkeleri ve tarımsal

yapılarını önemli ölçüde etkilemekte ve değiştirmektedir. Bu açıdan merkez-çevre ilişkilerine yakından bakmak tez için zorunludur. Bu ilişki öncelikle yapısalci okul ve bağımlılık kuramı yardımıyla geliştirilecek, daha sonra merkez-çevre ilişkileri geniş boyutlu olarak incelenecektir.

1.4. Yapısalci Okul

Yapısalcılar tarafından geliştirilen model öz itibariyle merkez-çevre modelidir. Yapısalcılara göre kalkınma sermaye birikiminin sonucudur. Ülkelerin kalkınma düzeylerindeki farklılıkların temelinde her ülkenin uluslararası ticarete farklı düzeylerde uzmanlaşmış olması yatmaktadır. Başka bir deyişle gelişmişliği ve azgelişmişliği uluslararası ticaret üretmektedir. Dolayısıyla, bu görüşe göre özellikle Latin Amerika ülkeleri esas olarak hammadde ihracatına yönelik dışa dönük yapılarını değiştirmedikleri sürece kalkınma sorunlarını çözmeleri olanaksızdır. Yapısalci tezlere göre dünya ekonomisinin içinde bulunduğu durum ilk kez sanayi devrimi ile başlamıştır. Teknolojik gelişme ve gelişmenin ürünleri dünya ölçeğinde eşitsiz bir biçimde dağılmıştır. Sanayi devrimi ile o zamana kadar görülmemiş ölçüde verimlilik artışı olurken bu artıştan her ülke eşit olarak yararlanamamıştır. Teknik ilerlemenin sağladığı avantajlardan merkez ülkeler faydalanmıştır. Bu arada merkez ülkelerde içsel bütünlüğü olan birbirini tamamlayan ve uyaran bir ekonomik yapı olduğu ve böylece kendini besleyen bir büyüme süreci sağlandığı halde çevre ülkelerde böyle bir yapı ve süreç oluşamamıştır. Çevre ülkeler yeni teknolojileri üretmek yerine merkez ülkelere ithal etmişlerdir (Han ve Kaya, 2006: 35-36).

Yapısalcılar uluslararası ekonomik ilişkilerin ortaya çıkardığı olumsuzlukları aşmak için hammadde ihracatına vergi konmasını, sanayileşmiş ülke çıkışlı tüketim malları ithalatının zorlaştırılmasını, işçi örgütlerinin, özellikle ihracat sektöründe sendikaların güçlendirilmesini, dünya pazarında hammadde fiyatlarının anlaşmalarla ve ortak bir tavır benimsenerek korunmasını da önermişlerdir. Yapısalcılar, kalkınmanın gerçekleşebilmesi için sosyo-ekonomik ve siyasal reformların yapılması gerektiğini önermişlerdir. Çevre ülkelerde sanayileşmenin ve dolayısıyla kalkınmanın tümü ile serbest piyasa mekanizmasına bırakılmayacağı, devletin uygun ekonomi politikası önlem ve araçlarıyla ekonomik sürece müdahalesinin gerekliliği de bu görüşü savunanlarca uygulanmıştır (Berber, 2006: 324-337).

Yapısalcı görüşe göre azgelişmiş ülkelerdeki tarımsal problemlerin esas kaynağı ekonomideki yapısal uyumsuzluk ve tıkanıklıklardır. Bunun yanında mali yapıların bozuk olması yapısal problemlerin aşılması için gerekli kaynakların ayrılmasını engellemektedir. Bu da çevre ülkelerin tarım sektörlerinde ciddi üretim dalgalanması, fiyat dalgalanması ve göç gibi problemler yaratmaktadır.

Sömürgeciliğin, iki dünya savaşları sonunda ortadan kalkmış olmasına rağmen, sömürden yeni kurtulmuş pek çok ülkenin üretim ilişkileri ve yöntemleri hala, önceden sömürgesi oldukları ülkelerin ekonomik düzeni olan kapitalizme dayanıyordu. Kurulmuş olan ekonomik düzen gereği, siyasal bağımsızlığın kazanılması ekonomik bağımsızlığı beraberinde getirmemiştir. Merkez ülkeler kendi çıkarları doğrultusunda çevre ülkelerin ekonomik zenginliklerini sömürmeye devam etmişlerdir. Bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerle merkez ülkeler arasındaki ilişkiye neokolonyel ilişki denilmektedir. Bu ülkelerde sömürdükleri bilincinin oluşması, köktenci sayılabilecek siyasal eğilim ve uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Han ve Kaya, 2006: 37). Bu eğilimler bağımlılık ekolü kapsamında incelenebilir.

1.5. Bağımlılık Kuramı

Hızla gelişme isteklerine rağmen azgelişmiş ülkelerde uygulanan ekonomi politikalarının yeterince başarılı olmaması, teorik anlamda gelişmenin daha çok içsel faktörlerle ele alındığı aşama teorisi ve yapısal değişim modellerine duyulan ilginin azalmasına neden olmuştur. 1960'lı yılların sonuna doğru, azgelişmişliğin içsel faktörler yerine dışsal faktörlerle sorgulanmaya başladığı modeller gündeme gelmiştir. Bağımlılık teorileri bunların içinde en kapsamlı olanlarındandır. Siyasal boyutları ağır basan bağımlılık modelleri Marksist düşünceden etkilenmiştir (Berber, 2006: 340).

Bağımlılık yaklaşımı üç noktada özetlenebilir: birincisi, bağımlılık yaklaşımı kapitalist dünya ekonomik düzeninin gelişimi üzerinde yoğunlaşmıştır. İkinci olarak, bu yaklaşım bağımlılık ve sömürü ve bu bağımlılık sonucunda ortaya çıkan merkez-çevre ayrımı üzerinde odaklanmıştır. Son olarak bu ekonomik ilişkiler ağının yarattığı siyasal yozlaşmalar ve elit yapı üzerinde durulmuş ve dünya çapında oluşan sermaye akımları incelenmiştir. Bu yaklaşımı savunan iktisatçılara göre

azgelişmişliği de gelişmişliği de yaratan kapitalist gelişme ve yayılmadır. Geri kalmış denilen ülkelerin içinde buldukları durum, doğrudan kapitalist gelişmenin ve onun iç çelişkilerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kapitalist yayılmanın çevre ülkelerde kapitalist gelişmeye uygun koşullar yaratmak bir yana; bu ülkelerde sadece kapitalist azgelişmişliğin koşullarını yarattığı ileri sürülmektedir. Bu yayılma, merkezde kapitalist gelişmeye uygun bir ortam yaratırken çevrede bu tür bir ortamın oluşmasını özellikle engellemektedir (Gönel, 2010: 82-83).

Bağımlılık okuluna göre geri kalmışlık sadece gelişmeme problemi değil, azgelişmiş ülkelerin merkez ülkelere olan bağımlılığından ortaya çıkan atipik, kimi zaman çarpık sosyo-ekonomik bir yapıdır. Bu yapı, ilk bakışta sadece ekonomik anlamda çevre ülkelerin hammadde ya da birincil mallar ihraç edip mamul mal ithal etmeleriyle oluşmuş, sanayileşmenin bağımlı hale gelmesi olarak tanımlanabilir. Ancak derinlemesine analizlerde söz konusu bağımlılığın salt ekonomik olmadığı, siyasi, sosyal, kültürel, çevresel boyutları da olduğu anlaşılmaktadır. Buna ilave olarak azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkan yapısal darboğazlar da bağımlılığı güçlendiren mekanizmalardır; bu yapısal darboğazların en önemlileri, tarım sektöründeki durgunluk, ihracattaki hammadde yoğunlaşması, sanayileşme süreçlerindeki döviz bağımlılığı ve artan mali açıklar şeklinde sıralanabilir (Gönel, 2010: 82-83).

Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerdeki tarımsal yapısal dönüşümü anlayabilmek için merkez ülkelerle bugünün azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişkileri sağlam bir teorik zemine oturtmak gerekir. Bu zemin dünya sistemleri yaklaşımı'nda merkez-çevre ilişkileri olarak kavramsallaştırılmaktadır. Türkiye tarım sektöründeki dönüşümün anlaşılması açısından merkez-çevre ilişkileri Dünya Sistemleri analizi açısından değerlendirilecektir.

1.6. Dünya Sistemleri Yaklaşımı ve Merkez-Çevre İlişkileri

1980'lerin ortasından günümüze dünya çapında bir değişim rüzgarı esmektedir. Bu değişim rüzgarının iki boyutu vardır. Bunlardan ilki olan teknoloji devriminin haberleşmede yarattığı olağanüstü hızlanma, dünyayı küresel bir köye dönüştürmüştür. İnternet, uydu vb. araçlar, sınır tanımaksızın bilgiyi bir yerden başka bir yere hızla taşımaktadır. Değişimin ikinci boyutu olarak da serbest piyasa, ticaret

ve sermaye hareketlerinin önündeki her türlü kurum, engel ve düzenlemenin kaldırılması gösterilebilir. Bunun temelinde, merkez ülkelerin, düşen kar hadlerini arttırmak için uyguladığı küreselleşme baskısı yatmaktadır. Bu baskı, ülkelerin sınırlarını yıkmayı, devletleri küçülterek şirketlerin egemenliğini arttırmayı, ulusal politika ve kurumları yok etmeyi hedefliyor. Bütün dünya tek bir pazara dönüştürülmekte, merkez ülkelerin kar hadlerini daha da arttırmann yollarının arandığı bir düzen dünyaya egemen kılınmaktadır (Kazgan, 2009: 3-16; Bernstein, 2010: 100-101).

Eleştirel kuramlar açısından bakılırsa yeryüzünde elde edilen hasılanın toplumsal sınıflar arasındaki dağılımını Neo-klasik karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ile açıklamak mümkün değildir. Uluslararası mal ticaretinde mutlak üstünlük teorisinin geçerli olduğu söylenebilir. Daha düşük maliyetli daha etkin üretim yöntemine sahip sermaye, ülke, sınıf toplam hasılanın daha büyük kısmını üretmekte ve artığa sahip olabilmektedir (Boratav, 2004: 224). Uluslararası bölüşüm sürecini anlamak istediğimizde Neo-klasik iktisadın sınırları dışında bulunan kuramlara veya teorilere de bakmak gerekmektedir. Bu açıdan çok uluslu şirketlerin, merkez-çevre içinde emek mal dönüşüm süreçlerine hakimiyetleri yanında, tezin daha iyi anlaşılabilmesi için tarım kesimindeki uluslararası ilişkileri de incelemek gerekmektedir. Teknolojinin firmalara sağladığı olağanüstü olanaklar, dış ticareti ülkeler arasında mal ticaretinin yapıldığı bir süreç olmaktan çıkarmıştır. Firmaların sınırları aşan işlemleri -özellikle de birden çok ülkede yatırım yapan firmaların işlemleri- uluslararası alanı bir bütün olarak ele almayı gerektirmektedir. Günümüzde ülkeler üretimin ve ticaretin tarafları olmaktan çıkıp, üretimin bileşenleri haline gelmişlerdir. Böyle bir dünyayı anlamak için Wallerstein'e ve onun analizine yakından bakmak gerekmektedir. Wallerstein'in temsilcisi olduğu Dünya Sistemi yaklaşımı, uluslararası üretimi, kapitalist sistemin doğal gelişiminin bir sonucu olarak görmekte ve ulusları bu sistemin parçaları olarak, kapitalist üretim biçiminin ülkelere dayattığı zorunlu işbölümü içerisinde ele almaktadır (Wallerstein, 2004: 1-10; Yılmaz, 2010: 265-266). Zorunlu işbölümü merkez-çevre ilişkileri olarak kavramsallaştırılabilir.

Merkez-çevre ilişkilerini Dünya Sistemleri Analizi çerçevesinde inceleyen Wallerstein'e göre dünya ekonomisi bir işbölümü ekonomisidir. Bu işbölümü içinde

mallar mübadele edilmekte, emek ve sermaye ülke ekonomileri arasında dolaşmaktadır. Gün geçtikçe ekonomik entegrasyon artsa bile, politik bir birlikten söz etmek mümkün değildir. Modern dünya, daha çok ulus-devletlerin denetiminde olan bir ekonomik düzene sahiptir. Bu devletlerin politik sınırları içinde farklı kültür, etnisite, din ve dile sahip insanlar, kapitalist düzen olarak adlandırılan bir sistemde yaşamaktadır (Wallerstein, 2004: 45-46).

Kapitalizm bir birikim sistemidir. Kar amacıyla insanlık tarihinin her aşamasında satış yapılmıştır. İnsanlık tarihi içinde ücretle çalışan kesimler her zaman mevcuttur. Kapitalizmin esas unsuru, sonsuz bir birikim yapma arzudur. Sonsuz birikim arzusu, modern kapitalist sistemde ortaya çıkar. İnsanlar sermayelerini biriktirmek ve büyümek için sonsuz bir devinim içindedir. Bu devinimin dışında kalanlar, sistem tarafından cezalandırılır, toplumsal sahneden silinir ve/veya bunların önemi azalır. Sermaye biriktirme açısından gerekli koşulları yerine getirenler ödüllendirilerek zenginleşirler (Wallerstein, 2004: 46).

Wallerstein'in dünya sistemi üç özellikle tanımlanabilir: 1) rekabetçi üstünlüğün, kar maksimizasyonu ve etkinliğe bağlı oluşu, 2) sürekli sermaye birikimi çabası, 3) emeğin üretim araçları sahiplerince sömürülmesi. Bu durumda kapitalist sistemin başarısı, emeğin sömürsünden elde edilen artığın sermaye birikimine aktarılması, daha rekabetçi olunabilmesine bağlıdır. Emeğin sömürsü ve artığa el konulması ise yalnızca kapitalizme özgü değildir. Kapitalizmde güç, üretim araçlarına sahip olanların eline geçtiği içindir ki, daha çok sömürü, işgücünün verimliliğini artırma koşullarıyla bir arada görülmektedir. Sermaye birikim süreci, kapitalist dünya sisteminin devamı için dünya çapında sürdürülen tek bir süreçtir. Sistemi oluşturan bütün toplumlarda kapitalizm aynı biçimde işler. Sistemdeki ekonomiler çevre ve merkez ekonomiler olmak üzere ikiye ayrılır. Böyle bir ayırım artık-değerin üretilmesi ve paylaşılmasından kaynaklanmaktadır. Artığın merkezin lehine, çevrenin aleyhine dağıtılmasını sağlayan ve merkez-çevre ilişkisini pekiştiren "eşitsiz değişim"dir. Eşitsiz değişim çevrede el konulan artığın büyük bir kısmının merkeze aktarılmasını sağlamaktadır (Şiir, 2010: 267-268).

Artığın aktarılması ve sürdürülmesi için güçlü ve zayıf devletlere ihtiyaç duyulmaktadır. Dünyada varolan ekonomiler genel bir politik teşkilata veya ortak

kültüre sahip olmadıklarından, işbölümünün ve birikimin sürebilmesi için ulus-devletlere ve bunlar arasındaki karmaşık bir ilişki ağına ihtiyaç duyulmaktadır. Politik ve ekonomik gücü elinde tutanların birlikte meydana getirdiği kapitalist ekonomi, öncelikle pazara, firmalara, üretim ve bölüşüm sürecini düzenleyecek kurumlara ve işçilere ihtiyaç duymaktadır. Bu sayılan unsurların daha yakından incelenmesi, merkez-çevre arasındaki ilişki sürecinin anlaşılmasına yardım edecektir.

1.6.1. Pazar: Küreselleşme

Kapitalist bir dünya ekonomisi için temel kurum pazar veya pazarlardır. Bu pazarları düzenleyen devletlerin kontrolü altındaki firmalar/bireyler birbiri ile rekabet ederek varolma savaşı vermektedir. Pazar hem birey hem de firmaların mal alıp sattığı bir yapıdır. Aynı zamanda benzer türden işlemlerin yapıldığı fiili bir kurumdur. Neo-klasik iktisat mantığı içinde düşünüldüğünde, çok sayıda alıcı ve satıcının bulunduğu pazarlar, kapitalist dünya ekonomisi açısından çekici değildir. Kapitalist topluma daha gerçekçi olarak bakıldığında, esasında birçok pazarda üretici tekellerinin bulunduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Gerçek pazarlar, korunmuş pazarlardır. Bu korunmuş pazarlarda mübadele yapılır. Diğer metaller gibi, emek ve sermayenin de ayrı ayrı pazarları vardır. İdeolojik açıdan serbest ve tek bir pazar söylemi geçerli olsa bile, farklı sınıfların, firmaların ve devletlerin faaliyet gösterdiği pazarlar tam bir serbestlik içinde hareket etmez. Her çıkar grubu pazarı kendi amaçları doğrultusunda düzenlemek ister. Bu açıdan pazar, politik bir odak ve bir o kadar da politikayı etkileyen bir araçtır. Kapitalizmde, firmalar serbest ve rekabetçi pazarlar yerine, kısmen serbest pazarları arzular. Serbest pazarlarda, rekabet ve pazara giriş-çıkış serbesttir. Ayrıca bu pazarlarda, çok sayıda alıcı ve satıcı vardır. Tüm bunlar, fiyatların düşmesine ve birikim kaynağı olan artık değer azalmasına neden olur. Serbest ve rekabetçi pazarlarda kar düzeyi düşük olur. Kapitalist bir sistemin temel amacı olan birikimi maksimize etmek, rekabetçi pazarlarda mümkün olmadığından, kapitalistler tekel veya oligopol şeklindeki pazarları tercih eder (Wallerstein, 2004: 48).

Tekel, firmalar açısından geniş bir kar marjı anlamına gelmektedir. Doğal tekel yaratmak gerçekten çok güçtür. Ancak, devlet eli ile geçici veya kısmi tekeller yaratılabilir. Bunun için devletlerin kullandığı araçların başında patent ve lisans

uygulamaları gelmektedir. Bilindiği üzere patent, bir icadın üretimini ve pazarlama hakkını belirli süreliğine elde tutma hakkıdır. Patent üreticilere tekel hakkı verdiğinden, ürün, tüketiciler için pahalı, firmalar için ise karlıdır. Patentler mutlak bir koruma sağlamaz. Ancak, sağladığı koruma ile pazarın/piyasanın oligopolcü bir yapı kazanmasına neden olur (Wallerstein, 2004: 48). Devlet, piyasaları birçok açıdan etkiler. İthalat ve ihracat üzerindeki devlet kısıtlamaları pazarı yeniden düzenler. Bu düzenlemeler, vergiler/tarifeler/kotalar vb. sınırlamalar yardımıyla tüm mallara ve pazarlara yayılır. Bu noktada büyük ve küçük üretici açısından devlet müdahalesinin pazar üzerinde farklı etkileri vardır. Küçük üreticiler devletin getirdiği yüklerle baş edemeyerek piyasadan çekilirler. Piyasa/pazar büyük üreticilere kalır. Piyasa ve pazara devlet müdahalesi o kadar yaygındır ki bölüşüm, politik bir sürece dönüşür (Wallerstein, 2004: 49).

Bütün bu tekeller, merkezin çevreyi etkileme gücünün kaynaklarını göstermektedir. Merkez, bir değişimi uyaran gelişmeleri yaratma dinamiğine sahip olduğu için, dünyayı etkilerken, yeni buluşları bilimsel düzeyde yaratmakla kalmıyor, aynı zamanda bunları sanayiye uygulayıp, satılabilir mallar, hizmetler durumuna dönüştürerek pazarlıyor. Merkez dünya kurumlarına sahip olduğundan, teknoloji ve tasarımlarını koruyacak etkin patent sistemini bütün dünyada işletmektedir (Kazgan, 2009: 43-44).

Merkezin tekel güçlerinin korunabilmesi için, uluslararası kurumların gücünün ve etkinliğinin artırılması gerekmektedir. Bunun için, IMF, WB, GATT, OECD, WTO, IFC, UNESCO, UNCTAD gibi birçok kurum, dünya işbölümünü merkez lehine düzenlemektedir (Boratav, 2004: 215-230).

Yukarıda sayılan nedenler merkezin tekel gücünü korur. Ancak tekel veya oligopol piyasasındaki yüksek kazançlar, politik çatışmayı sürekli olarak canlı tutar. Oligopol sahipleri kazanırken, bu imkana sahip olmayanlar kaybetmektedirler. Oligopol veya tekel avantajını ortadan kaldıracak siyasi hareketler kaybedenler tarafından desteklenir. Genelde, kaybedenler olsa bile önemli bir zaman diliminde pazar, tekelci veya oligopolcüdür. Bu zaman diliminde aşırı kar, sermaye birikimini hızlandırır. Sonuçta; tekel ortadan kalksa bile, sermaye, yeni bir tekele dönüşecek yeni bir pazar bulacaktır. Bu döngü kendisini sürekli tekrar eder. Özetle,

kapitalizmde serbest rekabet yoktur. Ürün süreçleri, işbölümü, devlet, tekelleşme kavramları bir araya getirildiğinde merkez-çevre ilişkileri ortaya çıkar.

1.6.2. Firmalar ve İşçiler

Firmalar pazardaki başlıca aktörlerdir. Aynı sektörde faaliyet gösteren firmalar birbirine rakiptir. Dolayısıyla, girdileri satın aldıkları ve ürünlerini sattıkları firmalar ile direkt veya dolaylı olarak rakiptirler. Kapitalizm de kapitalistler de rekabetin kölesidir. Rekabet süreci içinde daha esnek ve hızlı davranabilen firma ayakta kalabilir. Büyük balığın küçük balığı yemesi gibi, kapitalizmde büyük firmalar, küçük firmaları ortadan kaldırır. Böyle bir süreç sermaye birikiminin devam etmesi için zorunludur. Bazı firmaların başarısız olarak iflas etmesi, sermayenin belli bir merkezde toplanması ve birikimin artması için bir zorunluluktur. Firmalar büyümek zorundadır. Ancak büyüme sürecinde bazı maliyet engelleri firmaları sınırlar.

Firmalar ne kadar modern yönetilirse yönetilsin, artan büyüklük idarenin etkinliğini azaltır. Bu, zaman içinde dev firmaların küçülmesine ve/veya kapanmasına neden olur. Küçülme ve büyüme süreçleri bir firmanın pazardaki ritmini belirler. Ve bu ritim kendini tekrar eder durur (Wallerstein, 2004: 50-51).

Firmalar merkezdeki sermayeyi kontrol ederek, bütün dünya kapsamında üretim ve sermaye hareketlerini kontrol etmektedir. Merkez sermayesi sadece finansal piyasalar aracılığıyla değil, aynı zamanda “ÇUŞ” olarak ifade edilen büyük ve uluslararası firmalarca da küreselleştirilmektedir. ÇUŞ’lar kar planlarını küresel boyutta düşünmekte; üretimin hangi aşamasının nerede yapılacağı, her aşamanın ne kadar emek ve sermaye yoğun olacağı gibi konularda karar vermektedir. Bu firmalar kendi merkezlerine, yasalarına, çevrelerine ne kadar saygılı ise merkez dışında o kadar tahripkardır. Merkezin büyük firmaları, kar planlarını dünya ölçeğinde gerçekleştirerek dünyayı şekillendirmektedir (Kazgan, 1994: 30-31). Tarımda da sanayi ve hizmet sektöründe üretimin dünya ölçeğinde örgütlenmesine benzer şekilde, sözleşmeli üretim yöntemiyle ÇUŞ’lar fiyatları dünya ölçeğinde kontrol ederek bu sektöre hakim olmuşlardır.

Firmalar toplumsallaşmış emeğe el koyarak artık-değeri ele geçirir. Firmaların daha fazla artık-değere el koyabilmeleri için emekçilerin/işçilerin

topraksız, sermayesiz ve mülksüz olması gerekir. Bu açıdan kapitalistler için emek piyasasının özellikleri çok önemlidir.

Merkez-çevre ilişkilerine emek piyasası açısından bakıldığında, emek piyasalarının esnekleştirildiği, birçok düzenlemenin getirildiği görülmektedir. Yarı zamanlı çalıştırma, taşeronlaştırma, sendikasıztlaştırma, konjonktüre göre işçi çıkarma, toplu pazarlıkların azaltılması veya kaldırılması emek piyasasını esnekleştiren uygulamalardan bir kaçıdır. Bütün bu uygulamalar işçinin yarattığı artığı rahat bir şekilde ele geçirme ve merkeze transfer edebilme imkanı vermektedir. Emekçi kesime, sağlık, güvenlik, eğitim hizmeti ve istihdam sağlayan sosyal refah devletinin de önemli ölçüde küçültülmesi bu kesimin pazarlık gücünü azaltmıştır (Kazgan, 2009: 267-272). Kısaca, kapitalist sistemde emek sınıfının tamamen örgütlü proleter olması istenmez. Bunun yerine yarı proleter bir emek sınıfı, örgütlenmediğinden ücret baskısı oluşturmaz. Bunun için kapitalist firmalar yarı proleter işçilerin bolca bulunduğu yarı-çevre ve çevre ülkeleri tercih eder. Dünya’da 1.3 milyar kişi tarım sektöründe çalışır ve çevre ülkelerde nüfusun %50’den fazlası geçimini bu sektörden sağlar. Çevre ülkelerde üretilen ürünlerin % 80’ini kadınlar üretir (Action Aid, 2010’dan aktaran Purkis, 2006: 11).

1.6.3. Üretim Süreci

Wallerstein’in yaklaşımı çerçevesinde merkez-çevre kuramına bakıldığında, merkez olarak adlandırılan ülkeler, ekonomik ve sosyal olarak gelişmiş ve genel olarak da kapitalist ilişkiler sistemini benimsemiş ülkelerdir. Çevre ülkeler ise, bu kapitalist ağlar ve değerlerle kuşatılmış ve merkez ülkelere bağımlı olan ülkelerdir. Merkez ve çevre ülkeler, kapitalist değerler ve ekonomik zorunluluklar sistemi çerçevesinde karşılıklı olarak birbirlerine bağımlıdır (Çağlayan, 2006: 10-15).

Kapitalist bir dünya ekonomisinin işbölümü, üretimi, merkeze özgü ürünlerin ve çevresel ürünlerin üretimi şeklinde böler. Merkez-çevre ilişkisel bir kavramdır. Merkez-çevre ile kastedilen, üretim sürecinin karlılık derecesidir. Karlılık tekelleşme derecesine bağılıdır. Merkeze özgü üretim süreçleri tekel veya oligopoller tarafından kontrol edilir. Çevresel üretim ve süreçler rekabetçidir. Mübadele açısından rekabetçi ürünler zayıf konumdadır. Kısmi tekele sahip ürünler ise güçlüdür. Sonuç olarak, çevresel ürünlerin üreticilerinden, merkeze özgü ürünlerin üreticilerine doğru sürekli

bir artık değer akışı vardır. İşte bu eşitsiz mübadele sürecine merkez-çevre ilişkisi denir (Wallerstein, 2004: 51-52).

Modern dünyanın ekonomi tarihine bakıldığında, merkeze özgü ürün ve süreçlerin zamanla çevreye doğru yayıldığı görülmektedir. Üretim süreçleri, önce yarı-çevre ülkelere daha sonra çevre ülkelere doğru yayılmaktadır. Ürünler karlı iken merkezde üretilmekte, daha sonra düşen karlar ile birlikte üretim süreci yarı-çevre veya çevre ülkelerde gerçekleşmektedir. Kapitalizmin başlangıcında özellikle İngiltere için tekstil sektörü çok önemliydi. Ancak, bugün İngiltere açısından sektör önemini kaybetmiş, buradan Hindistan, Türkiye, Cezayir gibi yarı-çevre ya da çevre ülkelere kaymıştır. Bu süreç defalarca farklı ürünlerde kendini tekrar etmektedir. Benzer gelişmeler otomobil, çelik, gemi gibi sektörlerde de yaşanmaktadır. Üretim süreçleri çevreden merkeze doğru yer değiştirirse bile çevre ile merkez arasındaki eşitsiz mübadele süreci devam etmektedir. Merkez yeni mallar, teknolojiler konusunda tekel konumunu sürdürdüğünden, merkez-çevre ilişkisi kendisini tekrar tekrar üretmektedir (Wallerstein, 2004: 53).

Merkez ve çevre ülkeler, üretim süreçleri ile birbirine bağlandığı için, bu ülkelerin ekonomilerinde ürün evrelerine göre ücret, fiyat, refah, nüfus hareketleri ortaya çıkar. Önde gelen sanayilerin normal verimi, yani kısmi tekellerin çözülmesi, dünya ekonomisi açısından bir canlanmayı da beraberinde getirecektir. Sanayi diğer ülkelere yayıldıkça, sermaye birikimi artacaktır. Sanayinin diğer ekonomilere yayılması daha fazla üretim, istihdam ve ücrete neden olacaktır. Artan üretim, fiyatları düşürecek ve rekabeti arttıracaktır. Artan üretim ve düşük fiyatlar, merkezdeki üretim süreçlerinin taşınmasını da beraberinde getirecektir. Üreticiler pazar paylarını korumak için maliyetlerini aşağıya çekmek zorundadır. Bu tür bir yayılma stratejisi, hem merkez ülkelerdeki ücretlerin düşmesine hem de üretimin ücretlerin daha düşük olduğu çevre veya yarı-çevre ülkelere kaydırılarak, merkezdeki firmaların kazancının ve sermaye birikiminin artmasına imkan verir. Merkez ülkeler, çevre ülkelerde kendi üreticilerinin oligopol ve tekellerini korumak için gerekli koşulları sağladığından, artık-değerdeki azalma sürecini kontrol altına almaya çalışır. Örneğin, tarım kesimindeki sübvansiyonların ve desteklemelerin kaldırılmasını isterler. Bu tür düzenlemeler, tarımdaki rekabeti artırır ve tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesine neden olur. Birçok aile toprağını satarak kente göç eder. Bu

durum, çevre ülkelerdeki ücretlerin daha da düşmesine neden olduğundan, sömürü ve artık-değer büyür. Gelişmiş merkez ülkeler, sürekli olarak el koydukları artığı yeni teknoloji ve tekellere yatırarak, konumlarını daha da güçlendirirken, çevre ve yarı-çevre ülkelerde ciddi bir refah kaybı, işsizlik, çevre kirliliği, ayrımcılık gibi sosyal ve ekonomik hastalıklar, toplumsal dokunun temel özellikleri haline gelir (Wallerstein 2004: 54-62). Bu açıdan çevre ülkelerdeki tarım kesimi ve uluslararası iş bölümündeki düzenlemelerin kırsal kesimin yapısını nasıl etkilediğini daha detaylı ortaya koymak kırsal yapıdaki dönüşümü anlamak için gereklidir.

1.6.4. Çevre Tarımındaki Üretim İlişkileri

Piyasaya dönük üretim yapan tarım kesimi, kapitalist bir ortamda bölüşüm ilişkilerine sermaye aracılığıyla girer. Bu ilişkilerin bir kısmı geriye dönük piyasa bağlantıları içinde gerçekleşir. Örneğin çiftçinin eline geçen fiyat ile üretim girdileri için ödediği fiyat arasındaki makas açılır. Ulusal ekonomide bu bölüşüm ilişkisindeki değişimin doğrultusuna iç ticaret haddi denir. Ülkelerin ürettiği mallar açısından bakılırsa malların birbirine değişim oranına dış ticaret haddi denir. Bu oran da ülkeler arasındaki bölüşüm ilişkilerini yansıtmaktadır. Dış ticaret hadleri sürekli gelişmekte olan ülkeler aleyhine değişmiş, eşitsiz değişim süreci giderek derinleşmiştir. Özellikle tarımsal ürün ihraç eden ülkelerin giderek yoksullaştığı rahatlıkla söylenebilir. Tarımın sanayiye göre daha az verimli olması doğal olarak kırsal kesimde bir fakirleşme sürecini beraberinde getirecektir. Ancak merkez-çevre ilişkileri açısından tarıma ve dış ticaret hadlerindeki gelişmelere bakıldığında sadece doğal bir süreç ortaya çıkmamaktadır. Merkez, sürekli olarak kendi sermaye birikimlerini hızlandırmak için çevre ülkelerin piyasalarına ve politikalarına müdahale etmektedir.

Merkez ve çevre arasındaki üretim ilişkilerini anlamak için 1970'lerden günümüze doğru olan gelişmelere yakından bakmak gerekmektedir. 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren tarım ve gıda üretiminde yeni dinamikler ortaya çıkmıştır. Kriz sürecinde ortaya çıkan gelişmeler, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması sürecinde sistemin sürekliliğini sağlayacak uluslararası düzenlemeleri gerektirmiştir. Bu dönemde gelişmeye çalışan veya az gelişmiş ülkeler, borç krizine sürüklenirken, bir taraftan da merkezdeki karlılık oranları düşmüştür. Gelişmekte olan ülkelere,

Dünya Bankası ve IMF tarafından uygulanan yapısal uyum ve dönüşüm programları yürürlüğe konulmuştur. Bu uyum programları geliştirmekte olan ülkelerin ekonomilerini ve tarım sektörlerini liberal ekonomi ilkeleri çerçevesinde piyasa koşullarına terk etmiştir. Neo-liberal politikalar çerçevesinde devletin ekonomideki ve tarımdaki rolü azaltılmış ve değiştirilmiştir. Bu sürece de küreselleşme veya serbestleşme denilmiştir (Bernstein, 2010: 104-106).

Küreselleşme, temelde ticaret ve sermayenin serbest dolaşımı önündeki engellerin kaldırılması sürecidir. Dünya üzerinde hakim ekonomi politikası haline gelmesi ise teknolojik ilerlemeler, bilgi işlem, iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ve böylece işlem maliyetlerinin düşmesi ile mümkün olmuştur. Ulaşım, iletişim ve bilişim alanlarında devrim niteliğindeki ilerlemeler, malların, sermayenin ve insanların dünya üzerinde hareketini kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Sosyalist bloğun dağılması ile serbest piyasa ekonomisi üretim ve bölüşümde tek hakim sistem olarak kalınca, küreselleşme daha da güçlenerek dünyaya yayılmıştır. Bu süreç içinde geliştirmekte olan ülkelerin birçoğu mevcut politikalarında değişiklikler yaparak ekonomilerini küresel piyasalara açmıştır. Washington uzlaşmasında şartları belirlenen küreselleşme, zenginleşmeyi, demokrasinin genel bir norm olarak kabul edilmesini ve böylece geliştirmekte olan ülkelerin kalkınmasının serbest piyasa vasıtasıyla sağlanabileceğini vaat etmiştir. Ancak bugün gelinen noktada küreselleşmenin arttırdığı yoksullaşma, gelir eşitsizliği, çevre felaketleri gibi sorunlar bütün ülkelerin ortak derdi olmuştur (Danışoğlu, 2011: 215-237).

Sermaye birikiminin, içinde bulunduğu kriz ortamından çıkış yolu olarak kullandığı küreselleşmeye, kapitalizmin uluslararası bir entegrasyonu olarak bakılması gerekmektedir. Bu entegrasyona yönelik serbestleşme çabalarının tarımdaki etkilerini, özellikle de geliştirmekte olan ülkelerdeki etkilerini anlamak için devletin tarım piyasalarına nasıl ve hangi amaçla müdahale ettiğini yakından incelemek ve anlamak gerekmektedir.

Tarımsal yapıları küçük işletmelere dayalı tarım piyasaları kendi haline bırakıldığında üreticiler aleyhine sonuçlar vermektedir. Bu olumsuzluklar a) iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine bozulmasına, b) tarımsal ürünün iç ve dış piyasadaki nihai fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyat arasındaki geniş bir makasın oluşması ve çiftçi

aleyhine zamanla açılmasına, c) fiyatların önemli ölçüde dalgalanmasına neden olmaktadır. Siyasal iktidarların kırsal tabanları olduğu kabul edilirse, siyasal iktidarlar kırsal kesimdeki tabanlarının olumsuz etkilenmemesi için tarımsal piyasalara müdahale eder. Kota, sübvansiyon, taban ve tavan fiyat uygulamaları ile siyasal tabanlarını genişletirler. Bu desteklemeye popülizm denilmektedir. Devletin tarıma müdahale etmesinin bir diğer nedeni de gıdada kendi kendine yeterlidir. Dünyadaki pek çok ülke kendi kendine yeterlilik politikası izlemektedir. Dünya tarım ürünleri kendi ürettiği fiyatlardan düşük olsa bile iç talebi kendi üretimiyle karşılamak için tarım sektörü desteklenmekte ve piyasalara müdahale edilmektedir. IMF ve Dünya Bankası çok yüksek ve pahalı bu politikalar yerine dünya piyasalarından ucuz tarım ürünü almaya zorlasa da bu politika gelişmekte olan ülkelerde ciddi maliyetlere yol açmaktadır. Tarım ürünü ithalatı ödemeler dengesini bozmaktadır. Ürün fiyatlarındaki ciddi dalgalanmalar bunu önemli ölçüde arttırmaktadır. Bu bozulmayı karşılayacak kaynağı olmayan gelişmekte olan ülkelerin halkının aç kaldığı da gözlenmiş vakalardandır. Son olarak da kalkınma amacıyla özellikle gelişmekte olan ülkelerde tarım desteklenmiştir. Özellikle dış piyasalara pazarlanan tütün, kauçuk, buğday vb. ürünler ile elde edilen kaynaklar ülkenin sosyo-ekonomik alt yapısını mamur etmek için kullanılmıştır (Boratav, 2004: 218-220).

Devletlerin amaçları ne olursa olsun piyasalara müdahale etmek için kullandığı araçlar; taban fiyat, ürün ve girdi fiyatlarının kamu kurumları tarafından denetlenmesi, kredi-girdi sübvansiyonu olarak sayılabilir. Gelişmiş ülkeler bu araçların yanında bütçelerinden, çiftçinin üretim ve girdilerinden bağımsız desteklemeler de yapmaktadırlar. İktisadi açıdan transfer harcamalarına tarım literatüründe doğrudan gelir desteği denilmektedir (Sakarya vd., 2007: 12-24). Bu destekler, iç ve dış ticaret haddini etkileyerek gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki bölüşüm ilişkilerini düzenlemekte ve istikrar sağlamaktadır. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra tarımsal üretime göre bol olan talep 1960'lardaki yeşil devrim, 1970-1980'lerdeki biyolojik devrim, AB'nin kurulması ve ortak tarım politikası ve ABD'nin desteklemeleri tarımsal arz fazlasının ortaya çıkmasına neden olmuştur. ABD ve AB'deki tarımsal arz fazlasının pazarlanması endişesi küreselleşme ve serbestleşme için önemli destek sağlamıştır. Böylece tarım kesimi liberal

küreselleşme yörüngesinde uluslararası gelişmelerin asli unsuru haline gelmiştir. Tarımın liberalleştirilmesi direkt ve dolaylı kurumlarca gerçekleştirilmektedir. Direkt olarak Dünya Ticaret Örgütü (WTO) tarımdaki dönüşümlerden sorumludur. Dolaylı olarak da IMF ve Dünya Bankası (WB) tarafından tarımdaki yapısal düzenlemeler gerçekleştirilmektedir (Ulukan, 2009: 62-63).

WTO, IMF ve WB'nin kural ve normlar aracılığıyla azgelişmiş ülkelere kabul ettirmeye çalıştığı politikalar tarımsal ürün, girdi ve destekleme kurumlarını tasfiye etmeyi amaçlayan politikalar. WTO'nun bu tür ürün ve girdi fiyatlarına müdahale eden destekleme politikaları, dış ticareti saptırıcı politikalar olarak isimlendirilmektedir. WTO bu politikalara, kavuniçi kutu demektedir. Uruguay Raundu'nda, Doha'da Cancun'da gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bir araya gelerek Ticaret Anlaşması imzalamıştır. Tarım ürünleri ihracatına sağlanan destekler, gümrük vergileri, tarife dışı engeller ve iç destek olarak fiyat ve girdi destekleri ya kaldırılmış ya da önemli ölçüde indirilmiştir. Bütün bu gelişmeler az gelişmişler ülkeler lehine değildir. Çünkü WTO, IMF ve WB tarafından meşru görülen ve yeşil kutu olarak ifade edilen fiyatlarla bağlantılı olmayan bütçeden yapılan transfer harcamaları meşru olarak görülmektedir. Örneğin ABD 25.000 pamuk üreticisine 4 milyar dolar bütçeden destek verebilirken, birçok gelişmekte olan ülkenin bütçesinde bu tür imkanlar bulunmamaktadır. Daha kötüsü borç batağında olan ülkeler IMF ile imzaladıkları anlaşmalar gereği bütçeden tarıma kaynak aktaramamaktadır. Bu ve benzeri uygulamalar tarım açısından azgelişmiş ülkelerde üretimi ve ticareti saptırıcı etkiler yaratmaktadır. Çevre ülkelerin yeni düzenlemeler ile merkez ile girdikleri ticaret ve üretim ilişkileri kırsal kesim üzerinde ciddi bir yoksulluk ile işsizlik yaratmıştır. IMF baskısıyla kapatılan destekleme kurumlarının işlevlerinin nasıl doldurulacağı planlanmadığından azgelişmiş ülkelerde ciddi fiyat ürün dalgalanmaları da görülmektedir (Kafaoğlu, 2002: 20-26). Örneğin Türkiye'de tarım satış-kredi kooperatifleri ve desteklemeye yönelik yetmiş yıllık bir kurumsal yapı ortadan kaldırılırken, doğrudan gelir desteğinin neler doğurabileceği sorgulanmamıştır (Boratav, 2004: 222-230).

Merkez ülkelerdeki sermaye sahipleri geliştirdiği gen ve bio-teknolojileri patent ve lisanslarla koruyarak dikey bütünleşme ile bütün piyasaları kontrol eder hale gelmiştir. Genetiği değiştirilmiş tohumlar tarımsal üretim sürecinin denetiminin

ele geçirilmesini kolaylaştırmıştır (Altieri, 2002: 144-153). Genetik mühendisliğinin getirdiği olanaklar çok uluslu firmaların dikey birleşmesine yol açmış, tohum sürecinden nihai mamul haline kadar bütün süreçler birkaç firma tarafından kontrol edilir hale gelmiştir. Örneğin Astra Zeneca, Dupont, Monsanto, Novartis ve Aventis dünya böcek ilacı piyasasının % 60'ına, tohum piyasasının % 23'ne, genetiği değiştirilmiş ürünlerde de neredeyse piyasanın tamamına hakimdirler. Bunun yanında tarım işletmeleri Cargill-Monsanto, Novartis ADM/IBP ve Con-Agra hakimken gıda işleme sektöründe de Nestle, Unilever ve Philip Morris hakimdir (Ulukan, 2009: 64-67). Karları bazı ülkelerin Gayri Safi Yurt İçi Hasılasından (GSYİH) daha büyük olan bu şirketler, bir yandan evre ülkelerde taşeron firmalar ya da kendi doğrudan yatırımları ile dünya piyasalarına yönelik üretim yaparlarken, bir yandan da üretici fiyatını belirlerler. Ancak bu fiyat her zaman merkez ülke tüketicisine yansımaz. Üreticiye verilen fiyatlarla tüketicide yansıtılan fiyat arasındaki fark günden güne açılmaktadır (Purkis, 2006: 10).

Sonuçta denilebilir ki, bugün dünya tarım ve tarımsal ürün ticareti, gelişmiş ülkelerin ve çok uluslu şirketlerinin kontrolündedir. Kendileri direkt ve dolaylı olarak tarımsal üretimlerini desteklemekle beraber WTO, IMF ve WB ile azgelişmiş/gelişmekte olan ülkelerdeki tarımsal yapıyı, destekleme yapısını etkisiz hale getirmekte ve tasfiye etmektedirler.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIMSAL YAPI VE TARIM POLİTİKALARINDAKİ GELİŞMELER

2.1. Türkiye'de Tarımsal Yapının İncelenmesi İçin Temel Kavramlar ve Kategorilerin Tanımlanması

Birinci bölümde yapılan genel teorik tartışmadan yola çıkarak yapısal dönüşümün değerlendirilmesinde tarıma özgü üretim ilişkilerine daha yakından bakmak, sınıflamak ve analiz etmek, bu tez için önemlidir. Bunun için tarımdaki üretim ilişkileri incelenirken bu konuyu Türkiye için işletme biçimleri, bölüşüm ilişkileri, ve toplumsal sınıflar açısından en kapsamlı biçimde açıklayan Boratav'ın çalışmalarından önemli ölçüde yararlanılacaktır.

Özellikle tezin Türkiye'de tütün üretiminde yaşanan gelişmeler örnek olayı üzerinden tarımda yapısal dönüşümün analiz edildiği üçüncü bölümde, Boratav'ın yaptığı sınıflamalar ve açıklamalar yol gösterici olacaktır.

2.1.1 Tarımda Üretim İlişkileri ve Mülkiyet

Dolaysız üreticilerin artık değerine el koymanın biçimleri üretim ilişkisi olarak tanımlanmıştır. Üretim araçları üzerindeki mülkiyet, üretim ilişkilerini büyük ölçüde belirlemekle beraber yeterli değildir. Boratav'a göre (2004) üretim araçları üzerinde egemenliğin değişen biçimleri tarih boyunca üretim ilişkilerinde gözlenen farklılıkların tümünü açıklayacak ve yansıtacak çeşitlilikte değildir. Üretim araçları üzerindeki mülkiyet biçimi yardımıyla üretim ilişkilerini tanımlamak ve tarımdaki yapısal dönüşüme bakmak yanlış sonuçlara ulaşılmasına neden olabilir. Örneğin artık-değeri ele geçirme süreci sadece mülkiyete bağlı olarak tanımlanırsa, küçük aile işletmelerinin toprakları kendilerine ait olduğundan bu tip işletmelerde sömürünün olmadığı gibi yanlış bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla üretim ilişkilerine dar bir yorumla sadece mülkiyet ve zilyet yoluyla değil, daha geniş bir boyutla bakmak gerekmektedir. Artık değeri ele geçirme süreci değerlendirilmek istendiğinde iki temel ölçüt tanımlanabilir.

Hukuki Egemenlik Ölçütü: Dolaysız üreticinin üretim araçları üzerindeki hukuki egemenliği,

Piyasa Ölçütü: Artık değere bir piyasa süreci içinde mi el konulmaktadır? (Boratav, 2004: 22-23).

Her ölçütün üretim ilişkileri tanımlama açısından avantajlarına (+) dezavantajlarına da (-) denilecek olursa aşağıdaki üretim ilişkileri tablosu yapılabilir. Bu tablo yardımıyla tarımdaki farklı üretim ilişkileri ve bu ilişkilerin özellikleri rahatlıkla görülebilir.

Tablo 2.1. İki Ölçüte Göre Üretim İlişkileri

	Köleci Üretim İlişkisi	Feodal Asya Tipi Üretim İlişkisi	Küçük Üretici	Kapitalist Üretim İlişkisi
Hukuki Egemenlik Ölçütü	(-)	(+)	(+)	(+)
Piyasa Ölçütü	(-)	(-)	(+)	(+)
Dolaysız Üretici	Köle	Köylü	Köylü, Zanaatkar	İşçi
Artığa El Koyan	Köle Sahibi	Feodal Bey ve Bürokrasi	Tüccar Tefeci	Kapitalist, Finansal Kapitalist
Temel Bölüşüm Kategorisi	Kölenin Artı Emeği	Feodal Rant; Vergi	Tüccar karı, faiz	Kar ve faiz

Kaynak: Boratav, 2004.

Bu tabloya bakıldığında kırsal kesimde yaşayan köylünün veya küçük üretici veya kapitalist firmaların artık-değerlerinin nereden kaynaklandığı daha rahat izlenebilmektedir. Kırsal kesimde yaratılan artık değere sadece piyasa yoluyla değil, örf-adet, hukuk, devlet, siyasetçi ve desteklenen bir feodal Asya tipi örgütlenme ile de el konulduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hatta bu noktada bir adım daha ileriye gidilerek farklı üretim ilişkilerinin eşanlı olarak bir yapı içinde bulunabileceği de kabul edilebilir. Bunların zaman içinde birbirlerine eklenmesi ve değişmesine de tarımsal kesimde bir yapısal dönüşüm olarak bakılmalıdır (Boratav, 2004: 24-27).

2.1.2. İşletme Biçimleri ve Üretim İlişkileri

Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan bir toplumda, tarımsal yapıda işletmenin bünyesi ve çevresinde yer alan mülk sahibi, işletmeci, üretici (emekçi), pazarlayan ve fon sağlayan unsurlar işletme biçimleri olarak nitelendirilebilir. Hukuk, işletme ve iktisadi boyutları olan bu ilişkiler aslında kırsal kesimde yaratılan artığa el koymanın farklı biçimleridir. Bazen ayrılmış bazen de tek bir elde toplanmış olarak işletme biçimleri karşımıza çıkmaktadır. Tek bir çiftçi ailesi aynı zamanda mülk sahibi,

toprak kiralayan, kiraya veren, işçi tutan ve işçilik yapan kısacası mümkün olan bütün işletme biçimlerini veya birkaçını bünyesinde toplayan ekonomik birim olarak karşımıza çıkabilir. Bu tür işletmeler küçük üretici olarak sınıflandırılmaktadır. Gerçek hayatta farklı işletme biçimlerinin ve üretim ilişkilerinin bir arada olmasına imkan olsa da teorik olarak ayrı ayrı ele alınması kırsal yapının anlaşılması açısından faydalı olacaktır (Boratav, 2004: 29-30).

2.1.2.1. Bir işletme Biçimi olarak Kiracılık ve Ortakçılık

Tarımsal üretimin yapıldığı toprağın ve toprağa ilişkin mülkiyet ve tasarruf ilişkilerinin biçimlendirdiği tarımsal işletmenin yapısal özellikleri üretim/bölüşüm ilişkilerini de belirlemektedir. Tarımsal nüfusun tarım toprakları üzerindeki dağılımı ve mülkiyet ilişkileri işletme biçimlerinin temelini oluşturmaktadır. Özellikle kırsal kesimde topraksız ailelerin geçiminin tarımdan olması da önemli bir sorundur. Topraksız aileler; ya köyden kente göç etmekte ya da kırsal alanda sınırlı olan tarım dışı faaliyetlerde çalışmakta ya da tarım işçisi, kiracı-ortakçı olarak tarımsal faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bunun yanında toprakların mülkiyet olarak dağılımı eşit değildir (Gün, 2006: 1-3). Özellikle toprak mülkiyeti açısından bakıldığında geniş bir toprağın kapitalist veya feodal sınıfın elinde toplandığı hemen her yerde gözlemlenebilir. Bundan dolayı tarımda ortakçılık ve kiracılık oldukça yaygındır.

Ortakçılık, ürünün, kaldırıldıktan sonra toprak sahibi ile ortakçı arasında önceden belirlenmiş bir oranda aynı olarak paylaşılmasını ön gören bir işletme biçimidir. Kiracılık ise ürün miktarına bağlı olmaksızın, toprak sahibine toprağı kullanma hakkına karşılık yapılan ödemeye dayalı bir işletme biçimidir. Bu iki işletme biçiminden hangisinin baskın olacağı birçok koşula bağlıdır. Ortakçılık geri bir üretim ilişkisi olarak görülebilir. Ama enflasyonun çok yoğun olduğu, mal ve kredi piyasalarında parasal getirilerin belirsiz olduğu durumlarda kiracılık yerine ortakçılık rasyonel bir işletme biçimidir. Ancak kapitalizm geliştikçe teknik ilerleme, artan verim ve büyüyen artık-değere el koymanın en kolay yolu kiracılıktır. Ortakçılıkta artık-değerin bir kısmı ortakçıya kalmaktadır. Verim artışı kiraya yansıtılarak artığın daha büyük bir kısmına el konulabilir. Dolayısıyla kapitalizm geliştikçe yapısal değişim açısından kiracılık ve kontrata dayalı bir üretim ilişkisinin hakim olduğu söylenebilir (Boratav, 2004: 33-34). Toprak sahibi ve toprak

kiralayanlar arasındaki ilişki bir tabloya dökülerek daha rahat şekilde analiz edilebilir.

Tablo 2.2. Toprak Kirasından Doğan İşletme Biçimleri

Toprak Sahibi	İşletmeci	İşletme Biçimi	Üretim İlişkisi
1. Küçük	Küçük	Kiracılık/ortakçılık	Küçük Meta Üretimi
2. Büyük	Küçük	a-) Ortakçılık b-) Kiracılık	a-) Yarı Feodal (ağalık) b-) Küçük Meta Üretimi
3. Küçük	Büyük	Kiracılık/ortakçılık	Kapitalist toprak kirası
4. Büyük	Büyük	Kiracılık	Kapitalist toprak kirası

Kaynak: Boratav, 2004.

Bu üretim biçimlerinin hepsi aynı anda kırsal alanda bulunabilir. Ancak yapısal dönüşüm açısından bakıldığında 1. ve 2. satırdaki hem toprak hem de işletme sahibinin küçük olduğu durumun az gelişmiş ekonomilere özgü olduğu söylenebilir. Kırsal kesimde arazisi küçük olan toprak sahibi göçmekte, kalan toprağını kiraya veya ortakçığa vermekte ya da kendisi başka toprak sahiplerinin (büyük veya küçük) arazilerini kiralamaktadır. Bu tür küçük topraklar üzerinde üretim birimlerinin de küçük olduğu durumda üretim ilişkisi olarak karşımıza küçük üreticilik veya çiftçi ailesinin çıktığı söylenebilir. Bu şekilde sınırlı toprağı olan, üretim araçlarının da bir kısmına sahip olan birimler küçük üretici ya da kısaca köylü olarak isimlendirilebilir. 2. satırda ise büyük toprak sahipleri ile küçük üreticiler bir araya gelmekte, üretim ilişkisi olarak Asya toplumlarında yaygın olarak görülen “Asya Tipi Üretim Tarzı” ortaya çıkmaktadır (Boratav, 2004: 33-50). Kapitalizmin gelişmesiyle daha fazla artık yaratma çabası kapitalist çiftlikleri ortaya çıkarmıştır. Bu tür üretim ilişkileri tablonun 3. ve 4. satırında özetlenmektedir. Kapitalist üretiminde artık-değer işçi tarafından yaratıldığından kapitalist büyük çiftçiler hem işçi çalıştırmakta hem de toprak kiralamaktadır. Tarımdaki kapitalist üretim ilişkileri gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre iki farklı şekilde ortaya çıkmaktadır. Az gelişmiş ülkelerde toprak sahipleri küçüktür. Ürünü alan, üreten ve pazarlayanlar büyüktür¹. Bu üreticiler kırsal kesimin dışında bir merkezden kar amaçlı piyasaya dönük olarak arazileri veya aileleri kiralamakta ve sözleşme yapmaktadır. 4. paragraftaki üretim biçimi ise

¹ Örneğin büyük market zincirlerinin merkezleri büyük kentlerde dir. Bu merkezlerden kırsal üretimi planlayıp yönetirler.

gelişmiş kapitalist toplumlarda ortaya çıkmaktadır. Toprak ve üretim tek elde toplanmakta, tamamen piyasaya yönelik olarak düzenlenmekte, emek piyasasından işçi kiralanmaktadır. Bu tezde Tablo 2.2.'den faydalanarak üretim ilişkilerinin nasıl evrildiği ve değiştiği değerlendirilecektir.

Artığa el koyma açısından toprağa sahip olma ve onu işletme biçimleri olarak tanımlanan üretim ilişkileri, kendisine uygun bir kırsal tabakalaşma ve sınıflanmayı da beraberinde getirmektedir. Tablo 2.2.'den faydalanarak kırsal kesimdeki sınıflama şu şekilde yapılabilir:

Büyük Toprak Sahipleri

Toprak ağası

Kapitalist çiftçi

Zengin Köylü

Orta Köylü

Yoksul Köylü

Tarım İşçisi

1. sınıf içindekiler ya büyük toprak sahipleridir ya da işçi çalıştıran kapitalist çiftçilerdir. Zengin köylü, hem büyük toprağa sahip hem de bir fiili üreticidir. İş aletlerine, traktöre vb. üretim araçlarına da sahiptir. Orta köylü grubu kendi toprağını işleyen üretim araçlarına sahip, kendisinin ve ailesinin emeğini emek piyasasına sunmayan çiftçilerden meydana gelmektedir. Yoksul köylü grubu da gerek toprak gerekse üretim araçları açısından yetersizdir. Bu gruptakiler toprak ve üretim araçlarını kiralamakta, aynı zamanda da emek piyasasına çıkmaktadır. Toprak işçisi de kendi emeğini satarak geçinmek zorunda kalmaktadır (Boratav, 2004: 87-90). Gerek Marksist gerekse Neo-klasik iktisat, köylülüğü ve bunun yansıması olan küçük üreticiliği ekonomik olmaktan uzak gördüğü için zamanla ortadan kalacağını, kırsal alanda kapitalist büyük toprak sahipleri ile tarımsal işçilerin kalacağını yapısal dönüşüm açısından kabul etmektedirler.

2.1.2.2. Tarımda Üretim İlişkileri: Tarım İşçiliği

Marx, kapitalist üretim biçiminin varlığını koruyabilmesi, kapitalistlerin, yaratılan toplam değerden bir pay alabilmeleri için, bir işçinin yarattığı değer, işgücünün değerini aşması gerektiğini belirterek bu ikisi arasındaki farkı artık değer olarak tanımlamaktadır (Marx, 2003: 277-278). Dolayısıyla kapitalist üretim sürecinin temel belirleyicisi işçi ve sermaye ikilidir. Kırsal kesimde kapitalizmin ve artık-değerin yaratılabilmesi için tarım işçisi ve piyasasının olması gerekmektedir. Üretim devresine bağlı olarak hasat döneminde kırsal kapitalist çiftliklerin emek talebi kırsal işçilerin arzı ile karşılanır. Kırsal kesimdeki tarım işçisi bir açıdan proleterdir. Yani toprağı bulunmamaktadır (Boratav, 2004: 40-41). Kırsal kesimdeki topraksız ücretli işçilerin varlığı tek başına kırsal kesimde tamamen kapitalist bir düzenin hakim olduğu ve iki sınıflı bir toplumsal yapının ortaya çıkması olarak kabul edilmemelidir. Ancak kırsal kesimde, sanayi kesiminde ve kentlerde olduğu kadar işçi yalnız halde değildir. Bunun sebebi de kırsal kesimde işletme biçimlerinin karma biçimde bir arada bulunmasıdır. Köylü ve küçük işletme olarak tasnif edilen üretim ilişkisine daha yakından bakıldığında belli zamanlarda emek arz fazlası ihraç edildiği görülür. Kendi küçük çiftliğinde çalışmakla beraber günlük/haftalık/mevsimlik olarak pamuk, tütün, fındık vb. toplamak için emek piyasasına çıkan birçok küçük işletme sahibi vardır. Bunun yanında kırsal kesimde ücretsiz, karın tokluğuna çalışan artık-değer yaratım sürecine katılan ücretsiz aile işçileri de bulunmaktadır. Kırsal kesimde çok gelişmiş bir emek piyasasından da bahsetmek mümkün değildir. Tarımsal işçiler büyük işletme ve toprak sahiplerine bağlı araçlar ile üretim sürecine girmektedirler. Bu açıdan sanayi ve kent kesimindeki gibi kırsal kesimde bir emek-kar veya sermaye-işçi çelişkisi görmek mümkün değildir. Bunun yerine karma bir yapıda tarım işçileri küçük meta üretiminde, büyük kapitalist çiftliklerde çalışabileceği gibi feodal bir çerçevede de varlığı sürdürmektedir (Bernstein, 2010: 33-35).

Tarım işçiliği açısından yapısal dönüşüm, kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olması, düzenli bir emek piyasasının oluşması, kar-ücret çekişmesinin artması şeklinde olabileceği gibi, bu yapıların gelişemeyip zamanla proleterleşen küçük üreticilerin kırdan kente göç etmesi şeklinde de ortaya çıkabilir.

Üçüncü bölümde incelenecek olan sözleşmeli çiftçilik modeliyle dünya piyasaları için yapılan tarımsal üretim, tarımda yapısal değişimin en güncel örneği olarak ortaya çıkmakta ve küçük üreticilerin kendi toprağı üzerinde işçileşmesi ile tarımda emek/sermaye ilişkisi giderek daha belirginleşmektedir.

Kırsal kesimde işçi tarafından yaratılan artığı ele geçirmenin bir başka biçimi de tefecilik/bankacılık ve ticarettir.

2.1.2.3. Ticaret, Tefecilik ve Bankacılık

Kırsal kesimdeki üretim, sanayi ve kent için yapıldığı andan itibaren tüccar ve tefeci sermayesi artığı el koymaktadırlar. Kapitalist üretim açısından büyük çiftliklerde el konulan artık değeri pazarlama süreci tüccar ve ticaret sermayesi tarafından yürütülmekte ve bu işlev sayesinde artıktan pay alınmaktadır. Küçük meta üreticilerinin yaygın olduğu örgütsüz kırsal üreticilik modelinde tüccar aracılık niteliğı ile artığı el koymaktadır. Malların tüketiciye ulaştırılması, ürünlerin depolanması, taşınması hizmetlerini yürüten tüccar kırsal kesimde yaratılan artık değeri üreticiye ödediğı ile tüketiciye sattığı fiyat farkı yardımıyla ele geçirmektedir. Bu farka ticaret karı veya tüccar karı denilmektedir. Fiyat farklılığından doğmaktadır. Tüccar sadece mal alıp satmaz. Üretim sürecinin finansmanına katılmakta ve gerek küçük üretici gerekse büyük çiftliklerle borç harç ilişkisi içerisine girmektedir. Borç harç ilişkisi ve faiz yardımıyla da artığı doğrudan el koyabilmektedir. Bilindiğı üzere kapitalizmde faiz, kapitalist üretim süreci içinde elde edilen artıktan kapitalistin finansman ihtiyacını karşılayan nakdi sermayenin aldığı payı gösteren bir bölüşüm kategorisidir. Gerek tüccar gerek tefeci gerekse bankalar artığı el koymakla beraber, kapitalizmin gelişmesi ile kırsal finans sürecinde bankaların ve devletin rolü artmıştır. Farklı borç ödeme biçimleri de farklı üretim ilişkilerine tekabül etmekte ve artığı ele geçirme yollarına denk gelmektedir. Bunlar Tablo 2.3.'te özetlenmiştir. Ancak şu unutulmamalıdır ki kırsal kesimde özellikle az gelişmiş kırsal ekonomilerde bu süreçlerden bir veya bir kaçını yan yana bulunabilir (Boratav, 2004: 42-47; Bernstein, 2010: 47-57).

Tablo 2.3. Farklı Borçlanma- Borç Ödeme Biçimleri

Borç Alma Biçimi	Borç Ödeme Biçimi	Ekonomik İlişki
1.Para	Para	Tefecilik/Bankacılık
2.Ürün	Para	Veresiye Ticaret
3. Para	Nihai ürün	Alivre ticaret
4. Ürün	Ürün	Tüccara girdi ve mal olarak bağlılık
5. Ürün	Emek	Toprak sahibine feodal bağlılık

Kaynak: Boratav, 2004.

Tablo 2.3.'te görülen borç ilişkilerinden 1 gelişmiş kapitalist bir sistemin özelliği iken ister gelişmiş isterse gelişmekte olsun bütün kırsal toplumlarda 5 farklı borç ilişkisi mevcut olabilir. Bu ilişkiler kırsal kesimin yapısında da ciddi değişiklikler meydana getirmektedir. Bankalar küçük üreticiler yerine daha büyük üreticilere kredi vererek kırsal kesimin daha hızlı şekilde proleterleşmesine neden olabilmektedir. Bütün bu üretim ilişkileri yaratılan artık ürünün de bölüşülmesine neden olmaktadır.

2.1.3. Tarımda Bölüşüm İlişkileri

Bölüşüm, tarım ürünlerinin nihai piyasalarda oluşan fiyatlardan pay alan çeşitli ekonomik kategorileri saptamak demektir. Bu paylar mutlak ve nisbi olarak ifade edilebilir. Kırsal bölüşüm açısından pazara çıkmayan, oto tüketime ve yatırıma yönelik üretimin de dikkate alınması gerekmektedir. Yaratılan artık veya ürünün paylaşılması küçük üreticilik, toprak ve işçi kiralayan küçük üretici ve kapitalist çiftlik açısından tanımlanacaktır.

Saf Küçük Üreticilikte Bölüşüm: Üreticinin ürün fiyatından üreticiye düşen bölüm çıkarıldıktan sonra kalan kısım sanayici, taşımacı, tarımsal girdi sağlayıcı arasında dağıtılır. Sanayide yaratılan artık değer üç grup arasında dağıtılır. Artığın kaynağı olan işçilerin aldıkları pay ücretleri oluştururken kalan kısım sanayici ve sanayiye girdi sağlayanlar arasında dağıtılır (Boratav, 2004: 68-74).

Ortalama üretim giderleri baz alınarak artık-değer veya kar oranı hesaplanabilir. Sanayi tarımsal girdilerin üzerine belli bir yüzde ilave ederek satış fiyatını belirler. Bu belirlediği yüzde de sanayinin ortalama karıdır.

Bu tanımlamalardan faydalanarak saf küçük üreticilikte nihai mal fiyatı yardımıyla bölüşümün nasıl oluştuğunu tanımlayalım. Tüccarın küçük üreticinin artığına üretim ve pazarlama sürecinde el koyduğu söylenmişti. Ticari kar üreticinin yarattığı değer ile eline geçen arasındaki farktır.

Tarımsal artık, faiz kanalı ile üreticiden alınmaktadır. Üreticinin yaptığı toplam faiz ödemelerinin kaynağı toplam üretimdir. Toplam üretimden, kar, faiz ve diğer giderler düşüldükten sonra kalan artık üreticinin geliridir. Dolayısıyla kar ve faizi üreticinin elinde kalan değerle birbirine orantıladığımızda sömürü oranı elde edilir. Sömürü sadece tefeci ve kapitalistten kaynaklanmaz. Kooperatifler, devlet, bankalar da farklı kanallarla artık-değere el koyarlar. Dolayısıyla aracı sayısı arttıkça sömürü oranı da artar (Boratav, 2004: 68-74; Turan, 2009: 63-72).

Toprak kiralayan küçük üretici de eline geçen fiyattan faiz yüküne benzer bir kira gideri ödeyecektir. Küçük üretici işçi çalıştıran, tarla kiralayan, kredi alan, ürününü aracıya veren bir üretici olduğundan yarattığı artık-değeri faiz, kira ve kar olarak kapitalistlere kaptırır. Küçük üretici için sömürü oranı kira, kar ve faizin toplamı ile yarattığı artık-değerin oranıdır (Boratav, 2004: 68-74).

Buraya kadar tarımda oto tüketim ve oto yatırım ürün bölüşüm sürecine dahil edilmemişti. Bu kalemler de dahil edilirse kırsal bölüşüm sürecinin özü değişmez. Oto tüketimle orantılı olarak sömürü oranı düşer.

Bütün bu bölüşüm ilişkilerini incelemek feodal bir toplumdan kapitalist topluma doğru dönüşümü anlamak için kullanılabilir. Tarımda feodal olmayan ilişkilerin yaygınlaştığı, pazar ve ticari/finansal ilişkilerin güçlendiği kapitalist çiftliklere doğru bir evrim de yapısal dönüşüm olarak yorumlanabilir. Bu yorumun yanında hem küçük hem feodal hem de kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu tarımsal yapılar da bulunabilir. Özellikle küçük üreticilerin yoğun olduğu tarımsal yapılarda bölüşüm açısından ticari ve finansal kesim güçlü olurken, devlet müdahaleleri tarımsal yapıyı ciddi ölçüde etkileyebilir. Bu açıdan küçük üreticiliğin tanımlanması ve ayakta kalma sürecinin incelenmesi az gelişmiş ülkelerdeki tarımsal yapı ve değişimi anlamak açısından önemlidir.

2.1.4. Küçük Üreticilik/Köylülük: Köylülüğün Tasfiyesi

Bir üretim ilişkisi biçimi olarak küçük meta üretimine burada özel bir yer verilmesinin sebebi az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerdeki kırsal yapıda yaygın olarak görülmesidir. Küçük meta üreticisi veya köylü olarak isimlendirilen bu kesim, üretim araçlarına sahip olan ve kendi emeğini kullanarak piyasa ve kendisi için üretim yapan bir birim olarak tanımlanabilir. Buradaki üreticiler, toprak ve emek kiralayan ve artık-değerden pay almalarına rağmen küçük kalan çiftçilerdir. Üretim biçimi, artığa el koymanın biçimi olarak küçük meta üreticiliği şeklinde piyasaya çıkmakta, tefeci/banka ve tüccarla üretim/bölüşüm ilişkilerine girmektedir. Bu açıdan küçük meta üreticisi i) dolaysız üretici olarak üretim araçlarına maliktir, ii) artığa ürün ve kredi piyasalarında el konulmaktadır iii) artık, faiz, kar, devlet ve kooperatif arasında bölünmektedir (Boratav, 2004: 51).

Marx küçük üreticiliği yani köylülüğü bir sınıf olarak kabul etmez. Kapitalist bir toplumda köylülük aynı zamanda burjuva ve işçi karakterine sahip olduğundan tanımlanması güç bir yerde bulunmaktadır. Bazı köylüler hem burjuva hem de proleter özellikler göstermektedir (Marx: 2003: 544).

Marx bu çelişik durumu şu şekilde özetlemektedir: “Kendi üretim araçlarıyla çalışan bu üreticilerin, yalnızca kendi emek güçlerini yeniden üretmekle kalmayıp bir artık-değer yaratıyor olmaları olasıdır. Konumları, onların kendi artık-değerlerini ya da (bir bölümü, vergi vb. ile onlardan alındığı için) artık-değerlerinin bir bölümünü kendilerinin sahiplenmelerine olanak verir... Bağımsız köylü (ve zanaatçı) iki kişiye bölünmüştür. Üretim araçlarının sahibi olarak kapitalisttir; emekçi olarak ise kendisinin ücretli işçisidir. Bu nedenle, kapitalist olarak kendisine ücret öder ve sermayeden kar elde eder; yani ücretli işçi olarak kendisini sömürür” (Marx 2006’dan aktaran Ulukan, 2009: 29).

Marx, küçük meta üreticisi olan köylülüğün geniş ölçekli kapitalist tarımın gelişmesi ile ortadan kalkacağını kabul etmektedir. Marx’ın köylülüğün çözülüşüne yönelik öngörüsü, kapitalizmin dinamik doğasının büyümesi ile biçim itibariyle pre-kapitalist niteliğe sahip toprak mülkiyeti sistemi arasındaki çelişkili ilişkidir. Kapitalizmle beraber küçük üretici üzerindeki baskılar değişmiştir. Kiralar, vergiler, artan girdi maliyetleri, küçük üreticileri piyasa koşullarında giderek sıkıştırarak bir

noktada da tasfiye edecektir. Kautsky'ye göre (1990) tarımda proleterleşme sanayiden farklı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu süreçte köylüler hemen üretim araçları ve topraktan kopmamaktadır. Küçük üreticilerin proleterleşmesi zamanla olmakta, sahip olunan topraklar giderek azalmakta, ellerindeki toprakları satmakta ya da sözleşme yolu ile monopolist tarım sermayesine bağımlı hale getirmektedir. Sonuçta sanayi ve modern tarımın gelir düzeyine ulaşamayan köylüler bir veya iki kuşakta topraktan kopmakta, böylelikle köylülük yani küçük meta üreticiliği tasfiye olmaktadır (Kautsky 1990'dan aktaran Ulukan 2009: 30-31).

Kapitalist bir sosyo-ekonomik düzen içinde piyasalar vasıtasıyla köylülük ve küçük üreticilik, ticari, mali kısacası sermayenin çözücü ve farklılaştırıcı ilişkilerine maruz kalır. Bu etkiler işletmeleri yok ederken, yenilerinin ortaya çıkmasına engel olmaz. Küçük üreticiler bir açıdan tasfiye olurken bir açıdan kendilerini yeniden üretebilmektedir. Bu küçük üreticilerin ve köylülüğün kendini nasıl yeniden ürettiğine bakmakta fayda vardır.

2.1.5. Küçük Üreticilik: Kapitalizme Eklemlenmesi veya Ayakta Durma Nedenleri

Küçük üreticilik ve köylülüğün devam etmesi eklemlenme kuramı çerçevesinde açıklanabilir. Üretim tarzlarının eklemlenmesi kuramı, kapitalizm öncesi ilişkilerin kapitalist etkiler sonucunda kapitalist olacağı şeklindeki doğrusal bakış açısına karşıt olarak, kapitalizmin eşitsiz gelişme eğilimine bağlı olarak eklemlenme sürecinde olan toplumlarda eski biçim ve ilişkilerin korunacağı hatta güçlenebileceğini iddia etmektedir (Amin, 1992: 106-113).

Birçok modern Marksist yazar bugünkü köylülüğü feodal üretim tarzının çözülmesi ile ortaya çıkan basit meta üretiminin temsilcileri olarak görmektedir. Bu görüşün temellendirildiği iki varsayımdan ilki, doğrudan üreticilerin üretim araçlarına sahip olması ve üretim sürecini organize etmesidir. İkincisi ise üretim sürecinin amacının kar elde etmek değil, basit yeniden üretim olmasıdır. Bu küçük üretim, kapitalizm ile onun hakimiyeti altında bir arada varolmaktadır. Küçük üretici bir taraftan tasfiye olurken bir taraftan da kendini yeni birimler olarak sürekli üretebilmekte ve kapitalist üretim tarzına eklemlenmektedir (Amin, 1992: 106-113). Geleneksel tarım yapısı ve köylülük, piyasa ne kadar gelişse de tasfiye olmaz.

Demografik yapısı ve geçimlik üretim ile kendisini sürekli yeniler. Temelde aile emeğinin kullanılması, hem aynı anda üretim birimi ve tüketim birimi hem de yeniden üretim birimidir (Bernstein, 2010: 130-139).

Bazı yazarlar çevredeki köylülük ve küçük meta üreticiliğinin görünüşte köylülük olduğunu ileri sürmektedir. Sermaye ve devlet, üretim sürecine müdahale etmekte ve onu fiilen denetlemektedir. Böylece üretim süreci kontrol altına alınmış, gerçek anlamda köylülerin üretim araçları üzerindeki denetimi de ortadan kalkmış olmaktadır. Teorik olarak üretim araçlarına sahip olsa bile ne üretimi ne de fiyatları belirleyebilmektedir. Üretici, istediğini üreten ve/veya satan bir üretici değildir. Bu koşullarda köylünün dolaylı bir proleter konuma indirildiği söylenebilir (Ulukan, 2009: 41). Örneğin son yıllarda giderek sözleşmeli üreticilik/çiftçilik modeli yaygınlaşmaktadır. Sözleşme üretilecek ürünü, fiyatını, kalitesini belirlemektedir. Sözleşmelerde ekim, hasat tarihleri, arazinin miktarı belirtilmekte, bazı durumlarda girdi, kredi işgücü teknik açıdan destek de verilmektedir. Sözleşmeli üreticilik, sermayenin boyunduruğu altına girmekten başka bir şey değildir. Payer'e göre daha modern tarım teknikleri kullanarak nisbi arttığı büyüyen küçük meta üreticilerine merkez sermayenin denetimine girmiş piyonlar olarak bakılabilir. Bu konuda benzer düşüncelere Marx da sahiptir. " Sözleşme görünürde iki eşit aktör arasında baskının olmadığı ve taraflara karşılıklı yarar sağlayan bir antlaşmadır. Ama kapitalistin genel isteklerinin yasal biçimini almış biçimiyle." (Clapp 1994'ten aktaran Ulukan, 2009: 81-82). Kısacası sözleşmeler küçük üreticiyi bir ücretli haline getirmektedir. Kendi üretim araçlarıyla denetim altında çalışan bir işçiye dönüşmektedir. Sonuçta tavuk, şeker pancarı domates vb. ürünler yerine kendi emek gücünü satmaktadır.

Vergopoulos küçük meta üretici veya köylüyü çiftçi aile olarak tanımlamaktadır. Aile çiftliği kapitalizmin en başarılı artık yaratan üretim formudur. Kendisini üretme için gerekli olan maliyetleri minimize ederek varlığını devam ettirmektedir (Vergopoulos 1978'den aktaran Ulukan, 2009: 41-42). Köylü veya küçük üretici maksimum kazanç peşinde koşmamakla beraber etkinlik ve verim açısından ciddi avantajlara sahiptir. Kırsal kesimde emeğin göreceli olarak bol olması hem toprağın hem de sermayenin verimini arttırmakta, küçük üreticiler ve köylülerin üretim formunu daha verimli kılmaktadır. Özellikle emek bolluğu dikkate

alındığında, kırsaldaki küçük meta üreticisi ciddi bir mutlak rant elde etmektedir. Bu rant da küçük işletmelerin yaşama şansını arttıran bir unsurdur (Boratav, 2004: 186).

Kapitalizm tarımda küçük üretici ve köylü için bir mülksüzleştirme sürecini beraberinde getirmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkelerin tarım sektörü incelendiğinde tarımda ortaya çıkan işgücü fazlasının sanayi yerine marjinal/eksik istihdam olarak isimlendirilen alanlarda örgütsüz ve düşük verimli alanlarda çalıştığı görülmektedir. Kentlere yığılmış ve örgütlü emek piyasasını kuşatmış olan fazla nüfusun, kapitalist bir ortamda var olabilmesinin sebebi yarı köylü niteliğidir. Kırsal kesimde, köyde küçük işletme varlığını sürdürürken, tasfiyeye uğramadan kendi bünyesindeki emek fazlasının bir kısmını (özellikle genç erkek nüfus) tarım dışına aktarmaktadır. Bu genç nüfus kentte iş bulma ümidi düşük olsa bile marjinal işlerde gelir elde edebilmekte, bu gelire kırsal kesimdekilere destek olurken, iş bulmadığı anda da kırsal kesimden gelen destekle de kendisini koruyabilmektedir. Bu süreçte ücretleri işçinin kendisini tekrar üretebilmesi için gerekli ücretin altına çektiği kapitalist sınıfın da sermaye birikimine hizmet ettiğinden küçük meta üreticileri de tasfiyeye uğramadan var olabilmektedir. Dolayısıyla köylüyü veya küçük meta üreticisini mülksüzleştirmeye göre küçük üreticilik sermaye açısından daha elverişli birikim koşulları yaratmaktadır (Bernstein, 2010: 119; Boratav, 2004: 186-190).

Küçük üreticilerin yaşamasının bir sebebi de dünya iş bölümü olarak görülmektedir. Farklı gelişme düzeyindeki ülke ekonomileri ve üretim biçimleri piyasalar yardımıyla bir araya gelerek kapitalist dünya sistemini oluşturur. Bu uluslararası sistemde de eşitsiz değişim kuralı geçerlidir. Genelde gelişmekte olan ülkeler ya tarım ürünü ya da hammadde ihracatçısıdır. Bu ülkelerdeki üreticiler, küçük üretici veya köylüdür. Küçük üretici kitlesiyle çok uluslu şirketler karşı karşıya gelerek bir oligopolcü piyasa meydana getirirler. Bu tür bir yapılanma da sermaye lehine olduğundan küçük üreticiler varlıklarını devam ettirebilirler (Boratav, 2009: 9-23).

Küçük meta üreticilerinin varlığını devam ettirmesinin bir koşulu da devlet politikalarıdır. Devlette kapitalizm de sınıf çıkarlarına göre şekillenmektedir. Tarımda modernleşme gereksinmesi, küçük üreticiliğin bünyesinden doğan ve kapitalist sistemin kendiliğinden gerçekleştirdiği mekanizmalarla yeterince

karşılanamadığı ölçüde devlet bu boşlukları bizzat doldurmaya çalışır. Tabii burada bölüşüm ilişkileri açısından sermayeye veya kapitaliste tabii olan küçük üretici ve köylü tarımı, bu özelliği korunarak, çeşitli politika araçlarıyla desteklenerek, modern dinamik bir kesime dönüştürülmeye çalışılır. Kapitalist birikim ve piyasa ilişkilerinin yarattığı dengesizlikler, sistemi tehdit edebilir. Bu durumda devlet, iç ticaret hadlerine müdahale eder. Destekleme alımı yapar, kredi verir. Bu politikalara öz olarak küçük üretici veya köylüyü destekler görünse de eşitsiz değişim koşullarının keskinliği azaltılsa da birikim süreci korunur ve sağlamlaştırır (Boratav, 2004: 201-202; Stedile: 2009: 99-105). Demokratik hayatta bu uygulamalar da siyaset için gerekli olmaktadır. Ancak dengeleyici veya daha kapitalist politikalardan hangisinin uygulanacağı dünya konjonktürüne de bağlıdır.

2.2. Türkiye'deki Tarımsal Yapı ve Tarım Politikalarındaki Gelişmeler

Bu kısımda Türkiye'deki tarımsal yapı ve dönüşüm süreci genel olarak incelenecektir. Bu amaca yönelik olarak bazı kısıtlamalar getirmek gereklidir. Tarımda yapısal değişim incelenmek istendiğinde bunu, iki kısma ayırarak yapmak gerekir. Birinci kısımda tarımsal üretimin istihdam ve milli gelirden aldığı pay, tarımda yatırım, toprak dağılımı gibi üretim yapısı ve gelişimi ortaya konulmaktadır. Tarımsal üretim ve tarım piyasalarının istikrarsız doğası dikkate alındığında, tarımsal istikrar açısından birçok kurul, kurum ve politika vardır. İkinci kısım tarımın üretim yapısındaki problemleri çözmek için izlenen politikaların incelenmesinden oluşmaktadır. Tarım politikalarını incelerken konumuz çerçevesinde dönemsel açıdan da bir kısıtlama getirilmiştir. Yapısal dönüşüm açısından 1995-2010 yılları arasındaki dönem dikkate alınarak, tarımsal üretim yapısı, hane halklarının özellikleri, ekilen arazideki gelişme, tarımın toplam yatırımlardan aldığı pay, tarım sektörünün ihracattaki payı vb. unsurlar incelenecektir. Daha sonra da 1980 öncesi ve sonrası tarım politikaları incelenecektir. Bu incelemede özellikle 1980 sonrasına ağırlık verilecektir.

Türkiye'de tarımsal destekleme politikaları; destekleme alımları, girdi, ürün ve kredi sübvansiyonları ve tarım kesimine yönelik diğer sübvansiyonlardan oluşmaktadır. 1980 sonrası neo-liberal politikalar genel kabul görmüş bir sistem olarak gerek gelişmiş, gerekse gelişmekte olan ülkelere uygulanmaya başlanmıştır.

Küreselleşme ile beraber birçok ülkede hükümetlerin tarımı desteklemedeki rolü ya daraltılmış ya da ortadan kaldırılmıştır. Hükümetler daha çok regüle edici yani düzenleyici roller oynayabilmektedir. Bu düzenleme rolleri açısından da gelişmekte olan ülkeler önemli ölçüde sınırlandırılmıştır. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de hükümetler politikalarını belirlerken, üyesi olduğu ve birtakım taahhütler altına girdiği Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ve Avrupa Birliği (EU) gibi uluslararası oluşumların politikaları çerçevesinde faaliyetlerini yürütmek zorunda kalmaktadır. Dünya çapındaki iş bölümü, gelişmekte olan ülkelerin tarımsal üretim ve yapılarını yeniden düzenlerken, tarıma yapılan destekler önemli ölçüde azaltılmış, doğrudan gelir desteği ve üretim yapmama desteği gibi desteklere geçilmiştir.

2.2.1. Türkiye Ekonomisi’nde Tarımın Milli Gelirden ve İstidamdan Aldığı Pay

Milli gelirin üretime katkıda bulunan sektörler arasındaki dağılımı yapısal değişimi değerlendirmek açısından önemli bir göstergedir. Sektörel analiz yapılırken genelde üç sektörden söz edilir. Bunlar tarım, sanayi ve hizmetler sektörüdür. Kapitalizmin başlangıcında tarım sektörü ağırlıklı iken, sanayi devrimi ile sanayinin payı artmıştır. Bilim ve teknolojiye gelişme bilgi toplumunu yaratmış, sanayinin milli gelir içindeki payı azalırken, hizmetler sektörünün payı artmıştır.

Tablo 2.4. Yıllara Göre Sektörlerin Milli Gelire Yaptığı Katkı (Sabit Fiyatlarla)

SEKTÖRLER	1972*	1980*	1995*	1996*	1997*	1998	1999	2000	2001
Tarım	32,5	26,1	15,7	16,9	14,5	17,5	15,3	14,1	12,1
Sanayi	18,5	19,3	26,3	25,2	25,3	22,9	23,2	23,3	25,7
Hizmetler	49	54,6	58	57,9	60,2	59,6	62,5	63,6	63,2
GSYİH	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Tarım	11,6	11,7	11,2	10,3	10,1	8,9	9,1	9,5	9,4
Sanayi	25,2	24,7	24,9	25,4	26,5	26,7	26,8	26,1	27
Hizmetler	63,2	63,6	64,9	64,3	63,6	64,4	64,1	64,4	64,6
GSYİH	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Kaynak: DPT; TCMB, *1987 Fiyatlarıyla, Diğer Seriler 1998 Yılı Fiyatlarıyla

Tablo 2.4.'te verilmesi de planlı dönemin başlangıcında tarım sektörünün GSYİH'den aldığı pay milli gelirin % 36'sı iken, 2010 yılında bu oran % 9.4'e gerilemiştir. Türkiye'deki ekonomik gelişme/yapısal dönüşüm merkez ülkelerin yapısal dönüşüm çizgisinden sapmış, ülke yeterince hızlı sanayileşemediğinden hizmetler sektörü giderek milli gelirden daha çok pay alır hale gelmiştir. 2010 yılı itibarıyla sanayi sektörü GSYİH'den % 27 pay alırken, hizmetler sektörü % 64,4'lük bir pay almaktadır. Türkiye ekonomisinin bir merkez ekonomisi olmadığı, çevre ekonomisi veya gelişen piyasalar olarak tanımlandığı göz önüne alınırsa, bu tür bir yapısal değişimin sağlıklı bir değişim olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Birçok gelişmiş ülkenin sanayi sektörü milli gelirden % 30-40, tarım sektörü de milli gelirden % 3-4 arasında bir pay almaktadır ve bu paylar istikrarlıdır. Bunun yanında gelir açısından ortaya çıkan değişime uygun bir istihdam dağılımı ortaya çıkmıştır.

Tablo 2.4.'e bakıldığında tarımın payı yıllar itibarıyla azalırken, planlı dönemde planlı bir sanayileşmeyi benimseyen Türkiye'de de sanayinin payı artmış fakat 1980'den sonra izlenen serbestleşme politikaları ve istikrarsız bir sanayileşme stratejisi, sanayinin payının gelişmiş merkez ülkelerin seviyesine ulaşmasını engellemiş daha düşük bir düzeyde dengeye oturmasına neden olmuştur. Ekonomi politikaları incelenirken küreselleşme ve serbestleşme politikaları daha derinden

incelenecektir. Türkiye’deki çarpık yapısal dönüşümü görebilmek için sektörlerin istihdam açısından gelişimine bakmak gerekmektedir.

Tablo 2.5. Türkiye’de Sektörlere Göre İstihdamın Gelişimi (%)

<i>Yıllar</i>	Tarım	Sanayi	Hizmetler	<i>Yıllar</i>	Tarım	Sanayi	Hizmetler
<i>1972</i>	68,3	10,7	20	<i>2002</i>	34,9	18,5	46,6
<i>1980</i>	55,1	14,1	30,8	<i>2003</i>	33,8	18,1	48,1
<i>1995</i>	44	15,8	40,2	<i>2004</i>	34	18,3	47,7
<i>1996</i>	44,2	16,1	39,7	<i>2005</i>	29,5	19,4	51,1
<i>1997</i>	39,4	18,8	41,8	<i>2006</i>	27,3	19,7	53
<i>1998</i>	42	16,5	41,5	<i>2007</i>	26,4	19,8	53,8
<i>1999</i>	41,5	16,7	41,8	<i>2008</i>	23,7	21	55,4
<i>2000</i>	36	17,6	46,4	<i>2009</i>	24,6	19,4	56
<i>2001</i>	37,2	17,6	45,1	<i>2010</i>	25,1	19,9	55

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.4. ve 2.5. birbiri ile karşılaştırıldığında, milli gelirin sektörel dağılımında, tarım sektörünün payı ile tarımın istihdamdan aldığı pay kıyaslandığında sektörün milli gelirden aldığı payda meydana gelen azalmanın çok daha fazla olduğu görülmektedir. 1972 yılında tarım sektörü GSYİH'den % 32 pay alırken, 2010 yılında bu oran % 9,4'e düşmüştür. Tarım sektörünün 1972'de istihdamdaki payı % 68 iken, 2010 yılında % 25,1'e düşmüştür. Tarım sektöründe çalışanların azalmasına oranla tarımın gelirden aldığı payın daha hızlı düşmesi, kırsal bir fakirleşmeden başka bir şey değildir. Yapısal değişim açısından tarımın milli gelirden daha az pay alması normal karşılanmakla beraber, istihdamdaki azalmanın yeterince hızlı olmamasının birçok nedeni bulunmaktadır; Türkiye’de sanayileşmenin başarılabilmesi, tarımdaki istihdam fazlasının emilmesini engelleyen yoğun sermaye kullanan teknolojik gelişmeler, kırsal kalkınma, yatırım ve destekleme politikalarının istikrarsız ve yetersizlikleri bu nedenler arasında gösterilebilir. Bütün bu sorunların yanında arazinin parçalanmasını engelleyen yasal düzenlemelerin olmadığı, sulama, ilaçlama, tohum ve gübreleme açısından birçok sorunla uğraşan tarım sektöründe istihdamda göre gelir çok hızlı bir şekilde azalmıştır.

Bu gelişmenin çok rahat gözlenebileceği iki gösterge bulunmaktadır. Bunlardan birincisi TÜİK'in 2004 yılında yapmış olduğu gelir dağılımı sonuçlarıdır. Bu sonuçlar Tablo 2.6.'da verilmektedir.

Tablo 2.6. Gelir Elde Edenlerin İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Payları (%)

İktisadi Faaliyet Kolu	1994		2003	
	Hane Halkı Sayısı	Esas İş Geliri	Hane Halkı Sayısı	Esas İş Geliri
Toplam	100	100	100	100
Tarım	50,3	23,3	34,8	13,9
Madencilik	0,6	0,9	0,5	1
İmalat sanayi	13,9	17,8	16,4	20
Elektrik, gaz ve su	0,3	0,6	0,6	1,1
İnşaat ve bayındırlık	4,8	6,1	5,4	5,5
Toptan ve perakende ticaret	13,7	26,9	19,1	24,9
Ulaştırma	3,7	7	4,9	7,1
Mali Kurumlar	1,7	3,4	3,1	6,2
Toplumsal Hizmet	11	14	15,2	20,3

Kaynak: Eren, 2010.

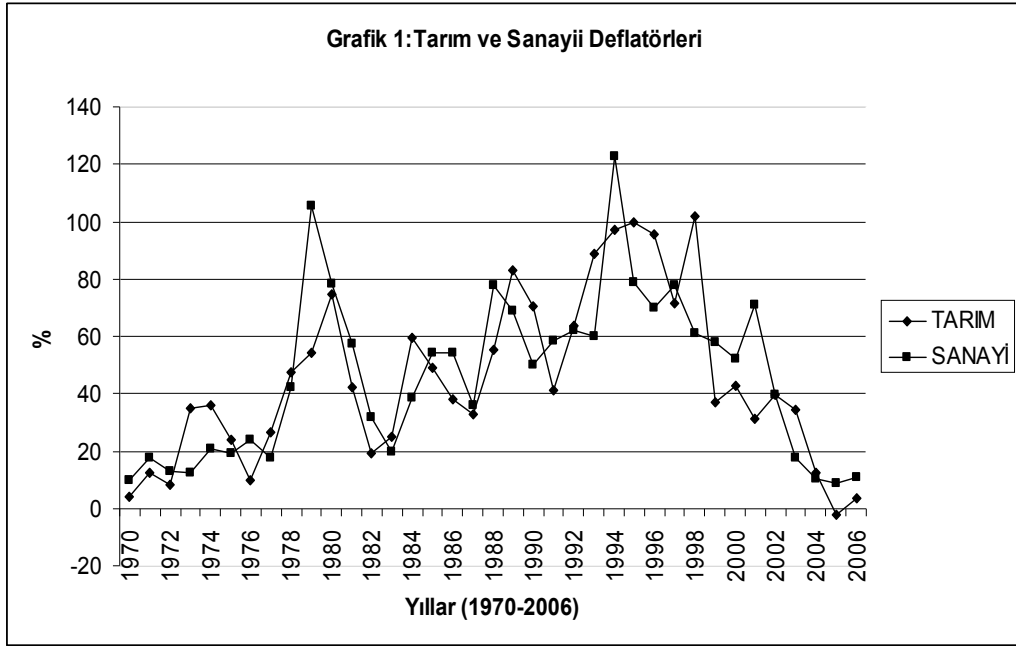
Tablo 2.6. incelendiğinde, çalışanlar içindeki payına göre gelirden daha az pay alan tek sektör tarım sektörüdür. 1994'e göre 2003 yılında tarım sektörünün geliri % 40 azalırken, istihdam edilenler % 30 azalmıştır. Diğer sektörlerde ortaya çıkan gelişme ise bunun tam tersidir. Toplumsal açıdan gelir dağılımının en fazla bozulduğu sektör tarım sektörüdür.

Türkiye'de tarım kesiminde birçok küçük aile işletmesi, toprak ve emek kiralamaktadır. Dolayısıyla fonksiyonel gelir dağılımı açısından ortaya çıkan görüntünün arkasında yoğun bir kırsal emek sömürsünün gizlendiği söylenebilir. Kapitalizmde sektörler açısından gelir dağılımındaki bozulma fiyatlar yardımıyla izlenebilir. Her sektör toplam üretimden fiyatları ile orantılı pay alır. Bu açıdan iç ticaret hadlerine bakmak da yapısal dönüşümü anlamak açısından faydalı olacaktır.

2.2.2. İç Ticaret Hadleri

Tarımdaki çarpık yapılaşmayı ve gelir dağılımındaki bozulmayı destekleyen diğer bir önemli gösterge de iç ticaret hadleridir. İç ticaret hadlerini elde edebilmek için aşağıdaki Şekil 2.1. ve Tablo 2.7.'de tarım ve sanayi deflatörleri verilmektedir. Bilindiği gibi deflatör, parasal değerleri, enflasyon etkisini gidererek gerçek değerlere dönüştüren bir endekstir. Deflatör kullanılarak enflasyondan etkilenen parasal değerler "deflate" edilir. Genel olarak GSMH zımni fiyat deflatörü anlamında kullanılır. GSMH zımni fiyat deflatörü, cari fiyatlarla GSMH değerinin sabit fiyatlarla GSMH değerine bölünmesiyle elde edilir. Bir ekonomide fiyatlar genel düzeyindeki değişimleri gösteren kapsamlı bir fiyat endeksidir. GSMH kapsamına giren tüm mal ve hizmetlerin fiyatlarındaki değişimi ifade etmektedir. ÜFE ve TÜFE'den en önemli farkı, değişken ağırlıklı endeks olması ve ağırlıklı fiyatların güncel dönem miktarlarına göre hesaplanmasıdır. Fiyatlar genel düzeyi tüm sektörlerde aynı oranda değişmemektedir. Bu nedenle her sektörde parasal değerleri gerçek değerlere çevirirken, farklı deflatörler kullanılır. Sektörel deflatörler hesaplanırken, bazı durumlarda o sektörün kapsadığı mal ve hizmetlerdeki fiyat değişikliklerinin ağırlıklı ortalaması alınmakta, bazı durumlarda da gösterge niteliğindeki endeksler esas alınmaktadır (Paymaş Ekonomi Ansiklopedisi, 1984: 604).

Şekil 2.1. Tarım ve Sanayi Deflatörleri

Tablo 2.7. Tarım ve Sanayi Deflatörleri

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
TARIM	12,2	8,2	35,1	35,9	23,8	9,8	26,4	47,4	54,2
SANAYİ	17,4	12,7	12,5	20,7	19,2	24,1	17,5	42	105,5
	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
TARIM	74,4	42,3	19,1	25,2	59,6	48,9	37,9	33	55,4
SANAYİ	78,5	57,2	31,8	19,5	38,5	54,5	54	35,8	77,6
	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
TARIM	82,9	70,6	41,1	63,5	88,9	97,2	99,7	95,8	71,5
SANAYİ	68,9	49,9	58,5	61,9	60,2	122,6	78,7	69,9	77,8
	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
TARIM	101,7	36,9	42,5	31,2	39,6	34,5	12,6	-2,3	3,3
SANAYİ	60,9	58,1	52,3	70,9	39,5	17,7	10,2	8,5	10,8

Kaynak: DPT

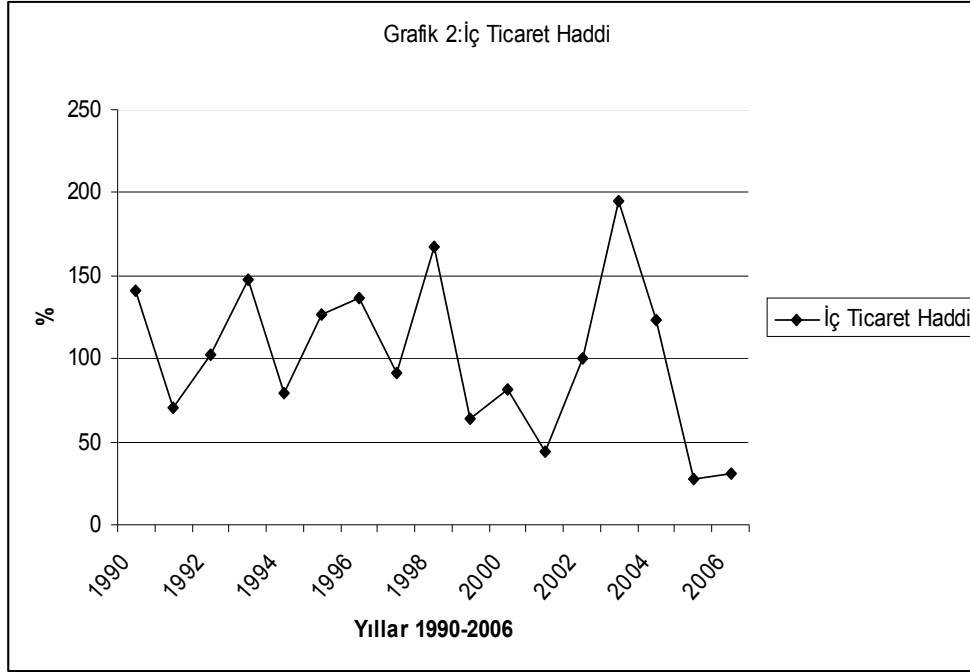
Tablo 2.7. ve Şekil 2.1.'de de görüldüğü üzere genel olarak son 36 yılda tarım ürünleri deflatörü 14 dönem sanayi ürünlerinden hızlı olarak artarken, sanayi ürünleri

22 dönem daha hızlı artmıştır. Özellikle 1980’lerde başlayan 1989’daki 32 sayılı kararname ile finansal ve ekonomik serbestleşme sonucunda 2000’li yıllarda sanayi ürünleri deflatörü tarım ürünleri deflatöründen genelde büyüktür. Bu iki deflatörü bir araya getirerek iç ticaret haddi elde edilir. Türkiye’deki tarımsal bozulmayı, tarım kesimindeki yapısal değişmeyi, çarpık ekonomi politikalarının etkilerini ortaya koyabilmek için iç ticaret hadleri kullanılabilir. Bilindiği gibi, ekonomik politikalar, kalkınma stratejileri ve fiyat politikaları ve dolayısıyla sektörlerde yaşanan farklı fiyat artışları sektörel gelir dağılımı üzerinde, iç ticaret hadlerini değiştirmek suretiyle, önemli etkiler yaratabilmektedir (Uysal, 2007: 21-34). İç ticaret hadleri, farklı sektörlerin fiyat hareketlerinden nasıl etkilendiğinin ve sektörler arasında kaynak transferinin yönünün ortaya konulmasında kullanılan bir yöntemdir. Tarım ve sanayi arasında gelirin nasıl dağıtıldığını anlamak için de bu iki deflatör birbiri ile orantılanarak iç ticaret hadleri elde edilmiştir. 1989-2006 dönemi için iç ticaret hadleri Tablo 2.8. ve Şekil 2.2.’de verilmektedir. Buradan da görülebileceği gibi, 1989-2006 döneminde sanayi karşısında iç ticaret hadleri tarım aleyhine gelişmiştir. Bir başka deyişle, tarımdan diğer sektörler için kaynak aktarılmış, tarım görece olarak fakirleşmiştir. Bu durum tüm alt dönem ortalamaları açısından da geçerlidir. Ancak, iç ticaret hadlerinde tarım aleyhine bozulma 2000 sonrası dönemlerde çok daha belirgin hale gelmiş ve tarım diğer sektörlerden satın alma gücünü, 1989 yılına göre, ortalama olarak % 75 düzeyinde kaybetmiştir.

Tablo 2.8. İç Ticaret Hadleri

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
İç Ticaret Haddi	120	141,5	70,3	102,6	147,7	79,3	126,7	137,1	91,9
	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İç Ticaret Haddi	167,0	63,5	81,3	44,0	100,3	194,9	123,5	27,1	30,6

Şekil 2.2. İç Ticaret Haddi

İç ticaret hadleri ve diğer sektörlerdeki gelişmelere burada değinmek, özellikle 1995-2010 yılları arasında tarım sektöründe ortaya çıkan yapısal çarpıklığın daha iyi anlaşılmasına yardım edecektir.

Tablo 2.9. İç Ticaret Hadleri

	1980	1980-89	1990-99	2000-06	1980-06
Tarım /Sanayi	100	87,2	98,3	89,3	91,9
Tarım/Maden	100	75,5	90,6	61,1	77,4
Tarım/İmalat	100	90,5	104	98,9	97,4
Tarım/Enerji	100	64,4	51,7	35,9	53,2
Tarım/İnşaat	100	92,8	90,3	82,1	89,1
Tarım /Ticaret	100	92,1	105,5	97,6	98,5
Tarım/Ulaştırma	100	89,2	95,8	77	88,5
Tarım/Mali	100	70,4	32,8	21,5	43,81
Tarım/Konut	100	106,7	169,1	100,2	128,1
Tarım/S.Meslek	100	94,6	68,7	61,4	76,4
Tarım/Devlet Hiz.	100	128,2	67	48,1	84,8
Ortalama	100	90,1	88,5	70,6	84,5

Kaynak: Uysal, 2007.

“İhracata yönelik büyüme/sanayileşme stratejisinin ön plana çıktığı 1980-89 döneminde görece fiyatlar sanayi lehine değişmiş ve mali müesseseler dışında, iç

ticaret hadleri sanayi lehine dönmüştür. Bu dönemde sanayinin diğer sektörlerden satın alma gücü, 1980 yılına göre ortalama olarak % 11 düzeyinde artmıştır. Üretim yerine rantın ve spekülasyon faaliyetlerin ön plana çıktığı 1990 sonrası dönemlerde ise iç ticaret hadleri büyük ölçüde sanayi sektörü aleyhine gelişmiştir. Sanayi sektörünün mali müesseseler karşısında satın alma gücünü 1980-89 döneminde % 20, 1990-99 döneminde % 70, 2000 sonrasında ise % 77 oranında kaybetmiş olması; sanayicilerin banka sahibi olma yarışına girmesi, sanayi kuruluşlarının faaliyet dışı karlarının asıl faaliyet karlarının üzerine çıkması ve ekonominin bir bütün olarak spekülasyon rant ekonomisine dönüşmesinin ardındaki önemli bir nedeni ortaya koyması açısından önem taşımaktadır” (Oral, 2006: 59-84). Dolayısıyla, 1990’lı yıllarda Türkiye ekonomisinin tarımdan ve sanayiden uzaklaşarak merkezin kendisi için biçtiği rolü oynayarak rant ekonomisine dönüştüğü söylenebilir. Tarımın milli gelirden aldığı payın azalması, tarımsal deflatörün düşmesi gibi faktörler tarımsal üretimin daralması anlamına gelmektedir. Bu daralma özel ürün grupları içinde gösterilebilir.

Tablo 2.10. Başlıca Endüstriyel Ürünler

Yıl	Ürün Adı	Ekilen Alan Dekar	Hasat Edilen Alan Dekar	Üretim Ton	Verim/Dekar
2000	Tütün	2.365.690	2.365.690	200.280	85
	Şekerpancarı	4.100.230	4.081.790	18.821.033	4.611
	Pamuk (kütlü)	6.541.770	6.541.770	2.260.921	346
	Buğday	94.000.000	91.590.360	21.000.000	229
2001	Tütün	1.957.700	1.957.700	144.786	74
	Şekerpancarı	3.587.630	3.566.090	12.632.522	3.542
	Pamuk (kütlü)	6.846.650	6.846.650	2.357.892	344
	Buğday	93.500.000	91.498.440	19.000.000	208
2002	Tütün	1.910.000	1.910.000	152.856	80
	Şekerpancarı	3.724.680	3.718.170	16.523.166	4.444
	Pamuk (kütlü)	7.210.770	7.210.770	2.541.832	353
	Buğday	93.000.000	92.829.100	19.500.000	210
2003	Tütün	1.830.430	1.830.430	112.158	61
	Şekerpancarı	3.153.030	3.144.630	12.622.934	4.014
	Pamuk (kütlü)	6.373.290	6.373.290	2.345.734	368
	Buğday	91.000.000	90.533.980	19.000.000	210
2004	Tütün	1.927.100	1.927.100	133.913	69
	Şekerpancarı	3.153.440	3.150.530	13.517.241	4.290
	Pamuk (kütlü)	6.400.450	6.400.450	2.455.071	384
	Buğday	72.000.000	71.763.500	20.000.000	223
2005	Tütün	1.853.420	1.853.420	135.247	73
	Şekerpancarı	3.358.120	3.355.560	15.181.247	4.524
	Pamuk (kütlü)	5.468.800	5.460.400	2.240.000	410
	Buğday	72.500.000	72.341.900	17.000.000	235
2006	Tütün	1.461.669	1.461.669	98.137	67
	Şekerpancarı	3.256.995	3.237.141	14.452.162	4.464
	Pamuk (kütlü)	5.907.000	5.897.000	2.550.000	432
	Buğday	69.800.000	69.731.732	16.510.000	237
2007	Tütün	1.449.041	1.449.041	74.584	51
	Şekerpancarı	3.002.421	2.988.692	12.414.715	4.154
	Pamuk (kütlü)	5.302.528	5.298.528	2.275.000	429
	Buğday	67.432.000	66.084.114	14.525.000	220
2008	Tütün	1.468.741	1.468.741	93.403	64
	Şekerpancarı	3.219.806	3.207.307	15.488.332	4.829
	Pamuk (kütlü)	4.950.000	4.948.907	1.820.000	368
	Buğday	67.500.000	64.439.840	15.000.000	233
2009	Tütün	1.161.433	1.161.433	81.053	70
	Şekerpancarı	3.244.428	3.239.704	17.274.674	5.332
	Pamuk (kütlü)	4.200.000	4.198.730	1.725.000	411
	Buğday	67.650.000	67.158.262	16.860.000	251

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.10.'da da görüldüğü üzere genel tarımsal üretim daralması sürecine sanayi ürünleri de eşlik etmektedir. Örneğin; birçok sanayi alt sektörü için önemli bir girdi olan buğday açısından ekilen alan, 2000 yılında 94 milyon dekar iken, 2009

yılında 67 milyon dekarla inmiştir. Buna paralel olarak buğday üretimi de 21 milyon tondan 16 milyon tona inmiştir. Benzer gelişme tütün içinde geçerlidir. 2000 yılında tütün ekilen alan 2,3 milyon dekar iken, 2009 yılında 1,1 milyon dekarla inmiştir. Tütün üretimi de 200 bin tondan 81 bin tona gerilemiştir. Tarımsal üretim sadece bitkisel üretim değildir. Hayvancılık, ormancılık gibi alt dallar da bulunmaktadır. Benzer gelişmeler bu sektörlerde de yaşanmıştır. Bu tür bir sonucun ortaya çıkması iç ticaret hadlerinin tarım ürünleri aleyhine gelişmesidir. Bu durumu göstermek amacıyla Tablo 2.11.'de hem ürün fiyatlarındaki gelişme hem de temel olarak gübre, mazot fiyatlarındaki gelişmeler karşılıklı olarak 2000'li yıllar için bir araya getirilmiştir.

Tablo 2.11. Tahıl ve Diğer Bitkisel Ürün Fiyatları (TL/Kg) Bazı Girdi Fiyatları

Ürünler	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Buğday	0,10	0,15	0,25	0,33	0,36	0,36	0,36	0,43	0,61	0,54
Tütün	1,7	2	3,5	4,1	4,6	4,39	4,88	5,46	6,62	6,81
Şeker pancarı	0,03	0,045	0,07	0,085	0,10	0,10	0,09	0,10	0,10	0,11
Pamuk (kütü)	0,28	0,41	0,55	0,78	0,88	0,72	0,76	0,74	0,77	0,79
OPEC Petrol Varil Fiyatı (\$)	27	23	24,3	28	36	50,6	61,8	69	94	77
Gübre Fiyatları (20.20)* (TL/ton)	-	-	254	285	358	374	399	493	1110	689
Asgari Ücret	124	142	213	256	360	415	450	491	540	589

Kaynak: TÜİK

Tablo 2.11.'de de görüldüğü üzere 2002 yılı baz alınarak bakıldığında örneğin tütün fiyatı 3,5 TL'den 2009 yılında 6.81 TL'ye çıkmış, yani tütün fiyatı %94 artarken, temel girdilerden biri olan gübre fiyatı da 254 TL'den 689 TL'ye çıkmıştır. Gübre fiyatındaki artış % 171'dir. Bu sonuç diğer temel girdi olan mazot için de geçerlidir. Her ne kadar mazot ve gübrede destek öngörülse de petrol fiyatları bu destek artışının çok üzerinde artmıştır. Petrol fiyatları 2002 baz alındığında bile kayıt çiftçilerin dekar başına % 200 den fazla artmıştır. Kırsal kesimde ücretler daha düşük olsa bile asgari ücretle orantılı arttığı kabul edilecek olurda kırsal kesimde 2002 yılı baz alınırsa ücretler % 170 artmıştır. Artan maliyet koşulları altında tarımsal üretim kazancı azaldığından tarımsal üretim her açıdan daralmıştır (Akder vd., 2001: 241-242). Tarımsal üretimdeki daralmanın birçok nedeni olsa da iki gruba

ayrılarak incelenebilir. Yapısal nedenler diyebileceğimiz nedenler; küçük aile işletmelerinin yaygın olması, yetersiz toprak, sermaye birikiminin yeterli olmaması sebebiyle sulama, makine, gübre ve diğer girdilerden yeterince kullanılamaması gibi faktörler yapısal problemleri oluştururken, tarım politikaların belirsiz yapısı, yetersiz destekleme, tarımsal piyasaların serbest koşullara terk edilmesi olarak sıralanabilir.

2.2.3. Tarımda Yatırımlar

Tarım sektörünün göreceli olarak gerilemesi ve fakirleşmesinin bir başka göstergesi de tarım sektöründe yapılan yatırımların önemli ölçüde azalmasıdır. Türkiye’de önemli bir kesim hala tarım sektöründe çalışsa bile verim oldukça düşüktür. Düşük verim de kırsal açıdan fakirliktir. Kırsal kesimin gelişmesi için alt yapı yatırımları büyük önem taşımaktadır. Bilindiği üzere tarımsal faaliyetlerde temel girdiler; toprak, su, ilaç ve gübredir. İlaç ve gübre kullanımı sulama olmadan yapılamamaktadır. Sulama yapılamadığı zaman da verim ve gelir düşmektedir. Kamu kesimi pahalı olan sulama alt yapı yatırımlarını tüm Türkiye’de tamamlayamamıştır. Türkiye’de sulanabilir arazinin ancak % 38’i kullanılabilir. Sulama, ulaşım vb. alt yapı hizmetlerinin yerine getirilmesi tarımsal verimi arttıracak ve kırsal gelişimi hızlandıracaktır (Eren, 2010: 320-322). Tarımsal yatırımlara bakıldığında Tablo 2.12. ve 2.13.’de de görüldüğü gibi tarımsal sabit yatırımların toplam yatırımlar içindeki payı hem özel hem de kamu sektörü için azalmıştır. Bu azalma 1990’lı yıllara kadar devam etmiştir. Bundan sonra istikrarlı bir patikaya otursa bile önemli ölçüde azalmıştır. Planlı dönemin başında kamu sektörü tarafından yapılan toplam sabit yatırımların % 19-20’si tarıma ayrılırken, 2000’li yıllarda bu oran % 9'lara düşmüştür. Özel sektördeki gelişme daha trajiktir. 2000’li yıllarda özel sektör tarafından gerçekleştirilen toplam sabit yatırımların % 10’u tarıma ayrılırken, bu pay % 3-4'lere kadar gerilemiştir.

Tablo 2.12. Toplam Kamu Sabit Sermaye Yatırımları İçinde Tarımın Payı (%)

1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
16,2	19,1	20,7	18,2	17,8	17,7	15,2	13,5	11,4	9,6	9,3	9,9	9,2	10,4	11,4
1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
10,6	8,1	7,9	10,2	10,3	9,8	9,6	7,0	6,8	8,7	9,1	10,3	9,6	11,1	8,9
1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	-	-
9,6	10,2	11,7	10,2	10,8	8,1	8,4	8,7	10,1	9,2	7,9	9,2	8,0	-	-

Kaynak: TÜİK, Eren, 2010.

Tablo 2.13. Toplam Özel Sabit Sermaye Yatırımları İçinde Tarımın Payı (%)

1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
10,6	11,3	10,4	8,7	11,4	10,7	9,5	7,6	8,1	9,2	9,2	8,0	9,2	11,0	9,7
1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
6,8	5,2	7,4	10,8	11,2	11,4	10,1	7,7	5,7	5,7	4,4	3,0	3,6	3,2	3,1
1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	-	-
3,3	2,6	4,1	4,7	4,3	4,8	2,9	3,3	2,1	2,1	2,7	4,0	3,1		

Kaynak: TÜİK; Eren,2010.

“Tarımsal katma değerdeki sıçramaların esas kaynağı o dönemlerde uygulanan tarım politikalarıdır. Genel olarak tarım politikaları iki gruba ayrılabilir. Bunlardan ilki, üretim ve tüketimde kaynak kullanımını daha etkin hale getirmeyi amaçladığı için “üretken politikalar” ismini almaktadır. Araştırma, alış-veriş maliyetini azaltma, alt yapı hizmetleri, kamu malı tedariki, bilgi ve pazarlama hizmetleri, kalite kontrolü, ürün sigortası ve yayım gibi iktisadi büyümeyi artırmak için yapılan tüm kamu harcamaları bu gruba dahildir. Dağıtım politikaları olarak adlandırılacak ikinci grup politikalara ise fiyat destekleri, fark ödemeleri, sınır müdahaleleri, girdi sübvansiyonları ve sübvansiyonlu kredi gibi ekonominin diğer kesimlerinden tarımsal üreticilere varlık ve gelir transfer eden tüm politikalar dahildir (Akder vd., 2001: 230-247). Bütün tarımsal politikaların uygulanabilmesi için bütçeden kaynak ayrılması gerekmektedir. Özellikle birincil tür tarımsal alt yapıyı geliştirici politikalar için kamu tarımsal yatırım harcamalarının artması gereklidir. Ancak Tablo 2.12.'de de görüldüğü üzere yatırım harcamaları azalmıştır. Yatırım harcamalarının kamu kesiminde azalmasının en temel sebebi kaynak yetersizliğidir. 1990'lı yıllarda tamamen serbestleşme ile kamu harcamalarının vergilerle finanse edilmesi dönemi sona ermiştir. Kamu, borçlanmayla harcamalarını finanse etmiştir. Kamu borçları için ödenen reel faizlerin anormal ölçüde yüksek olması sonucu kamu borçları artmış, bütçe, yatırım bütçesinden borç ödeme bütçesine dönüşmüştür. Yani bütçe içinde faiz ödemelerinin payı artmış, yatırımların payı önemli ölçüde azalmıştır. 1990'lı ve 2000'li yıllarda öyle dönemler olmuştur ki bütçenin % 40-50 kadarlık bir kısmı faiz ödemelerine gitmiştir (Eren, 2010: 320-324). Dolayısıyla sabit yatırım Türkiye'de hem kamu hem özel sektör için azalmıştır. Akder, Kasnakoğlu ve Çakmak tarafından 2000 yılında yapılan tarımda

üretim fonksiyonu tahmin çalışmasında toprağın üretim esneklik katsayısı % 39, işgücünün % 77, traktörün % 1, ticari gübrenin % 3,6, ilacın % 5, sulu alanın ise % 1,2 bulunmuştur. Bu esneklik katsayılarına göre Türkiye’de emek-yoğun bir tarımsal üretim gerçekleştirilmektedir. Sermaye araçlarının fazla kullanılmamasının sebebi sermaye birikiminin sınırlı olmasıdır. Tarımsal gelirlerin azalması, bu gelirlerin istikrarsız olması, sömürü yoğunluğu, sermaye birikimini sınırladığından tarımsal işletmeler/üreticiler kredi kullanmak, yatırımlarını kredi ile finanse etmek zorundadır. Türkiye’de tarımsal krediler; bankalar, özelde TCZB ile Tarım Kredi Kooperatiflerince verilmektedir. 1990’lı yıllarda tüm kredilerin % 20’si tarımsal kredi iken, 2000’li yıllarda bu oranın % 5'lere kadar düşmesi özel sektörün tarımsal yatırımlarını olumsuz etkilemiştir (Eren, 2010: 324). Kredi ve yatırımlardaki yetersizliğin, tarımda sulamayı, gübrelemeyi ve traktör vb. sermaye yoğun teknikleri kullanmayı güçleştirdiği, bu sürecin tarımsal büyümeyi sınırladığı ve kırsal kesimi fakirleştirdiği söylenebilir.

2.2.4. Üretici veya Aile Başına Düşen Yetersiz Toprak

2001 Yılında yapılan Genel Tarım Sayımı’na göre, Türkiye’de özel mülkiyete dayalı küçük aile işletmelerinin hakim olduğu bir tarımsal yapı vardır. 1-50 dekar araziye sahip işletmelere küçük üreticilik denilirse, tarımsal üretim yapısının % 80’inin küçük üreticilerden oluştuğu söylenebilir. Özellikle miras ve arazi hukukundaki düzenlemeler gerçekleştirilmediği sürece çiftçi ailesi başına düşen ortalama arazi büyüklüğünün küçüklüğü yanında dengesiz ve çok parçalı bir yapıda dağıldığı söylenebilir.

Tablo 2.14. Tarım İşletmelerinde Ortalama Arazi Genişliği (Ha)

İşletme Genişliği (Dek)	1980		1991		2001	
	Sayı	Alan	Sayı	Alan	Sayı	Alan
1-20	28.4	4.1	36.7	5.6	33.4	5.3
21-50	32.7	15.9	31.1	16.6	31.5	16.0
51-100	20.8	21.3	17.5	19.9	18.5	20.7
101-200	11.8	23.8	9.4	20.9	10.8	23.8
201-500	5.5	22.7	4.4	19.8	5.1	22.8
501+	0.8	12.2	0.9	17.2	0.7	11.3
Toplam	100	100	100	100	100	100
İşletme Sayısı	3558800		3966800		3021196	
Alan (1000000) (Dek)	22764		23451		184329	

Kaynak: TÜİK, GTS Sonuçları

Türkiye’de 1980 sonrası başlayan küresel piyasalarla entegrasyon süreci sonrasında birçok tarımsal ürün ithal edilir hale gelmiştir. Biraz sonra da gösterileceği üzere bu yıllar tarımsal üretime yapılan desteklerin önemli ölçüde azaldığı yıllardır. Tarım politikalarının istikrarsız yapısının kronikleştiği de söylenebilir. Bütün bu olumsuzluklar sonucu genel olarak bu süreçte küçük üreticilerin ortadan kalması beklenirken Tablo 2.14.’deki Genel Tarım Sayım sonuçlarına bakıldığında, 2001 yılında bütün tarım işletmelerinin içindeki payının % 84,4’e çıktığı görülmektedir. Türkiye’de çoğu zaman artan dış rekabet sonucu büyük üreticiler küçük üreticileri tasfiye etse de küçük üreticiliğin varlığını artarak devam ettirdiği görülmektedir. Tablo 2.14.’de görüldüğü üzere tarımsal işletmelerin % 80’i küçük iken toplam toprak miktarının % 42’si üzerinde üretim yapılmaktadır. Ortalama toprak büyüklüğü 11 dönüm kadardır. Tablo 2.14.’de de görüldüğü gibi ekilen toprak miktarı zamanla azalmıştır. Türkiye’nin nüfus artışı dikkate alındığında en azından kendi topraklarına sahip küçük üreticiler için rantın, varlıklarını devam ettirmede önem kazandığı söylenebilir. Toprak niteliğindeki bu farklılık, mutlak ve nisbi rantı doğurmaktadır. Nisbi ranttaki artış tarım ürünlerinin fiyatlarını arttırdığından küçük üreticilerin payının artmasına ve yaşamalarına neden olmaktadır. Şekil 2.2.’de iç ticaret haddi genel eğilimi negatif olsa bile tarımsal ürünlerle sanayi ürünlerinin göreceli fiyatlarını gösteren iç ticaret haddi ciddi şekilde dalgalanmaktadır. Bu dalgalanma kırsal kesimde rant yarattığından toprak yeniden üretilmemesi niteliği ile mevcut mülkiyet ilişkilerini koruyabilmekte ve küçük üreticiyi yaşatabilmektedir (Ulukan, 2009: 30-31). Bunun yanında küçük üreticiler örgütlü olmadıklarından yarattıkları artık-değerin ve rantın önemli kesimi diğer çıkar grupları arasında da dağıldığı söylenebilir. Küçük üreticilerin varlıklarını devam ettirmelerinin bir sebebi de yoğun emek sömürüsüdür. Bunun en tipik hallerinden biri de ücretsiz aile işçisidir.

2.2.5. Ücretsiz Aile İşçisi ve Kadın: Kayıt Dışılık

Tablo 2.15.'de görüldüğü üzere Türkiye'de kırsal kesimde 8,1 milyon kişi istihdam edilmektedir. Türkiye'de küçük üreticilik yaygın olduğu için çalışanların % 34'ü kendi hesabına çalışmaktadır. Dolayısıyla Marx'ın da vurguladığı gibi (2004) küçük üretici, hem işçi hem de kapitalist olarak artık-değeri yaratmakta ve ondan pay almaktadır (Marx: 2004). Kırsal kesimde artık-değerin kaynağı esas olarak son derece düşük bir ücretle çoğu zaman karın tokluğuna çalışan ücretsiz aile işçileridir. Tabloda görüldüğü üzere tarımda istihdam edilen toplam 8,1 milyon kişinin % 65'i ücretsiz aile işçisidir. Bu işçilerin % 65'i kadındır.

Tablo 2.15. Kırsal Kesimde İstihdam Edilenlerin İşteki Durumu A. Erkek B. Kadın

	A	B
Toplam	4 448 852	3 716 597
Ücretli (maaşlı)	3 772	577
Yevmiyeli (mevsimlik)	35 722	17 608
İşveren	49 449	8 114
Kendi hesabına	2 544 111	240 665
Ücretsiz aile işçisi	1 815 798	3 449 633

Kaynak: TÜİK: 2001 GTS

Tarımsal üretim doğal koşullara bağımlılığı nedeniyle sanayi üretiminden farklıdır. Türkiye'de tarım küçük işletmelerde yapıldığından şehirlerde ortaya çıkan biçimde bir işçi sınıfı tarımda gözükmez. Türkiye'de genellikle aile işletmeleri biçimindeki niteliğinden dolayı tarım kesimindeki işçi-işveren ilişkileri, sanayi kesimine benzememekle birlikte köylülerin işçileşme süreçleri hızlanmış bulunmaktadır. Tarım işçileri; işlerinin geçici ve kısa süreli (mevsimlik) ve dağınık olması, eğitim düzeylerinin düşük ve örgütlenmemiş olmaları gibi çeşitli nedenlerle etkin bir baskı grubu oluşturamamaktadır. Bundan dolayı da diğer toplumsal baskı grupları gibi sosyal ve yasal güvencelerden eşit bir biçimde yararlanamazlar. Eğitim ve bilinçlenme düzeyleri düşük ve sanayi işçilerinde görülen mücadele yeteneğinden yoksun olan tarım işçileri, haklarını koruyacak örgütleri kurmada da güçlük çekmektedirler. Tarım işçilerinin önemli bir kısmını mevsimlik tarım işçileri oluşturmaktadır. Her yıl pamuk, tütün, şekerpancarı, fındık, çay, üzüm, turunçgiller, karpuz, kavun ve sebze tarımının yoğun olduğu Akdeniz, Ege, Karadeniz ve İç

Anadolu Bölgeleri'ne bakım ve hasat dönemlerinde diğer bölgelerden bir milyon dolayında geçici ve/veya gezici tarım işçisi aileleriyle birlikte göç etmektedir.

Ücretsiz aile işçilerine bir başka açıdan bakıldığında kayıt dışılık ve kayıt dışı istihdam ortaya çıkmaktadır. Kayıtdışı ile herhangi bir sosyal güvenlik imkanı olmayan çalışan da anlaşılmalıdır. Kayıt dışı çalışanlar toplamının 5 milyon 132 bini tarımda, 4 milyon 970 bini ise tarım dışı sektörlerde bulunuyor. Tarım sektöründe sosyal güvenlikten yoksun çalışanların oranının 2010 Eylül ayında yüzde 85,5 olduğu belirtilmiştir (Muhasebe Dergisi, 2011).

L. Squire ve S. Suthiwart-Narueput (1997) kayıtdışı istihdamın büyüklüğünü belirleyen faktörleri dört başlık altında toplamaktadır: (i) işyerinin büyüklüğü, (ii) kayıtlı sektör işgücü maliyetinin kayıtdışı sektör işgücü maliyetine oranı, (iii) işyerinin devletin ilgili kurumları tarafından denetlenme ihtimali ve (iv) ceza yükünün büyüklüğü. Yazarlar ekonomideki kayıtdışı istihdamın işletmelerin küçülmesi ve/veya kayıtlı sektör işgücü maliyetinin kayıtdışı sektör işgücü maliyetine oranının büyümesi durumlarında arttığını, denetleme otoritesinin işletmeleri daha sıkı denetim altına alması ve denetimin etkinliğinin ve/veya ceza yükünün artırılması durumlarında ise azaldığını göstermektedirler (Squire, L. ve S. Suthiwart-Narueput 1997'den aktaran Togan 2001). Benzer sonuçlar Agenor (1996: 261-335) tarafından da elde edilmektedir. Agenor'a göre devletin getirdiği düzenlemeler sonunda kayıtlı sektör işgücü maliyetinin büyümesi, denetleme otoritesinin işletmeleri daha sıkı denetim altına alması, denetimin etkinliğini artırması durumlarında kayıtdışı sektörde istihdam artacak ve kayıtdışı biçimlerde çalışanların ücretleri düşecektir. İşgücü piyasasındaki denge böylece esnek olan kayıtdışı sektördeki ücret ve istihdam değişiklikleri ile sağlanır. Ulus-devletlerin doğrudan yabancı yatırımları çekmek amacıyla başvurdukları finansal serbestleşme, kuralsızlaştırma ve serbest bölgelerdeki uygulamaları, kendi ekonomilerinin ve giderek işgücü piyasalarının "enformelleşme" süreci içine girmesiyle sonuçlanmaktadır. Türkiye'de işgücüne katılım oranı da kadınlar için sürekli bir azalma eğilimi göstermektedir. Bu noktada birçok yazar bu oranın azalmasını kentsel yörelere göç etme ile açıklamaktadır (Bulutay, 1999: 15). Kadınların çoğunlukla yarı zamanlı işlerde istihdam edilmeleri, enformel istihdamın önemli bir kısmının kadınlardan oluştuğunu göstermektedir. Bilindiği gibi enformel istihdamın en önemli

özelliklerinden biri de süreklilik göstermemesidir. Tam zamanlı olmayan yarı zamanlı işlerde bu niteliğin daha yaygın olduğu gözlenmektedir. Nitekim çalışılan saatlere göre bir ayırım yapıldığında kadınların yarı zamanlı işlerdeki payının erkeklere oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Dünyada kadınların işgücü piyasasına ve enformel istihdama katılımları erkeklerden çok daha hızlı artmaktadır. İşgücü içinde kadın oranı artışının çeşitli gerekçeleri bulunmaktadır. Bununla birlikte, kadınları enformel ekonomide çalışmaya zorlayan başlıca etkenlerden biri, yaşamak ve geçinmek için gerekli gelirden yoksunluktur. Gerçekten, hem düşük düzeyde ve düzensiz de olsa gelir elde etmeye muhtaç olduklarından, hem de çalışacak alan bakımından başka seçenekleri olmadığından giderek daha çok kadın enformel işgücüne katılmaktadır. Bu değerlendirmenin ışığında kırsal kesimde kadın işgücünün yoğun bir şekilde sömürüldüğü rahatlıkla söylenebilir.

Artan küreselleşme, büyüyen rekabet süreci tarım sektöründe çalışanların varlığını her geçen gün tehdit etmektedir. Bunun yanında tarımsal üretimin doğal koşullara bağımlılığı, tarım ürünlerinin arz ve talep esnekliklerinin düşük olması gibi özellikleri tarım ürünleri fiyatlarının birçok risk ve belirsizliğe açık olmasına dolayısıyla üretici gelirlerinde de kararsızlığa yol açmaktadır. Tarım politikalarının değişmez amaçlarından birinin de üretici gelirlerine destek olarak bu risk ve belirsizlikleri azaltmak olduğu söylenebilir. Türkiye’de özellikle 1990 sonrasında destekleme politikaları önemli ölçüde değişmiştir. Bu değişimin de tarım üzerinde ciddi yapısal etkileri bulunmaktadır.

2.3. Tarımda Destekleme Politikaları

2000’li yıllara gelinceye kadar destekleme fiyat politikaları, destekleme alımları ve girdi destekleri tarım politikasının yaygın şekilde başvurulan araçları olmuştur. Seçim dönemlerine bağlı olarak destekleme kapsamına alınan ürün sayısı ve destekleme fiyatları önemli ölçüde farklılık gösterse de köylüler ve siyasetçiler oyunun kurallarını benimsemiş ve kanıksamış gibiydiler. 2000’li yıllarla birlikte tarım politikalarında IMF, Dünya Bankası telkin ve zorlamalarıyla keskin dönüşümler yaşandı. Dünya Bankası ile yapılan kredi anlaşması sonucu ortaya çıkan

Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP)² politika tercihlerindeki köklü dönüşümlerin görülebileceği bir belge niteliğindedir. Projede görülebileceği gibi üretimle ilintisi kurulmayan, alan bazlı Doğrudan Gelir Ödemelerinin (DGD) alışlagelen politika araçları yerine konulması ve fiyat, girdi ve kredi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması, belli ürünlerde üreticilerin alternatif ürünlere yönelmesinin sağlanması, Tarım Satış Kooperatifleri'nin yeniden yapılandırılması, gibi köklü değişimlere gidilmiştir (Şengül vd., 2010: 3-4). Bu değişimlerin etkileri aşağıdaki tabloda özetlenmektedir.

Tablo 2.16. Tarım Sektörüne Verilen Toplam Destekleme Türlerinin Dağılımı

	2000		2001		2002		2003		2004	
	TL	%	TL	%	TL	%	TL	%	TL	%
Fiyat Desteği	209	22,5	610	21,7	-	-	-	-	-	-
Girdi Desteği	110	11,9	-	-	355	11,5	661	11,4	844	15,6
Hay. Geliştirme	12	1,3	69	2,5	209	6,8	1 292	4,6	731	13,5
Teşvik Primi	12	1,3	18	0,6	40	1,3	53	-	1 758	32,6
Tazminatlar	29	3,1	40	1,4	0	0	-	-	56	1
Kredi Desteği	351	37,9	-	-	-	-	-	-	-	-
Fark+Telafi Öd.	186	20,1	179	6,4	324	10,5	74	9,6	139	2,6
T. Koop. Proje	18	1,9	22	0,8	31	1	14	0,7	162	3
DGD	-	-	1 877	66,7	2 105	68,9	2 653	73,7	1 710	31,7
Genel Top.(TL)	927	100	2815	100	3 084	100	1000	100	5 400	100

Kaynak: Eren, 2010.

Tablo 2.16.'ya bakıldığında kredi, fiyat desteğinin ortadan kalktığı görülmektedir. Fiyat desteği verilen ürünler 1990'lı yıllarda 20 ürün iken 2002 yılında sıfırlanmıştır. Kredi desteği kalkmıştır. Tarım sektörü tamamen piyasa koşullarına bırakılmıştır. 2001'de IMF ile yapılan 17. Stand-by Anlaşması ile tarımsal ürünlere yapılan destekleme alımları bırakılmış, bunun yerine doğrudan gelir desteği (DGD) sistemine geçilmiştir. 2001 Krizi uluslararası sermayenin şartlarını uygulatma açısından bulunmaz bir fırsat olmuştur. 1995 yılında Türkiye'nin de taraf olduğu ve temel amacı tarımsal ürün fiyatlarına devlet müdahalelerini asgariye indirmek olan Dünya Ticaret Örgütü (WTO) kurulmuştur. WTO'nun kurulmasından sonra özellikle ABD ve AB tarımsal ürünleri destekleme politikalarından vazgeçmediği için görüşmeler tıkanmıştır. WTO'nun başaramadığı

² Tarım reformu üç ana unsur içermektedir. Bunlar: (1) Doğrudan gelir desteği, (2) Fiyat ve girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması ve (3) Tarımdaki devlet işletmelerinin özelleştirilerek tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasında hükümet müdahalesinin azaltılmasıdır (Yavuz ve Çağlayan, 2005: 43).

süreci 2001 Krizi yardımıyla IMF ve Dünya Bankası başarmıştır (Eren, 2010: 326-327).

Niyet mektubunda, tarımda reform programının orta vadeli amacının, tarımsal destekleme politikalarının bütçe ve tüketiciler üzerindeki yükünün azaltılması için hükümetin sübvans ettiği girdi, kredi ve temel ürünlerdeki fiyat desteklerine dayanan mevcut destekleme politikalarının safhalar halinde kaldırılacağı belirtilmiştir. Kaldırılan desteklerin yerine ise küçük çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sistemine geçileceği taahhüt edilmiştir. Türkiye’de 2000 yılında pilot uygulama ile başlatılan Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) ve DGD uygulaması 2001 yılında ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. DGD ödemelerinde 2001 yılında üst limit arazi miktarı 200 dekar olarak belirlenmiş ve dekar başına 10 milyon TL ödeme yapılmıştır. 2002 yılından itibaren üst limit arazi miktarı 500 dekara çıkarılmış ödeme miktarı da artırılarak 13,5 milyon TL olarak belirlenmiştir. Dekar başına DGD ödemesi 2003 ve 2004 yıllarında 16 milyon TL olarak belirlenmiştir (Yılmaz vd., 2009: 248-265). Yılmaz, Demircan ve Dernek tarafından hazırlanan verilere göre Tablo 2.17.’de 2009 yılına göre farklı işletme büyüklüklerine göre verilen ortalama gelir destek tutarları verilmektedir. Tablo 2.14.’e bakılarak 1-21 hektar toprak sahibi olanların bütün işletmelerin % 80’i olduğu hatırlanırsa DGD ile bir işletmeye veya üretici aileye ortalama olarak 224 TL’lik bir ödemenin etkinliği sorgulanabilir.

Tablo 2.17. DGD’ den Yararlanan İşletmelerin Aldıkları DGD Miktarı (YTL)

İşletme Büyüklüğü	Örnekleme	Min	Mak	Ortalama Ödeme
1-20	26	64	320	224,64
21-50	33	64	800	471,27
51-100	25	320	1 440	864
101+	21	400	6 080	1 499

Kaynak: Yılmaz vd., 2008.

224 TL’lik ortalama DGD yararlanma oranlarına bakıldığında Yılmaz, Demircan ve Dernek’e göre DGD ödemesi alırken üreticilerin % 67,6’sı bir sorunla karşılaşırken, % 32,4’ü herhangi bir sorunla karşılaşmadığını belirtmiştir. Bir sorunla karşılaşma oranı % 72 ile en fazla 51-100 dekar işletme genişlik grubunda herhangi bir sorunla karşılaşmayanların oranı % 36,4 ile 21-50 dekar işletme genişlik

grubunda en yüksektir. Üreticilerin % 35'i miras sorunu nedeniyle, % 25'i bürokratik işlemler fazla olduğu için, % 20'si arazi varlığı çok az olduğu için, % 13,3'ü kiralamayı belgelendiremediği ve kendisinin yerine mal sahibi aldığı için ve % 6,7'si mülk arazisi olmadığı için DGD ödemesinden yararlanamamışlardır. Başka bir çalışmada üreticilerin % 28,3'ü miras sorunu nedeniyle, % 21'i bürokratik işlemler fazla olduğu için, % 18,5'i arazi varlığı çok az olduğu için yararlanamamışlardır DGD'den yararlanmama nedeninin işletmelerin sadece küçük araziye sahip olmasından değil, büyük ölçüde uygulamadan kaynaklanan ve küçük üreticilerin sisteme girmesini engelleyen nedenlerden kaynaklandığını göstermektedir (Yılmaz vd., 2009: 248-265). Türkiye'de doğrudan gelir destek ödemelerinin yetersiz olduğu 2008 yılında anlaşılmıştır. 2008 yılı itibarıyla doğrudan gelir desteği uygulamasına son verilmiştir.

DGD yerine ürünü destekleyen bir model uygulanmaya konulmuştur. Tarımda 2009 yılından itibaren "**Havza Bazlı Üretim ve Destekleme Modeli**"ne geçilmiştir. Bu modelde Türkiye iklim, topografya ve toprak verileri dikkate alınarak 30 havzaya bölünmektedir. Havzaların ekolojik olarak benzer olan, ülkenin idari yapılanmasına uygun yönetilebilir büyüklükte, tarım ürünlerinin ekolojik ve ekonomik olarak en uygun yetiştirilebildiği bölgeleri ifade ettiği; adlandırılmalarının coğrafya ve bölgenin özelliklerine göre yapıldığı belirtilmektedir. 2010 yılında Fark ödemeleri destekleme uygulamaları başlamıştır (Oral, 2010). 2011 yılı itibarıyla model üzerinden destekleme ödemeleri yapılmıştır. Bu yeni destekleme modelinden Tarım Bakanlığı'ndaki Tarımsal Destekleme ve Yönlendirme Kurulu'nun tebliğine göre gerekli belgeleri getiren çiftçiler faydalanabilecektir.

Tablo 2.16.'daki bilgilerle son destekleme sistemi bir araya getirildiğinde Türkiye'nin tekrar fiyat desteklemelerine geri döndüğü söylenebilir. Zamanın çok etkin olacak diye öne sürülen DGD'nin tarımsal üretimi geriletmediği resmi makamlarca da kabul edilmiş oldu. Bu geri dönüşü, WTO ile Türkiye'nin bulunduğu konuma bakarak değerlendirmek gerekiyor. WTO ve AB tarım politikalarını daha sonraya bırakarak, yeni destekleme sisteminin etkinliği hakkında bir değerlendirme yapmak gerekirse, tarımsal üretim farklı destekleme modelleri altında uzun süredir gerilemektedir. Sorun destek değil, girdi maliyetlerinin yüksekliğindedir. İç ticaret hadlerinin gelişiminde de gösterildiği üzere dünyanın en pahalı mazot ve gübresiyle

üretim yapmak zorunda kalan çiftçinin rekabet edebilmesi mümkün değildir. En yüksek verime sahip çiftçinin bile öncelikli sorunu girdilerin pahalı olmasıdır. Mazot, gübre ve diğer girdilerde vergi indirimi yapılması gerekir. Bu açıdan Tablo 2.18.'deki önemli destek türü olan girdi desteklerine biraz daha yakından bakılması ve 2000'li yıllar için incelenmesi yararlı olacaktır.

Petrol krizi ile birlikte artan gübre fiyatları nedeniyle başlatılan gübre desteği ödeme şekli ve miktarı dönemlere göre değişmekle birlikte 2001 yılına kadar sürdürülmüştür. 2001 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile gübre desteklemesine son verilmiştir. Gübre desteği, daha önce verilen desteklerden tümüyle farklı bir şekilde alan bazlı olarak 2005 yılında verilmiş, 2006 yılında verilmemiş, 2007 yılının seçim yılı olması sebebiyle yeniden verilmiştir. 2009 yılında gübre desteği için 50 dekar üzerinde ekiliş alanına sahip üreticilere toprak analizi yaptırma koşulu getirilmiştir. 50 dekarın altında ekiliş alanına sahip üreticilerden toprak analizi koşulu aranmamaktadır. Verilen desteklerden yararlanmak için Çiftçi Kayıt Sistemi'ne dahil olmak gerekmektedir. Gübre desteğinde olduğu gibi alan bazlı bir destek olan mazot desteği, petrol fiyatlarındaki artış nedeniyle ilk kez 2003 yılında verilmeye başlanmıştır. Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kayıtlı üreticilerin yararlanabileceği mazot desteği 3,9 YTL dekar olarak açıklanmıştır. Dekara ortalama 8 litre mazot kullanılacağı hesaplanmış, bunun yaklaşık % 35'i destek olarak verilmiştir. 2004 yılında açıklanmayan mazot desteği 2005 yılında yeniden verilmeye başlanmıştır. Mazot desteğinde 2005 yılı için getirilen yenilik ürün gruplarına göre farklı destek verilmesi olmuştur. Buna göre süs bitkileri, özel çayır, mera, orman alanları için dekar başına 5 litre, hububat, yem bitkileri, baklagiller ve yumru bitkiler için dekar başına 8 litre, yağlı, tohumlu bitkiler ve endüstri bitkileri için dekar başına 15 litre mazot kullanılacağı varsayılmış ve bunun % 15'nin destek olarak verilmesi kararlaştırılmıştır. 2006 yılında verilmeyen mazot desteği, seçim yılı olan 2007'de verilmeye başlanmış ve günümüze kadar sürmüştür (Şengül vd., 2010: 4-6).

Tablo 2.18. Cari Mazot Gübre ve Toplam Tarım Destekleri (Milyon TL)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Mazot Desteği	311	355	410	0	480	492
Toplam Destek İçindeki Payı	11,1	11,5	11,1	0	8,6	8,5
Gübre Desteği	0	0	270	0	345	352
Toplam Destek İçindeki Payı	0	0	7,3	0	6,2	6,1
Toplam Destek	2804	3084	3707	4747	5555	5809
Toplam Destek/GSYİH	0,0062	0,0055	0,0057	0,0063	0,0066	0,0061

Kaynak: Şengül vd., 2010.

Bir politika aracı olarak girdilere destek verilmesinin bazı üstünlükleri vardır. Bir kere üretim ile ilişkilidir, açığı olan ürünlerin üretimini teşvik eder, topluma maliyeti görel olarak düşüktür. Üreticilerin maliyetini düşürmesi bakımından hem üretici gelirine olumlu yansır hem de bu ürünü hammadde olarak işleyen sektörlerin rekabet gücünü olumlu etkiler. 1980’lerde tarımsal destekler içindeki payı % 30-40’larda olan girdi desteklerinin payı bu gün % 15’leri ancak bulmaktadır. Tablo 2.18.’de mazot ve gübre destekleri yıllara göre cari olarak verilmiş, söz konusu girdi desteklerinin toplam tarım destekleri içindeki payı da gösterilmiştir. Yine aynı çizelgede toplam tarım desteklerinin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payı da verilmiştir. Çizelgeden açıkça görülebileceği gibi toplam tarım destekleri Tarım Kanunu çıktığından bu yana hiçbir yıl kanunun öngördüğü gibi GSYİH’nin % 1’i düzeyine ulaşamamıştır (Sengül, vd., 2010: 4-6). Bugün AB ve ABD’de tarıma daha fazla destekleme yapılmaktadır. Türkiye ekonomisi bir sanayi bir bilgi ekonomisi olmamasına rağmen bu ülkelere göre tarımı daha az desteklemektedir. Bunun nedeni bir çevre ülkesi olarak dünya iş bölümü içindeki rolüne uygun ve merkez ülkelerinin çıkarlarına uygun bir tarım politikası izlemesidir.

Temelde destekleme politikaları üreticinin gelir ve yaşam düzeyini istikrarlı hale getirmek, tüketiciyi yüksek fiyatlarla karşı karşıya bırakmamak, aynı zamanda ihraç ürünlerinin rekabet şartlarını iyileştirmek gibi toplumsal açıdan önemli amaçlara sahiptir. Türkiye’de izlenen politikalar üretici gelirlerinde istikrarı sağlayamamıştır. 2000’li yıllardan sonra tarımda uygulanan destekleme ve fiyat politikalarının belirlenmesinde ana etkenlerden olan Dünya Ticaret Örgütü Anlaşması, Avrupa Topluluğu Ortak Tarım Politikası ve 2001 yılındaki kriz esnasında ortaya çıkan IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların zorlamasıyla merkez

ülkelerin istekleri doğrultusunda destekleme politikaları uygulanmıştır. Bu noktada WTO anlaşması, Avrupa ortak tarım politikası, IMF ve Dünya Bankası'na tarım politikaları açısından daha yakından bakmak gerekmektedir.

2.4. Dünya Ticaret Örgütü ve Tarım Politikaları

Özellikle, zengin doğal kaynakları ve tarımsal üretime elverişli iklim özellikleri sayesinde tarımsal üretimi büyük olan ve tarımda daha az korumacı bir politika izleyen Cairns Grubu (Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, Arjantin, Brezilya gibi tarımsal üretimi çok büyük olan 14 ülke) ülkeleri, tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesini ve gelirlerini arttırmayı amaçlamışlardır. Dolayısıyla, “karşılaştırmalı üstünlükler” teorisine dayanarak serbest ticareti savunmuşlardır. ABD’de bu görüşün savunucusu olmuştur. Tarım sektöründe, ülke içi ve sınırdaki korumaları yüksek olan AB ve Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) gruplarındaki ülkeler ve Japonya, bu görüşe muhalif olmuşlardır. Tura katılan 125 ülke, belli bir süre içinde, tarım sektörüne yönelik tarife dışı engellerin gümrük tarifelerine çevrilmesi, ihracata sağlanan sübvansiyonların azaltılması, desteklemelerin kaldırılması ve ithalatın artırılmasına ilişkin Marakeş Şartı çerçevesinde Tarım Anlaşması imzalamıştır. 15 Nisan 1994 tarihli Marakeş Şartı’nın, TA’nın oluşumu dışındaki diğer sonuçları ise, WTO'nun ortaya çıkmasıdır (Ay ve Yapar, 2010: 57-59).

WTO müzakerelerinin temel aktörlerinden ABD; pazara girişte ticaretin serbestleştirilmesinden yana (ofansif) bir tavır izlerken, iç desteklerde mevcut uygulamalarını sürdürmekten yana bir tutum izlemektedir. AB, müzakerelerin seyrine göre tutum belirlemekte, bir yandan ticaretin serbestleştirilmesini isterken diğer yandan da ABD’ye göre korumacı (defansif) bir tutum izlemektedir. G-10, ticaretin serbestleştirilmesine karşı çıkan, (Japonya, İsrail, İsviçre, Norveç ve Bulgaristan vb.) korumacı (defansif) ülkelerdir. G-20, Brezilyanın liderliğini yaptığı (Arjantin, Brezilya, Şili, Çin, Hindistan, Meksika, Nijerya, Pakistan, Uruguay, Filipinler) ticaretin serbestleştirilmesini isteyen (ofansif) ülkelerdir. G-33, Endonezya’nın liderliğinde, aralarında (Küba, Hindistan, Endonezya, Kenya, Nijerya, Pakistan, Filipinler, Uganda, Çin ve Hindistan) Türkiye’nin de yer aldığı Özel Ürünlerde korumacılığın sürmesini talep eden ülkelerdir. CAIRNS Grubu;

Kanada ve Avustralya'nın öncülüğünü yaptığı, (Brezilya, Arjantin, Endonezya, Yeni Zelanda, Filipinler, Güney Afrika Cumhuriyeti, Uruguay vb) tarım ürünleri ticaretinin tamamen serbestleştirilmesini isteyen (ofansif) ülkelerdir. FIP (Five Interest Parties), ABD, AB, Avustralya, Brezilya ve Hindistan'ın yer aldığı gruptur. Bütün grupların farklı üretim ve tarım yapıları bulunmakta, kendi çıkarları doğrultusunda tarımsal ürünlerin ihracat ve ithalatıyla alakalı düzenlemeleri hayata geçirmek için çabalamaktadırlar (Ay ve Yapar, 2010: 57-59).

WTO'ya göre tarımsal ürün ve girdi fiyatlarına müdahale eden destekleme politikaları dış ticareti saptırıcı politikalar olarak isimlendirmektedir. Müdahalelerin kaldırılması ve/veya azaltılması gerekmektedir. Bunun için 1) Pazara Giriş: Tarım ürünleri ithalatında uygulanacak gümrük vergileri azaltılacaktır; yüksek orandaki gümrük vergileri yüksek oranda indirime tabi tutulacaktır; bütün ülkelere hassas ürün ayrıcalığı sağlanacaktır; gelişmekte olan ülkelere (GOÜ) özel ürün belirleme ve özel koruma mekanizması oluşturma imkanı sağlanmıştır; GOÜ'lere tüm taahhütlerinde daha düşük indirim oranları ve daha uzun uygulama dönemi ayrıcalığı öngörülmüştür. 2) İç destekler: Ticareti bozucu nitelikteki iç desteklerde önemli ölçüde indirime gidilecektir. Fazla destek veren ülkeler daha fazla indirim yapacaklardır; mavi kutu destekleri toplam üretim değerinin % 5'ini geçmeyecektir, De minimis oranları azaltılacaktır. 3) İhracat destekleri: Listelenmiş sübvansiyonlar ile vadesi 180 günü geçen ihracat kredileri kaldırılacaktır; vadesi 180 günden kısa olan ihracat kredilerine disiplin getirilecektir, ihracatçı devlet teşekküllerinin genel ticareti bozmamaları sağlanacaktır; gıda yardımlarının üretim yapısını bozmaması sağlanacaktır. Liberal bir tarım dünyası yaratmayı amaçlayan bu politikaların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından etkileri çok farklıdır.

128 üyesi bulunan örgüt, bir eşitler klübü gibi gözükse de, WTO'ya yukarıdaki kural ve normlar aracılığıyla az gelişmiş ülkelere kabul ettirilmeye çalışılan politikalarla tarımsal ürün, girdi ve destekleme kurumlarını tasfiye etmeyi amaçlayan bir kurum olarak da bakılabilir. WTO tarafından fiyata ve piyasaya müdahale eden tarımsal destekleme politikaları Kırmızı Kutu olarak isimlendirilmiştir. Genel tarım hizmetleri-araştırma, yayım-kontrol, denetim, bölgesel ve kırsal kalkınma destekleri, Doğrudan Gelir Desteği (DGD) ve sosyal destekler, hayvancılık destekleri Yeşil Kutu kapsamında değerlendirilmektedir. Mavi Kutu, üreticilere verilen gelir

desteğidir. Bu destek belli ürünler ve alanlarda üreticilere gelir desteği sağlayabilmektedir. Mavi kutuya göre a) Üretim sınırlandırıcı programlar adı altında yapılan doğrudan ödemeler, aşağıdaki koşullarda iç desteği azaltma taahhüdüne tabi olmayacaktır; (i) eğer; bu ödemeler sabit alanlara ve ürünlere dayanıyorsa; ya da (ii) bu ödemeler taban üretim seviyesinin % 85'i ya da daha az bir kısmı için yapılıyorsa; ya da (iii) çiftlik hayvanları için yapılan ödemeler sabit kafa sayısı üzerinden gerçekleşiyorsa, (b) Azaltma taahhüdü ile yükümlü olmayan ve yukarıdaki kriterlere uyan doğrudan ödemeler, ticareti saptırıcı sayılmamaktadır. WTO tarafından meşru görülen ve Yeşil ve Mavi Kutu olarak ifade edilen fiyatla bağlantılı olmayan bütçeden yapılan transfer harcamaları, meşru kabul edilen destekler, ihracat desteklerinden daha tahrif edicidir; çünkü tarım fiyatlarının zeminini ortadan kaldırıyor. Tarım işletmelerinin fiyatları düşürmesine olanak sağlamaktadır (Shiva, 2004). Örneğin ABD 25000 pamuk üreticisine bütçeden 4 milyar dolar destek verebilirken, birçok gelişmekte olan ülkenin bütçesinde bu tür imkanlar bulunmamaktadır. Daha da kötüsü borç batağında olan ülkeler IMF ile imzaladıkları anlaşmalar gereği bütçeden tarıma kaynak aktaramamaktadır. Örneğin; ABD'nin Mavi Kutu uygulamalarıyla, suni ucuzluğa sahip ürünler, Hindistan, Türkiye, Pakistan gibi pamuk üretici ülkelerde ciddi zararlara neden olmuştur. Miktar sınırlamasının WTO zoruyla kaldırılmasından dolayı Yeşil Kutuya mahkum gelişmekte olan ülkelerin tarım üreticileri tarımda ticari liberalleşme sonucu artan maliyetler ve düşen fiyatlar yüzünden hayatlarından oldu. Bu ve benzeri uygulamalar tarım açısından az gelişmiş ülkelerde üretimi ve ticareti saptırıcı etkiler yaratmaktadır. Çevre ülkelerin yeni düzenlemeler ile merkez ile girdikleri ticaret ve üretim ilişkileri, kırsal kesim üzerinde ciddi bir yoksulluk ve işsizlik yaratmıştır. (Boratav, 2004: 222-230). Bunun yanında çok taraflı yatırım anlaşması da tarım kesiminde çalışan yerli sermayeyi önemli ölçüde dışlamıştır. Anlaşmanın en temel maddesi "ülkelere yapılacak yabancı sermaye yatırımlarına hiçbir şekilde yerli sermayeden daha az avantajlı olanakların sağlanamayacağına" ilişkin hükümdür. Bir diğer anlaşma hükmü ise ulus-devletlerin zarara uğrayan ulus ötesi şirketlerce dava edilebileceğini ve bu davaların yine uluslararası mahkemelerde görüleceğini dava sonunda ulus ötesi şirketlerin devletlerden tazminat alabileceklerini öngörmektedir.

Bunun sonucu Ulusal mahkemeler ve Danıştay'ın devreden çıkmasıdır (Aysu, 2001: 143).

2.5. Avrupa Ortak Tarım Politikası

AB üyesi ülkelerin tarım politikalarının gerek ekonomik gerek siyasi anlamda ortak bir çerçevede yönetilmesi esasına dayanan Ortak Tarım Politikası (OTP), AB'nin ilk ortak politikasıdır (Yılmaz, 2006: 41).

1 Ocak 1958 yılında yürürlüğe girerek Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşması ile OTP'nin yasal temeli oluşturularak amaçları belirlenmiştir. Buna göre OTP'nin amaçları; sektöre teknik ilerlemeleri aktarmak ile tarımsal üretimin rasyonel gelişimini ve özellikle işgücü olmak üzere üretim faktörlerinin optimum kullanımını sağlamak suretiyle tarımsal verimliliği arttırmak, tarım ürünleri arzında sürekliliği sağlamak, tarım pazarlarını istikrara kavuşturmak, özellikle tarımda çalışanların sektörden elde ettikleri bireysel gelirleri arttırmak suretiyle tarım toplumuna uygun bir yaşam düzeyi sağlamak ve tüm bunları yaparken tüketicilerin de uygun fiyatlarla tarım ürünlerine erişmelerine de olanak sağlamak olarak belirlenmiştir (Günaydın, 2010: 96).

Tarım sorunları üzerinde görüşme yapmak üzere Temmuz 1958'de Stresa Konferansı'nda bir araya gelen tarım bakanları, OTP'nin ilkelerini saptamışlardır; *Tek Pazar, Topluluk Tercih, Mali Dayanışma*. Bu ilkelerin her biri farklı amaçlara hizmet etmektedir. Buna göre; *Tek Pazar İlkesi* ile tarım ürünlerinin OTP kapsamında üye ülkelerde serbest dolaşımı amaçlanmıştır. Üye ülkelerin birbirleri ile gerçekleştirdikleri ticaretin gümrük vergileri, kotalar ve benzeri engellerle kısıtlanamayacağını anlatan bu ilke, söz konusu engellerin ortadan kaldırılmasıyla tarım ürünlerinde bir tek pazar oluşturulmasını hedeflemektedir. *Topluluk Tercih İlkesi* ile hedeflenen, Topluluk içi piyasalarda ve Topluluk sınırlarında, üye ülkeler tarafından üretilen tarım ürünlerine öncelikli bir rejim uygulamaktır. Böylelikle üçüncü ülkelerde üretilen ürünlere karşı Topluluk üyesi ülkelerin ürünlerine tercih tanınmakta ve Topluluk tarım sektörü korunmaktadır. *Mali Dayanışma İlkesi*, diğer iki ilke çerçevesinde uygulanacak olan ortak politika doğrultusunda yapılacak harcamaların, ortaklaşa oluşturulan bir bütçeden ve AB üyesi ülkelerin tamamının

katkısı ile karşılanmasını hedeflemektedir (Atakan, 1998: 13; Günaydın, 2010: 96-97).

OTP oluşturulurken hedeflenen amaçlar önemli oranda gerçekleştirilmiş ve özellikle ürün arzının güvenliği ve pazar istikrarının sağlanması konularında büyük başarı kazanılmıştır. Ancak söz konusu amaçlara ulaşmak için uygulanan politikaların bazı olumsuz etkileri ortaya çıkmış ve OTP, gittikçe daha çok tartışılan bir politika haline gelmiştir. Ortaya çıkan en önemli olumsuz etkileri şu şekilde sıralamak mümkündür: Ürün fazlalıkları, bölgeler arası gelir farklılıklarının ortaya çıkması, genel refah kaybı, dünya ticaretine olumsuz etki (Eraktan, 2006: 47-67). Bunun dışında, OTP reformunu zorunlu kılan diğer unsurlar şu şekilde sıralanabilir: **Dünya Ticaret Örgütü:** AB, uygulamakta olduğu sübvansiyonları azaltması ve yeniden yapılandırması yönünde, gelişmekte olan ülkelerin ve diğer tarım ihracatçısı devletlerin baskısı altında bulunmaktadır. **Avrupa kamuoyunda oluşan huzursuzluk:** BSE (Deli Dana) ve Şap hastalıklarının ortaya çıkmasıyla Avrupa kamuoyunda tarımın yönetiliş şekline karşı bir güvensizlik oluşmuştur. Bununla birlikte tarımın daha az entansif, daha sağlıklı ve çevreye özenli teknikler kullanılarak yapılması yönündeki baskılar artmıştır (İKV, 2011).

1999 yılı sonunda gerçekleşen WTO Tarım Anlaşması yeni tur müzakereleri, OTP'de reform tartışmalarının yeniden gündeme gelmesine sebep olmuştur. Bunda, Uruguay Turu ile başlatılan sürecin geliştirilmesi ve serbest ticareti engelleyecek destek ve korumaların kapsamlı bir biçimde azaltılmasını amaçlayan yeni tur müzakerelerde AB'nin, özellikle ABD ve diğer önemli tarım ihracatçısı ülkelere karşı müzakere şansını koruyabilmeyi istemesi etkili olmuştur. Böylece, OTP'nin dünya tarım ürünleri ticareti üzerindeki olumsuz etkileri ve bundan kaynaklanan sorunlar da, OTP'nin yeniden yapılandırılmasında belirleyici rol oynamıştır. Bu doğrultuda AB şu tedbirleri almıştır.

1. Tarım ürünlerindeki gümrük vergilerinin, toplam, ortalama % 36 indirilmesi;
2. Tüm tarım ürünleri ihracat sübvansiyonlarının % 45 indirilmesi;

3. İç tarımsal desteklerin son tarım görüşmelerinde belirlenen yükümlülükler çerçevesinde % 55 düzeyinde düşürülmesi, bu konuda hızlı bir ilerleme için Uruguay'da tanımlanan iç destek ve indirim yöntemlerine sadık kalınması;

4. Gelişmekte olan ülkelerin durumunu düzeltmek için özel bir rejimin uygulanması, bu konuda söz konusu ülkelerin; pazarlara girişlerine ilişkin olarak alınan tedbirler şu şekilde sıralanabilir; Hassas tarımsal ürünler için özel bir gıda güvenliği garanti sisteminin oluşturulması, böylece bu alandaki yükümlülüklerini daha kolay gerçekleştirmeleri, gelişmiş ülkelere yapacakları ihracatta tarımsal ürünlerinin % 50'sine sıfır gümrük vergisi uygulanması, az gelişmiş ülkelere gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere yapılacak tarımsal ürün ihracatında tam serbestlik sağlanması, gelişmekte olan ülkeler için özel önem taşıyan ürünlerde gümrük vergilerinin indirilmesi, tarım sektörlerini, rekabeti önlemeyecek şekilde geliştirmelerine yardım edilmesi, gelişmiş ülkeler, yeni yükümlülüklerini altı yıl içinde yerine getirirken gelişmekte olan ülkelerin 2006 yılından itibaren 10 yıl içinde yükümlülüklerini yerine getirmeleri,

5. Gelişmiş ülkelere eşit bir biçimde davranılması için mevcut boşlukların kaldırılması, bu çerçevede % 5 de minimis tarımsal destek oranı uygulamasının kaldırılması, dış ticarete engel teşkil eden ihracat kredilerinin doğru bir biçimde tanımlanması, gıda yardımlarının sadece ihtiyaç durumunda kullanılması, ürün fazlasının gıda yardımı olarak dağıtılmaması, ticari muafiyetlerin yarattığı haksız uygulamaların önüne geçilmesini sağlayacak tedbirlerin AB tarafından alınması kararlaştırılmıştır (Deprem, 2006: 31-34).

Bunun yanında Ortak Tarım Politikası kapsamında tütün, zeytinyağı, sofralık zeytinler, pamuk ve şerbetçi otuna verilen desteklerde kapsamlı değişiklikler yapılmasını kararlaştırmıştır. Söz konusu değişiklikler, rekabetin ve pazar koşullarının iyileştirilmesi, çiftçiye istikrarlı gelir sağlanması, çevrenin korunması ve ticareti bozucu etkilerin azaltılmasının sağlanmasına yöneliktir. Karar kapsamı ürünlerde, üretime bağlı olarak yapılmakta olan ödemelerin önemli bir bölümü üretimle ilişkisi kesilmiş tek bir ödeme şeklinde yapılacaktır. Tütünde, üye ülkeler, desteklerin üretim ile ilişkisi tamamen kesilmeden önce bazı destekleri dört yıllık geçiş dönemi boyunca sürdürmeyi kararlaştırabileceklerdir. Tütün priminin bir

bölümü, 2010 yılına kadar karardan etkilenen bölgelerin yeniden yapılandırılmasında kullanılacaktır. Zeytinyağında, üye ülkeler üretimle ilgili desteklerin % 40'ına kadar faydalanabileceklerdir. Pamukta, desteklerin % 65'inin üretimle bağının kesilmesi, kalan % 35'in ise hektar başına ödemeler şeklinde korunması kararlaştırılmıştır. Şerbetçiotunda ise, desteklerin üretimle bağı tamamen kesilecek ancak üye ülkeler mevcut desteklerin % 25'ine kadar korunmasına da karar vermiştir. Dolayısıyla alınan tedbirlerden de anlaşılacağı üzere AB'nin OTP'si daha piyasaya dönük hale gelmiştir (İKV, 2011). Bu açıdan Türkiye ekonomisinin bu politikalarından nasıl etkileneceğini ortaya koymak faydalı olacaktır.

2.5.1. Türk Tarım Politikası ve OTP

Tarım sektöründe Türkiye ile Topluluk ilişkileri aşağıdaki özetlenebilir:

- 12 Eylül 1963 tarihli Ankara Anlaşması,
- 1 Ocak 1973'te yürürlüğe giren Katma Protokol,
- 30 Haziran 1980 tarihli ve 1/80 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı,
- 6 Mart 1995 tarihli ve 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı,
- 1 Ocak 1998'de yürürlüğe giren 1/98 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı,
- 8 Mart 2001 tarihli Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB),
- 19 Mart 2001 tarihli Avrupa Birliği Müktesebatı'nın uygulamaya geçilmesi öngörülmüştür. Bunun için ulusal bir program yayınlanmıştır.

2.5.1.1. Türkiye Ulusal Programı (UP)

- 14 Nisan 2003 tarihli gözden geçirilmiş Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) ve
- 25 Temmuz 2003 tarihli gözden geçirilmiş Ulusal Program çerçevesinde yürütülmektedir. Türkiye ile Topluluk ilişkilerinin tarımla ilgili bölümü, tarım ürünlerinin serbest dolaşımı çerçevesinde Türk tarımının OTP'ye uyumu, tarım ürünleri ticaretinde karşılıklı olarak tercihli bir rejim uygulanması ve işlenmiş tarım ürünleri olarak üç ayrı başlık altında yürütülmektedir. Tarım alanında Türkiye-AB ilişkilerinde en önemli konu Türk tarımının OTP'ye uyumudur. Bu gerçekleştiğinde, Türkiye ile Birlik arasında tarım ürünlerinin serbest dolaşımı sağlanacak, böylelikle,

işlenmiş tarım ürünleri ve karşılıklı tarım tavizleri ile ilgili rejim OTP kapsamına girerek sona erecektir.

Katma Protokol'de, 22 yıllık dönem sonunda 1995 yılında, Türk tarımının OTP'ye uyumunun sağlanması için, Türkiye'nin gerekli OTP tedbirlerini alması öngörülmüştü. 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokol'de tarımla ilgili olarak şu ifadeler yer almaktadır: “Topluluk, tarım politikasının tespiti ve gelişmesi sırasında Türk tarımının çıkarlarını göz önünde tutacak ve Türkiye, bu amaca yararlı bütün unsurları Topluluğa bildirecektir. Topluluk ayrıca, OTP'nin tespit edilmesi ve gelişmesi ile ilgili Komisyon tekliflerini, bu tekliflere ilişkin görüşleri ve alınan kararları Türkiye'ye bildirecektir. Ortaklık Konseyi, Türkiye'nin 22 yıllık dönem sonunda OTP tedbirlerini aldığını belirlemesini takiben tarım ürünlerinin serbest dolaşımı ile ilgili hükümleri tespit edecektir. Ortaklık Konseyi, uyum için öngörülen tarihi değiştirebilecektir” (Deprem, 2006: 44-60; İKV, 2011).

Katma Protokol'de ayrıca, tarafların geçiş dönemi boyunca tarımsal ürün ticaretinde karşılıklı olarak tavizler tanınmaları hükme bağlanmıştır. Bu çerçevede 1/80 sayılı Ortaklık Konseyi Kararıyla Türkiye ve AB arasında belirli tarım ürünlerinde tavizli bir ticaret rejimi uygulaması başlamış, 1/98 sayılı karar ile de tavizli ticaret rejiminin kapsamı genişletilmiştir. Halihazırda Türkiye'nin AB'ye yaptığı tarım ürünleri ihracatının % 93'ü, AB'nin Türkiye'ye yaptığı tarım ürünleri ihracatının ise %33'ü tavizli rejim kapsamında ya vergiden muaf tutulmakta ya da vergi indirimine tabi olmaktadır.

Geçiş dönemi içinde, 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı ile tamamlanan gümrük birliğine, işlenmiş tarım ürünlerinin sanayi payı da dahil edilmiştir. Buna göre, temel tarım ürünü olan hububat, şeker ve sütün ilk işleme safhasından daha ileri düzeyde işlenmiş olarak ticarete konu olduğu ürünlerdeki sanayi paylarına ilişkin gümrükler sıfırlanmıştır. Bu ürünlerin tarım paylarına ise temel ürün fiyatları esas alınarak bir vergi uygulanmaktadır.

25 Temmuz 2003 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren Avrupa Birliği Müktesebatı'nın üstlenilmesine, ilişkin Gözden Geçirilmiş Ulusal Program'ın tarım alanında öngördüğü öncelikler listesi ve bunlara ilişkin yapılacak düzenlemeler, başlıklar halinde, aşağıdaki gibidir (Günaydın, 2010: 321-375).

2.5.1.2. Yatay Konulara ilişkin Düzenlemelere Uyum

Entegre, idare ve Kontrol Sistemi'nin (IACS) temel unsurlarının oluşturulması,

Çiftlik Muhasebe Veri Ağı'nın (FADN) kurulması,

Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu'na (FEOGA) yönelik idari

yapıların oluşturulması,

Organik Ürün ve Girdilerin Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun'un çıkarılması.

2.5.1.3. Ortak Piyasa Düzenlerinin Oluşturulması ve Uygulanmasına Yönelik Düzenlemelerin Gerçekleştirilmesi ile Tarım Piyasalarının Daha Etkin Düzenlenmesi

Aşağıda sıralanan ürünlere ilişkin Ortak Piyasa Düzeni Çerçeve Kanunu, ilgili Bakanlar Kurulu Kararları ve yönetmeliklerin çıkarılması;

Hububat ve çeltik,

Sığır ve dana eti,

Süt ve süt ürünleri,

Taze meyve ve sebze,

İşlenmiş meyve ve sebze,

Zeytinyağı,

Şarap,

Şeker,

Tütün.

Türkiye ve AB arasındaki tarım alanında görülen farklılaşmaların temel kaynağı yapısalıdır. Türkiye'de tarım alanında çalışmakta olan işgücü sayısı ve tarımsal işletmelerin büyüklüğü özellikle önemli farklılıklar sunmaktadır. Türkiye'de istihdamın % 34,9'unu tarım kesimi oluştururken; aynı oran AB'de % 5,3'tür. Tarımın Türkiye için bu kadar hayati bir öneme sahip olması doğal olarak ekonominin önemli bir kesiminin tarım tarafından oluşturulmasına neden olmaktadır. AB'nin bütçe içerisinde tarıma geniş bir yer ayırması sürekli bir şekilde devam etmiş

ve 2008 yılında 120 milyar avro olarak belirlenen bütçeden tarıma 45 milyar avro'luk (% 38) bir pay ayrılmıştır. 2007-2013 yılları için ise 1 milyar 65 bin dolar olarak kabul edilen AB bütçesinin yaklaşık olarak % 43,1'inin tarıma ayrılması oldukça önemli bir oranı oluşturmaktadır. Bu verilerde göstermektedir ki tarım, AB'nin en fazla kaynak aktardığı ve birincil olarak desteklediği bir sektördür. Tarıma geniş bir pay ayrılması, tarım kesimindeki istihdam göz önünde bulundurulduğunda daha da anlamlı olmaktadır. AB'de tarım kesimi toplam istihdamın % 2'sinden azdır. AB'de bütçeden tarıma yüksek seviyelerde pay ayrılmasına karşılık, Türkiye'de tarım sektörünün bütçe içerisindeki payı, AB seviyesinin oldukça altında bir seviyede kalmaktadır. Yukarıdaki veriler de göstermektedir ki, AB, bugün bile tarımsal istikrarı sağlayabilmek amacıyla bütçenin % 40'ından fazlasını tarıma ayırmaktadır. Bu nedenle de AB'nin 2004'de yayınladığı *Türkiye'nin Üyeliği Perspektifinden Kaynaklanan Hususlar* raporu OTP'nin Türkiye'de aynen uygulanması halinde 11,3 milyar Avro'luk bir kaynağa gereksinim duyulduğu ifade edilmektedir (Övgün, 2010: 91-101). Ki bu maliyetlere AB katılmak istemediğinden Türkiye tarımının tamamen serbestleştirilmesini kısacası ortadan kalkmasını istemektedir. Zaten müzakere çerçevesinde bulunan 35 dosyadan üçü tarıma aittir. Bunlar tarım ve tarımsal kalkınma, bitki, hayvan sağlığı ve gıda güvenliği, balıkçılık dosyalarıdır. Bu dosyalar Kıbrıs sorunu ve destekleme türlerinde anlaşılabilmesi nedeniyle askıdadır (Günaydın, 2009: 177).

2.6. Türk Tarım Politikasında IMF ve Dünya Bankasının Etkileri

Son yirmi yıldır Türkiye'nin uygulamakta olduğu serbestleşme süreci ve tarım politikası ülkenin gerçeklerini yansıtmaktan çok uzak bir görünüm sergilemektedir. Bu süreçte benimsenen politikada tarım sektörünün diğer sektörleri nasıl desteklediği, tarımın ülke istihdamı için nasıl büyük bir öneme sahip olduğu göz ardı edilmekte ve Türkiye tarımının genel karakteristik özellikleri de yok sayılmaktadır. 2000'li yıllarda geline nokta tarım kesiminin kurullar eliyle yönetilmesidir. Bu ayırım çok önemlidir. Çünkü bu kurullar ekonomi-siyaset ayırımı temelinde yapılandırılmakta ve karar alma mekanizmalarında kamunun gücü olabildiğince eritilmiş durumdadır. Kamu yönetiminin bu kurullar eliyle yürütülmek istenmesindeki temel amaç, belirlenen büyük politikaların her dönem için sorunsuz uygulanmasını ve siyasi hiçbir baskının, politikanın işleyişine zarar vermemesini

sağlayabilmektir. Bu açıdan 2001'deki güçlü ekonomiye geçiş programı çok önemli rol oynamıştır. IMF tarafından dizayn edilen bu programa yakından bakıldığında geleneksel birçok tarımsal kurum ve kuruluşu kapatıldığı veya özelleştirildiği görülmektedir. IMF tarafından Türk tarımı ciddi bir yapısal dönüşüme tabi tutulmuştur (Oyan, 2009: 237-342).

Tarım Satış ve Kooperatifleri birliklerinin bütçeden pay almasının önüne geçilmesi ve kendi varlıklarını sürdüremeyecek olan birliklerin 2005 yılından itibaren kapatılması, tarımsal örgütlenmede yaşanan dönüşümün bir sonucu olarak belirmektedir. Kurulların oluşturulması neticesinde klasik tarım kurumları da sistemin dışına çıkarılmıştır. Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu, Yem Sanayi Anonim Şirketi, Et ve Balık Kurumu ve Türkiye Ziraî Donatım Kurumu bu süreçte özelleştirilmiş, Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi, TEKEL, T.C. Ziraat Bankası, T.C. Halk Bankası'nda özelleştirme işlemleri başlamış, bunlardan Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi ve TEKEL'in özelleştirilmesi tamamlanmıştır. 2007 yılında ise 2000'li yıllarda OTP'nin önemli bir politika bileşeni olmuş olan kırsal kalkınmayı Türkiye açısından da yönetebilmek amacıyla Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu inşa edilmiştir. 2000'li yıllarda benimsenen kırsal kalkınma politikasının temelini daha önceki politikalardan farklı olarak tarım oluşturmamakta ve kırsal alanda tarım dışı sektörlere önem verilmektedir. Bu politikanın temel amacı, tarımsal yapıdaki dönüşümün ortaya çıkardığı istihdam ve kırdan kente göç olgusunun önüne geçebilmektir. Bütün bu gelişmelerin kökeninde 1980 yılında alınan 24 Ocak Kararları vardır. 24 Ocak kararlarının temel amacı, bir yandan ulusal ekonominin birikim ve kaynakların dağılımı mekanizmalarında pazar fiyatlarının belirleyici unsur oluşturması, diğer yandan da mal ve hizmet ihracatını arttırmaya yönelik yoğun bir devlet desteği ile sürdürülen dışa açılma stratejileridir. Bu genel strateji altında imalat sanayinin ihracat pazarlarına yöneltilmesi öncelik kazanmış ve bu amaca uygun olarak, bir yandan yoğun bir teşvik sistemi uygulamaya konulurken, bir yandan da döviz kuru aşınmaya bırakılmıştır. Bunlara ek olarak 1981'den başlayarak faiz ve kredi tahsisi üzerindeki kontroller kaldırılarak ulusal mali piyasaların derinlik kazanması hedeflenmiştir (Yeldan, 2009: 39). Ancak 1980 sonrası reform sürecinin 1988'e gelindiğinde ivmesini kaybettiği ve ekonominin bir tıkanma içine girdiği görülmektedir. 1988'in tüm makro ekonomik verileri "ihracata

yönelik büyüme” politikalarının iktisadi ve sosyal sınırlarına ulaşıldığını göstermektedir. Bunu izleyen yıllarda artık Türkiye Ekonomisi’nde dışa açılım öncelikleri reel üretim sektörlerinde değil, finans ve kambiyo hizmetlerini de kapsayacak politika değişiklikleriyle biçimlenmiştir. Söz konusu politika değişikliklerinin en önemlisi 1989’da ödemeler dengesi sermaye hareketleri üzerindeki tüm kısıtlamaların kaldırılarak, kambiyo rejiminin tamamıyla serbestleştirilmesidir (Yeldan, 2009: 39).

Bu yapı altında ulusal piyasalarda döviz kuru aşınması ve faiz oranları birbirine bağlanarak Merkez Bankası’nın kontrolünden çıkmış ve ulusal finans piyasaları uluslararası kısa vadeli sıcak paranın spekülasyonuna açılmıştır. Böylece uyarılan kısa vadeli, spekülatif yabancı sermaye akımları, bir yandan ekonominin dış açıklarını finanse ederken diğer yandan da ulusal tasarruf eğilimini düşürerek tüketim ve ithalat hacmini genişletmektedir (Yeldan, 2009: 40).

Bu süreç ekonominin büyüme salınımının da ivmesini oluşturmuştur. Ancak döviz kuru ve faiz oranları arasında son derece hassas dengelere dayanan bu yapay büyüme süreci, bir yandan ulusal ekonomideki yatırım ve birikim önceliklerinin üretim dışı (spekülatif) rantiyer-tipi sermaye birikimine yönelmesi, diğer yandan da gelir dağılımının giderek bozulması ve mali piyasalarda bir kredibilite bunalımıyla birlikte yeni kriz ortamının doğmasına yol açmıştır. 1994 finansal krizi böyle bir sürecin ürünüdür (Yeldan, 2009: 40).

1980 sonrası ithal ikameci politikalardan Neo-liberal düzene geçiş, 24 Ocak 1980 kararlarıyla biçimlenmiştir. Bu genel çerçevenin tarıma yansımaları, destekleme kapsamının daraltılması, tarımsal ürün fiyatlarının baskılanması ve iç ticaret hadlerinin keskin bir şekilde tarımın aleyhine dönmesiyle kendisini göstermiştir.

1980 sonrası Türkiye tarımındaki başlıca uygulamaları şöyle özetleyebiliriz:

Yapısal uyum programları ile birlikte tarım yönetimi “yukarıdan aşağıya” doğru erimeye, bunun sonucunda Tarım Bakanlığı’nın merkez ve taşra hizmet gövdesi işlev değiştirmeye başlamıştır.

Tarımsal destekleme alım fiyatları düşük tutulmuş, destekleme kapsamındaki ürün sayısı azaltılmış ve üreticiden alınan ürünün bedelleri büyük gecikmelerle-ve taksitle- ödenmiştir.

Tarımsal kredi faizleri yükseltilmiş, vadeleri kısaltılmış ve verilen krediler azaltılmıştır.

Tarımsal girdilere uygulanan sübvansiyonlar aşamalı olarak kaldırılmış, dağıtım ve satışları serbest bırakılmıştır (Oral, 2006: 63).

Devletin tarım kesimi yönetimini üreticiye tarımsal girdi sağlamak, kredi açmak ve tarımsal ürün alımlarında bulunmak şeklinde üç dayanak üzerinde yükselttiği söylenebilir. Sayılan işlevlerin üçü de Türkiye’de 1980’li yıllara dek kamu yönetiminin önemli ağırlığa sahip olduğu etkinlik alanları olmuştur. Çoğu etkinlikte kamu tekeli oluşmuş, dolayısıyla devletin rolü yer yer tartışılmaz hale gelmiştir. Kimi tarımsal girdiler doğrudan devlet tarafından üretilmiş, bu alanlarda özel sektörün hareketi belli koşullara bağlanmıştır. Devlet girdi üretimi ile yetinmemiş, bunun üreticiye dağıtımını da üstlenmiştir. Devlet Üretim Çiftliği ya da Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM) ve Azot Sanayi (şimdi TÜGSAŞ) tohumluk ve gübre üretimini üstlenirken, Türkiye Ziraat Donatım Kurumu (TZDK) bunların dağıtımını üstlenmiştir. Tarımsal üretimin finansman gereksinimini karşılamak üzere kredi sağlamak işi Ziraat Bankası’na verilmiştir. Ürün alımlarında ise devlet belli ürünler için piyasaya alıcı olarak çıkmış, bunları stoklayıp satışa çıkararak üretimi desteklemiş ve yönlendirmiştir. Bu işlev çeşitli kurumlar arasında paylaşılmıştır. Tahılda TMO, çayda ÇAYKUR, tütünde ise TEKEL etkinlik göstermiştir (Oral, 2006: 63).

1980 yapısal uyum programlarıyla birlikte temel tarım girdilerinin sağlanması ve dağıtımında kamunun tekel konumuna son verilmiş, kamu yönetimi tarım kesiminde fiyat destekleme alımı işlevini büyük ölçüde terk etmiş, tarımsal sanayi tümüyle özel sektöre bırakılmıştır. Öte yandan, ilk üç değişiklikle birlikte tarımsal kredi sistemi “destekleme” niteliğinden sıyrılmıştır. Tarım yönetiminin üretim, dağıtım ve alım işlevinin sona ermesi, bürokratik hizmet birimlerinin hem merkez, hem de taşra örgütlenmesi için yeni bir görev tanımına kayması anlamına gelmektedir. Tarım yönetimi bundan böyle “genel düzenleme ve gözetim işlevi” ile sınırlanan bir görev tanımına çekilmektedir. Görev alanının yeni niteliği Tarım Bakanlığı’nın yeniden düzenlenmesini gündeme getirmiş; Dünya Bankası’nın “proje

kredisi anlaşmaları'nın yanı sıra VII. BYKP'ye de girmiş bulunmaktadır (Oral, 2006: 64).

Yapısal uyum programlarının etki ve sonuçları belki de açık bir şekilde tarım kesimindeki değişimde ortaya çıkmıştır. Bu süreçte sanayi-devlet-tarım zincirinde halkaların diziliş sırası değiştirilmiş, yeni sıralama devlet-sanayi-tarım şeklinde olmuştur. Daha açık bir söylemle devlet-köylü doğrudan ilişkisi kırılmış, sermaye-köylü doğrudan ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Yani devlet sermayenin arkasına yerleştirilmiştir. Türkiye ekonomisinin dünya kapitalizmiyle entegrasyonu politikaları gereğince, sermayenin yerli ya da yabancı olması ise önem taşımamıştır. Devletin sermayenin arkasına yerleşerek köylü ile doğrudan ilişkiye girmekten vazgeçmesi, sektörün yönetim yapısını doğrudan etkilemiş, var olan kurumsal yapının tasviyesi gündeme gelmiştir. Tarım politikalarının değiştirilmesi ile eski politikalara göre örgütlenmiş olan kurumlar işlevsiz kalmışlardır. Varlık nedenleri ortadan kaldırılan bu örgütlerin kaynakları da daraltılmış, sonuç, cari giderleri karşılamak için yüksek faizli banka kredilerine başvurmak olmuştur. Bu anlamsız-ancak hesaplı-döngü, özelleştirme politikalarına destek sağlamanın çok yüksek maliyetli, ancak o kadar da etkili yöntemlerinden birini oluşturmuştur (Güler 1996'dan aktaran Oral 2006: 64).

1980'li yıllarda destekleme alım miktarlarında büyük düşüşler olmuştur. Destekleme alım miktarının toplam üretim miktarına oranı 1980-1989 yılları arasında buğdayda % 10'dan % 3'e, tütünde ise % 71,5'ten % 39,3'e düşmüştür. Çay yaprağı 1986, fındık ve pamuk ise 1988'den itibaren destekleme alım kapsamından çıkarılmıştır. Çayda 1980'de % 100 olan destekleme alım miktarı 1985'ten itibaren özel sektörün alım ve işleme yapmasının serbest bırakılmasıyla giderek azalmıştır. 1980 yılında fındıkta % 40,4, pamukta % 73 olan alım miktarı 1982'de fındıkta % 7,5'e, pamukta % 22,5'e düşmüştür. Aynı dönemde tarımsal sübvansiyonların milli gelire oranı % 5,4 iken 1990 yılında % 1,9'a düşmüştür (Oral, 2006: 65-67).

1980'li yıllarda izlenen liberal politikalar tarımsal destekleri önemli ölçüde azaltmış ve 1990'lı yıllardaki ekonomik faaliyetlerin temellerini atmıştır. Özünde spekülatif nitelikli ve reel yatırım davranışlarından uzak ülke ekonomisinin rantiyer tipi girişimlerle etkilendiği ve yüksek faiz oranları ile kendisini gösteren dönemde,

tarım sektörü önemli ölçüde olumsuz etkilenmiştir. Böyle dönemlerde, üretim sarmalındaki para ilk önce, en az getirisi olan alandan çekilir. Bu ortamda, kaynak geri dönüşünün hız ve miktar olarak en yavaş-en az olduğu tarım yatırımları (kamusal ve özel) önemli ölçüde azalmış, tarım sektörü içi sınıf konumlanmalarında, kaynak aktarım olanağı bulunan tüm ögeler hızla tarımdan çekilmiştir. Ancak tarım işçiliği ve küçük mülkiyet yapısının kırsal alana mahkûm ettiği büyük bir köylü kitlesi yoksulluğu derinleşirken, kendi emeğini daha çok sömürme yolu ile kendini yeniden üretme olanaklarını aradı (Günaydın, 2010: 164).

Sözü edilen dönemde, tarım sektörü ile ilgili olarak, dört konunun altını çizmekte yarar görülmektedir. Bunlardan birincisi, bir önceki dönemden başlatılan tarımsal KİT özelleştirmelerinin gerçekleştirilmiş olmasıdır. İkinci konu, 1990-94 yılları aralığında Türkiye’de emeğin bölüşüm ilişkilerindeki payının görece olarak artmasıdır. İşçi sendikalarının eylemleri ile oluşan ortamda, iç ticaret hadleri de tarım lehine gelişmiştir. Üçüncü özellik, dönemin ortasındaki 1994 krizi sonuçları ile ilgilidir. Sermayenin merkezileşmesi ve kısa süreli sermaye hareketlerinin kural tanımaz bir hız kazanması, birçok az gelişmiş ülkede olduğu gibi, Türkiye ekonomisini de yapısal krizler ile karşı karşıya bırakmakta ve kriz dönemleri tarım sektörünün en çok kaybettiği dönemler olmaktadır. Kamu harcamalarını azaltıcı-kaydırıcı politikalar çerçevesinde 1994 krizi sonrası desteklemeye konu olan tarımsal ürün sayısı 26’dan 9’a düşürülmüştür (Günaydın, 2010: 164). 1990’lı yıllarda Türkiye tarımı açısından önemli kurumlar özelleştirilmiştir. Bu kapsamda özelleştirilen kurumlar aşağıdaki tabloda net bir şekilde görülmektedir.

Tablo 2.19. Türkiye’de Tarımsal Özelleştirmeler

Şirket Adı	Satış Tarihi	Satış Bedeli
SEK	1993-1998	69.619.759
YEM SANAYİ	1993-1995	21.416.710
EBK	1995-2000	49.693.324
KÖYTEKS	1995-1998	3.731.332
ORÜS	1996-2000	32.301.635
TZDAŞ	1998-2000	15.783.896
TÜGSAŞ	1999	2.204.238

Kaynak: Günaydın, 2010.

1990’lı yıllarda hükümetlerin izlediği spekülâtif politikalar ve krizler Türkiye’yi IMF ve Dünya Bankası’nın denetimine sokmuştur. Türkiye tarımında en

ciddi yapısal dönüşüm 17. Stand-by anlaşmasıyla 1999-2008 döneminde gerçekleştirilmiştir. Bu anlaşma ile IMF ve Dünya Bankası'na verilen sözler aşağıdaki gibi fiyat, fiziki sınırlama, mali destek sınırlamaları ve özelleştirmeler olarak gruplandırılabilir:

Fiyatlar

Alım fiyatlarının hedeflenen enflasyona endekslenmesi (nm. 1);

Buğday fiyatlarının Chicago Borsası fiyatları referans alınarak oluşturulması;

TMO satış fiyatlarının maliyetleri karşılayacak düzeyde tutulması (nm. 1,4);

2002'de destekleme fiyatı açıklamaya son verilmesi.

Destekleme alımlarında fiziki sınırlamalar

Şeker pancarı kotalarının belirlenmesi (2000 yılında başlatılıp giderek daraltılarak);

Tütünde destekleme alımının 2001'de sona erdirilmesi (nm. 4).

Mali destek sınırlamaları

Şeker Fab. A.Ş'nin zararlarının karşılanmasının bütçeye konulan sabit ödeneği aşmaması;

Yağlı tohum ve bitkilerde destek primlerinin sınırlandırılması (nm. 2);

Çay budama tazminat ödemelerinin azaltılması ve bütçe ödenekleriyle sınırlandırılması (nm. 2);

Girdi (gübre) desteğinin nominal olarak sabit tutularak tedricen tasfiyesi (nm. 1,2,4);

TSKB'lere devletçe herhangi bir mali destek sağlanamayacağının yasa hükmü yapılması (nm. 1,2,4);

TCZB'nin kredi sübvansiyonu toplam maliyetinin 1999'a göre yarı yarıya düşürülmesi. Bu amaçla ZB tarımsal kredi faizlerinin % 60-65 düzeyindeki oranlarının gösterge faiz hadlerine eşit oluncaya kadar düşürülmemesi (nm 2). (Böylece 2000'de tarım kredileri faizi, kamu borçlanma faizlerinin ortalama % 38 olan düzeyinin çok üzerinde tutulabilmiştir).

Özelleştirme

Orta vadeli hedef: Devletin tarımsal üretim ile tarımsal sanayi üretiminde doğrudan bir rol almaktan çekilmesi (nm 4). TCZB dışındaki özelleştirmelerin 2002’de tamamlanması.

TŞFAŞ: 2001’de en az 6 şeker fabrikası özelleştirilecek; gerisi 2002 sonuna kadar satılacak (nm 4)

TEKEL: Tütün işletme birimleri ÖİB’na devredilerek (ÖYK kararı Ocak 2001 sonundan önce çıkarılacak);

-Alkollü içecekler kanunu Ocak 2001’de çıkarılarak sektör özel girişime açılacak.

-Tütünde destekleme alımına son verilecek, tütün alımında ihale mekanizmasını oluşturacak tütün kanunu Ocak 2001’de çıkarılacak (nm 4);

TCZB: En geç 4.5 yıllık bir süre içinde özelleştirilmesi.

ÇAYKUR: Çay işletmelerinin özelleştirilmesi (nm 2);

TZDK, TİGEM, TÜGSAŞ, İGSAŞ: Zaten özelleştirme kapsamında olduğu için hepsi ayrıca belirtilmeye gerek görülmemiştir (nm 2);

TSKB: 16 Haziran 2000’de yürürlüğe giren 4527 s. yasayla tedricen özelleştirmelere götürecek bir program başlatılmıştır (Oyan, 2009: 41).

Bu politikaların temel hedefi, tüm dolaylı destek politikalarından 2002 sonuna kadar kademeli olarak vazgeçilmesi ve doğrudan gelir desteği sisteminin uygulanmasına geçilmesidir. Böylelikle doğrudan gelir desteği, tarım satış kooperatiflerinin ortadan kaldırılması, özelleştirmeler ve Avrupa Ortak Tarım politikası sonucu Türk tarım sektörü önemli ölçüde daralmış ve rekabet gücünü kaybetmiş, birçok tarım ürünü ithal edilir hale gelmiştir (Oyan, 2009: 52).

Bu tezde tütün ve tarımdaki yapısal dönüşüm problemleri birlikte ele alındığından özelleştirme ve liberalleştirme politikalarının sonuçlarının daha iyi anlaşılabilmesi için TEKEL özelleştirmesi ayrı bir bölümde incelenmelidir. Türkiye’de en uzun tarihli özelleştirme süreci TEKEL’in özelleştirilmesidir. Bu özelleştirmenin Türkiye genelinde tütüne özelde de Muğla tütün üreticisine getirdikleri ve götürdükleri bir sonraki bölümde incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE VE MUĞLA'DA TÜTÜN ÜRETİMİ VE GELİŞİMİ

Tezin birinci bölümünde tarımda yapısal dönüşüm, farklı teorik yaklaşımlar çerçevesinde incelenmişti. Çalışmanın ikinci bölümünde ise tarım sektöründe üretim biçimleri, üretim ilişkileri, işletme biçimleri, küçük üreticilik, bölüşüm ilişkileri kavramsal olarak analiz edilmiş, Türkiye tarımındaki yapısal dönüşüm, tarımın sorunları ve tarım politikalarındaki değişimler ele alınmıştır. Tezin üçüncü bölümü ise iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda tütün üretiminin özellikleri ve özellikle 2002 yılı sonrası Türkiye'deki tütün üretiminin gelişimi üzerinde durulacaktır. İkinci kısımda ise Muğla merkez köylerinde yürütülen saha çalışması çerçevesinde halen tütün üretimini sözleşmeli biçimde sürdüren ve tütün üretimini tamamen bırakan köylüler ve tütünle ilgili konularda çalışan sivil toplum kuruluşları temsilcileriyle yapılan derinlemesine mülakatlardan elde edilen verilere dayanarak, Muğla'da tütün üretimi örneği üzerinden Türkiye tarımında yapısal dönüşüm, önceki bölümlerde oluşturulan kavramsal çerçeve ve sınıflamalar üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır.

3.1. Türkiye'de Tütün Üretimi

3.1.1. Tütün Bitkisi, Türleri ve Üretim Biçimi

Tütün patlıcangiller familyasına ait yıllık bir bitkidir. Haziran ve Temmuz aylarında pembe ve beyaz renkli çiçek açar. Kesecikler içinde yüzlerce tohumu ile kendi neslini devam ettirir. Yapraklarında bağımlılık etkisi yüksek olan nikotin maddesi bulunmaktadır. Tütün yaprakları işlendikten sonra yakılıp dumanı içeriye çekilerek, çiğnenerek, toz haline getirilip buruna çekilerek tüketilmektedir. Tütün 60 derece kuzey 40 derece güney enlemleri arasındaki farklı toprak ve iklim koşullarında yetiştirilebilmektedir. Genellikle havalanması iyi, gevşek ve organik içeriği fazla olmayan toprakları seven tütünün Şark, Virginia ve Rustica gibi birçok türü de bulunmaktadır (Ana Britannica, 2005).

Tütün yetiştiriciliği birçok aşamadan oluşmaktadır. Bu aşamalar; fidanların ocakta yetiştirilmesi, tarlanın dikime hazırlanması, ürünün dikilmesi, çapalanması, ilaçlama ve olgulaşan yaprakların toplanması, kurtulmasından oluşmaktadır.

Türkiye’de üretilen tütünlerin % 97’si şark tipidir. Bu üründe öncelikle ocaklarda fidanlar yetiştirilir. Ocaklar şubat ayı başı hazırlanır. Soğuktan korunması için naylon örtü ile kapatılır. Fidanların tarlaya aktarılması için gerekli olan süre 2-3 aydır. Bu sürede yabancı ot ayıklaması, sulama, gübreleme ve havalandırma yapılır. Fidan üretim dönemi yoğun emek gerektiren bir süreçtir. Tütün üretimi ailece yapıldığından, aile her gün en az 2-3 saatini ocakların bakımı için ayırmak zorundadır. Şark tütünü kıraç, taşlık ve verimi düşük toprakları sever. Dikimden önce tarla en az iki kez sürülmelidir. Tütün dönüm başına 20 kilo kadar azot, potasyum ve fosforlu gübreye ihtiyaç duyar. Şark tipi tütün, sık dikilen bir tütün türüdür. Kıraç tarla yardımıyla, yaz kuraklığı ile beraber yapraklarının küçük ve simetrik olması amaçlanır. Çok engebeli arazilerde çapalarla açılan arıklara çiviler ile tütün fidanları dikilir. Bu işlem tarımda gelişen teknoloji ile birlikte makineler aracılığıyla yapılmaktadır. Dikme işlemi, Ege bölgesinde Nisan ayı içinde yapılmakta ve yaklaşık bir ay sürmektedir. Elde dikim yapıldığı dönemlerde arazilerde dikme süresi uzun olduğundan bu süreyi kısaltmak için ücretli emek kiralanmaktadır. Dikim esnasında kök hastalıklarından korumak ve yaşama olasılığını arttırmak amacıyla hem can suyu verilmekte hem de fidanların kökleri ilaçlanmaktadır. Dikimden 20-30 gün sonra çapa yapılmakta ve bu işlem ikinci veya üçüncü defa tekrarlanmaktadır. Tütün yapraklarının olgunlaşması ile toplama işlemine başlanır. Bu toplama işine kırım adı verilmektedir. Tütün yaprakları dipten uca doğru kırılmaktadır. Her kırıma el denilmektedir. En dip yaprak kırımına kulak, 2. ele birinci ana, 3. Ele ikinci ana en uç yaprak kırımına da uç adı verilmektedir. Kırımı yapılan yapraklar 40-45 cm uzunluğundaki büyük iğnelere dizilir. Yaprakla dolan iğnelerin uç kısımlarında gözleri vardır. Bu gözlerden ip geçirilerek iğnelerdeki tütün yaprakları ipe sarılır. İpe geçen tütün yaprakları kargı veya sırik olarak adlandırılan 2,5 m uzunluğunda 2 cm enindeki çitalara bağlanarak kırmandan denen ızgaralarda, çardak veya ayvanlarda kurutulur. Kurutma şekli bölgeye göre değişim göstermektedir. Kırma işlemi bütün aile tarafından saat 03:00 ile 09:00 saatleri arasında yapılır. Daha ileri saatlerde bitki yapraklarındaki suyu bünyesin çektiğinden mümkün değildir. Yaprakların olgunlaşma hızı artarsa ücretli emek kiralanarak kırım yapılır. Kırılan tütünler tarladan eve büyük sepetler olan keletirlerle taşınır. Tütün yaprakları el birliği ile dizilir. Bütün aile yaprakları dizip kırmandala

taşıyıcaya kadar yemek yemeğe bile vakit bulamaz. Dizme işi her günün 6-7 saatini alır. Akşamları güneşin batmaya yaklaştığı saatlerde 2-3 saat daha tütün kırılır. Kurutulan tütünler bir yatakta her gün istiflenir. Bu süreç Haziran ve Ağustos ayında devam eder. Tütünün fidan dikim ve kurutumu 7-8 ay sürer. İstiflenen tütünler ya denklenererek ya da kutulanarak satımı bekler.

Tütünde fidan yetiştiriliciliğinden başlayan ve satılıp parasının tahsil edildiği zaman, yani P-M-P aşaması bir yılı aşmaktadır. Bu süre 14-15 aya kadar uzadığından tütün üretiminde finansman çok önemlidir. Hükümetin destekleme yaptığı dönemlerde bile birçok üretici banka ve tefeci borçlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında tütün üretimi bilinen birçok işten farklı özellikler gösterir. Hafta sonu tatil yoktur ve düzenli mesaili işlere de benzemez. Dikim ve çapalama günün aydınlık olduğu bütün zaman boyunca yapılırken, kırım ise hem gece hem gündüz ama yoğun olarak gece yapılmaktadır. Tütünle uğraşan biri uyku yemek hariç yaklaşık beş ay boyunca günde 15-17 saat çalışmak zorundadır. Bu yoğun çalışma temposu bedenen ve ruhen çalışanı yıpratır. Tütünün zorluğunu ve getiri olarak düşüklüğünü üreticiler şu şekilde anlatmaktadır:

“55 yaşındayım. Ta önce çobanlık yapıyoduk bunun yanında tütün. Sığırları dağda güdüyoduk geçiler zaten dağla bunun yanında tütün orak her şey. Rezil millet çok rezildi. Tütüncülük o kadar bi rezil ki saat bi kere 03.00’de kalkıceksin kırıceksin eve koyceksin. Ondan sonra bi kısım orağa gidecek bizim borda tarlalarımız küçük olduğu için traktör şeysi yok ne onun adı traktör aletiynden biçme yok el ilen biçiliyodu. Bilmiyon gördünüz mü bilmiyom ama el ilen oraklan biçiliyo hatta bu sen ben 250 teneke kaldırdım. Zaten bu sene ben de .... Geldim aynı zamanda hastanede çelişiyorum bunun yanında çiftçilik yapıyos 250 teneke buğday kaldırdım ben ama el ilen. O kadar yorucu oluyo ki bu işler. Hele tütün tütün geri biz tütünü biz geri şey ettik nalet okuya okuya orda şey ederiz kendimizde de var kabahat. Bu işte tütün yorucu iş zaten gece uyumamışsın akşam geliyosun geçiden geliyosun. Bugün saat hani şimdi yazın diyelim sekiz buçuk dokuzda varya dokuzda yemek yidin diyelim. Zaten yemek yemeği yiyosun ama ağız yıkama yok el yıkama yok zaten yorgunsun pat yatıyosun. Gece bazı köylü kardeşlerimiz var 12’de gidiyo. 12-1’de tütüne gidiyor. Tütünü kırıyo bi de öğleden sonra bu sırada sonra orağa gidiyo. Şimdi iş karışıyo ya bunun yanında sap hani yaz mahsulü var. Bi de bunu yapıyosun. Bi de bunun yanında

derlerde su vardır. Derelerde bahçe olurdu. Yani o kadar yorucu iş ki nasıl anlatsın yani bu olayı yaşamadıktan sonra” (Saffet Arıcı, Yenibağyaka Köyü, Haziran 2011; Eski tütün üreticisi).

Bu yıpratıcı ürünün gerek Osmanlı dönemi gerekse Cumhuriyet dönemindeki tarihsel gelişimini incelemek bugününü anlamak açısından gereklidir.

3.2. Tütünün Osmanlı’da Tarihi

Tütün tat olarak acı bir bitkidir. Çalışma koşulları da ağırdır. Ancak dünyada talep gördüğü için yaygınlaşmıştır. 1492’de Colomb’un Amerika’yı keşfiyle tütünün dünyaya yayılmaya başladığı ve 1500’lü yıllarda Avrupa, 1630’lu yıllarda da Osmanlı’ya geldiği el Lakkani’nin yazmış olduğu eserden anlaşılmaktadır. Bu eser tütün hakkındaki dini tartışmalarla, tütünün kimler tarafından getirildiğini de belirtmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nda temelde dini nedenlerle tütün içimi yasaklansa bile tütün içiminin yapıldığı kahvehanelerin ortaya çıkması ve bu kahvelerin iktidara muhalif merkezlere dönüşmesi de tütünün yasaklanma sebeplerindedir. Ancak Avrupa’da sanayileşmenin gelişmesi, tütün ihracatı ve ithalatının yaygınlaşması ve bundan alınan vergilerin Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir gelir kaynağı haline gelmesi ile tütün üzerinde kontrol artmıştır. Artan kaçakçılığa engel olmak için Osmanlı’da bir kanun ve düzenleme yapılmıştır. Bunlardan en çok bilineni Reji’dir (Ünal, 2003: 17-26).

Galata bankerlerinden L. Baltacı 1881 yılında hükümete müracaat ederek, İtalya’da olduğu gibi Reji usulünü tesis etme önerisinde bulunmuştur. 50 yıllık bir tekel hakkı için Baltacı hükümete yılda 800 bin liralık bir teklif yapmıştır. Bunun yanında elde edilen gelirden belli bir yüzde ve faizsiz kredi de verebileceğini belirtmiştir. Hükümet öneriyi kabul etmesine rağmen 1881’de kurulan Düyun-u Umumiye yönetiminin kabul edilmemiştir. Bilindiği üzere Kırım Savaşı ve artan borçlar Osmanlı’yı çaresiz bırakmış ve 1876 yılında Osmanlı İmparatorluğu iflasını istemiştir. 1881 yılında borçların ödenmesi için Düyun-u Umumiye kurulmuş, tütün, tuz vb. tekellerin yönetimi bu kuruma bırakılmıştır. Baltacı’nın teklifini ret eden Düyun-u Umumiye, 1883 de çıkarılan Ferman-ı Ali ile Reji imtiyazını (Yani Tütün Tekeli) 30 yıl süre ile M. Devey’e vermiştir. 242 milyon kuruşluk sermayeye sahip şirket 1884’de faaliyete geçmiştir. Tam adı Memalik-i Şahane Duhanları Müşterek-ü

Menfa Reji İdaresi olan şirket 1925 yılına kadar tütün üretimine, ihracatına ve ithalatına ilişkin her hakka sahip olmuştur (Ünal, 2003: 27).

Reji hakkında bir birine zıt iki görüş bulunmaktadır. Reji'ye olumsuz bakan görüş Rejiyi bir sömürü aracı olarak görmektedir. Tütün tarımını düzenlemek ve vergilendirmek amacıyla kurulmuş olan Reji İdaresi tütün üzerinde tek hakimdi. Reji tüzüğü uyarınca tütün yetiştirmek isteyenlerin her yıl tütün üretimi için Reji yönetimine başvurmaları gerekiyordu. Reji tütün üretimini hasat öncesi ve sonrası denetleme hakkına sahipti. Tütün fiyatı reji tarafından belirlenirdi. Üretici ile Reji yönetimi fiyat konusunda anlaşmadığı takdirde üreticinin tütünü başkasına (tüccara) satma hakkı vardı. Ancak tütün üretiminin uzun sürmesi ve finansman koşullarından dolayı Reji yönetimine borçlu olan üretici için böyle bir hak fiiliyatta mevcut değildi. Tütünü kendi belirlediği fiyattan alan, işleyen ve satan Reji yüksek kazançlar elde ediyordu. Örneğin 1913 yılında tütünün kilosunu 10 krş'tan alıp 35 krş'tan satıyordu. Bu fark doğal olarak kaçak tütün ticaretini körüklemiştir. Bunun üzerine Reji yönetimi kaçakçılığı önlemek için hükümete yasalar çıkarttırmış ve yasalardan dayanak alarak bir jandarma örgütü kurmuştur (Oral, 2006: 180).

Reji'ye olumlu açıdan bakan görüş ise piyasa yanlısı görüştür. Reji idaresi göreve başladığı 1884 yılında, 140 ekici aile 192 dönüm arazide 22 milyon 480 bin kilo üretim yapılmakta ve bunun 19 milyon kilosu içeride 8 milyon kilosu ise ihraç edilmekte idi. Aynı dönemde tütün işleyen 900 atölye bulunmaktadır. Reji öncesi tütün serbestçe alınıp satılıyordu. Rejiden sonra ihracat etmek amacıyla tüccarın tütün almasında herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Ülke içinde tüketim ve işlemek amacıyla tütün alıp ve satma hakkı Reji'ye ait olmuştur. Bu yüzden ülke içinde tütün ticareti ile uğraşan birçok tüccar iflas etmiş ve atölyeleri kapanmıştır. Tütün ekim ruhsatı Reji'ye ait olduğundan, Reji, tütüncülüğün gelişmesini ve genişletilmesini üstlenmiş, üreticiye faizsiz avans vermeye başlamıştır. Rejinin bu uygulaması ile borç para veren ve faizini alan tefeci ile tütünü düşük fiyatla kapatan tüccarın birlikteliği sona ermiştir. Tarla ve pazar bağlantısını kuran tüccar ve tefeci yıllarca Osmanlı tütün üreticisini sömürmüşlerdir. Bu yönü ile Reji'nin ülkede büyük bir yapısal dönüşüm olarak algılanması gerekir. Toprak kayıplarına rağmen tütün üretimi 1903'te 49 milyon kiloya ulaşmıştır. Reji idaresi kaçakçılığa engel olmak amacıyla aldığı sert tedbirler yüzünden eleştirilmektedir (Ünal, 2007: 28-29).

Osmanlı'da kaçakçılık yaygındı. Tuz ve tütün kaçakçılığı yüksek gümrük vergilerinden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı'nın son dönemlerinde bürokrasisi yozlaştığı için kaçakçılığa engel olmak mümkün değildi. Reji kar elde etmek isteyen bir emperyalist şirketti ve piyasacı görüşe göre emperyalist düşünce ile hareket etmesi gayet doğaldı. Hukukunu dış devletlerin gücünden alıyordu. Düyun-u Umumiye kalkmadığı sürece Reji de kalkmayacaktı. Reji çalışanlarına yüksek ücret ödüyor ve kazancını maksimize etmenin yollarını arıyordu. Devletin yapamadığı kaçakçılığı önleme işini kendisi gerçekleştiriyordu. Bu açıdan kazancının önündeki en büyük engeli yani kaçakçılığı önlemeye çalışıyordu. Aynı şekilde ülke yönetimi de kaçakçılığa engel olmak için çalışsa, Reji'nin yarattığı benzer sonuçlar ortaya çıkardı. Nitekim 1930 yılında çıkarılan 1918 sayılı Kaçakçılığın Men ve Takibine İlişkin Kanun uyarınca 1931 yılında Gümrük Muhafaza Genel Komutanlığı ve İhtisas Mahkemeleri kuruldu. Suriye'ye sınır olan yerlerde Askeri İhtisas Mahkemeleri haline getirildi. Komutanlığın 6 yıllık faaliyetleri sonucunda düzenlenen raporun incelenmesinde 286 kaçakçının öldürüldüğü, 188.581 kg tütün yakalandığı, 40.783 de kaçakçının tutuklandığı görülmektedir. Dolayısıyla yüksek gümrük düşük Reji fiyatları bir araya geldiğinde doğal olarak kaçakçılık artmış, Reji yönetimi de devletin yapamadığını yaptığından toplumda sıkıntı yaratmıştır. 1913 yılı Reji imtiyaz sözleşmesinin bittiği yıldır. 1914 Tütün Tekeli Kanunu ile bir 20 yıl daha imtiyaz sözleşmesi uzatılmıştır (Ünal, 2007: 29). Reji İdaresi 13 Haziran 1923 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür (Özkul ve Sarı, 2008: 3). İlgili kanun 1930'a kadar yürürlükte kalmıştır. Ancak 1918'de Sevr antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun da sonu geldiğinden, tütünün akıbeti Cumhuriyet'in kaderi ile belirlenecektir.

3.3. Tütünün Cumhuriyet Tarihi

Cumhuriyet döneminde tütün üretimi değerlendirilmek istendiğinde, ulusal tütün politikalarına ve bu politikalara hakim olan zihniyete bakmak gerekmektedir. Tütün politikası genel ekonomi ve tarım politikasına göre şekillenmiştir. Cumhuriyet ile beraber yeni bir bağımsız devletin ortaya çıkması politikaları da derinden etkilemiştir (Öner, 2003: 132-133). Cumhuriyetten günümüze tütün üretimindeki gelişmelerin analiz edilmesi için 1923-2010 yılları arasındaki süre 5 alt döneme ayrılmıştır. İlk dönem 1923-1933 liberal dönemdir. Bu dönemde tütünün kaderi İzmir İktisat

Kongresi'nde belirlenmiştir. İkinci dönem 1933-1950 devletçi kalkınma dönemidir. Bu dönem, tütün piyasasının devlet tarafından yeniden dizayn edildiği bir dönemdir. İkinci liberal dönem 1950'de başlayıp 1960'lara kadar devam eden dönemdir. Dördüncü dönem 1960'lardan başlayıp 1980'lere kadar devam eden planlı dönemdir. Son dönem de 1980 sonrası başlayan üçüncü liberal dönemdir. Bu dönem kendi içinde ikiye ayrılarak incelenebilir: 1980-2000 ile 2000 sonrası. 2002 yılında liberal dönem en uç noktaya ulaşarak TEKEL özelleştirilmiş tütün üretimi tamamen piyasaya ve bağımsız idare otorite olan Tütün ve Alkol Piyasalarını Denetleme Kurumu'na (TAPDK) bırakılmıştır. Bu detaylı ayrımı kendi içinde üç grupta incelemek mümkündür.

3.3.1. 1923-1980'li Yıllarda Tütün Politikaları

Cumhuriyetin kurulmasından önce 17 Şubat 1923'de İzmir İktisat Kongresi toplanmıştır. Bu kongredeki en önemli maddelerden biri Reji İdaresi'nin kaldırılması olmuştur. Reji'nin tekelci konumuyla gerek tütün üreticisini gerekse tütün tüketicisini sömürdüğü, kolcular aracılığıyla halka yaptığı zulüm ve devlete ödediği verginin düşüklüğü gibi konular tartışılmıştır. Onaltı gün devam eden kongrenin sonucunda Reji İdaresi'nin kaldırılması gerektiği yönündeki teklif TMMB'ye sunulmuş ve sonuç olarak 1924'de Reji İdaresi tüm hak ve yükümlülükleri 4 milyon TL'ye Maliye Bakanlığı'na satın alınmıştır. 1925 yılında çıkarılan bir kanunla tütün alım ve satım hakkı hükümete verilmiştir (Oral, 2006: 181).

Kuruluş yıllarında sanayileşmenin özel sektör eliyle gerçekleştirilmesi amaçlanmasına karşın, tütün mamulleri sektöründe bunun tam tersi bir politika izlenmiştir. Tütünün ulusal inhisar (TEKEL) idaresiyle işletilmesinin benimsenmesinin nedenleri olarak Reji kültürünün varlığını devam ettirmesi ve hazineye gelir kazandırılması gösterilebilir. Devlet, TEKEL'i düzenleyen 1701 sayılı kanunu bu dönemde çıkarmıştır (Öner, 2007: 133). 1701 sayılı kanun öncesinde, TBMM'de, bu yasa tasarısının tütün ticaretinde üretici, devlet tüccar ilişkilerini nasıl düzenleyeceği ve bunun ekonomi üzerindeki olası etkilerinin neler olabileceği ve devletin ekonomiye müdahalesinin sonuçları tartışılmıştır. Tartışmalar iki grup arasında olmuştur. Bir grup devletin tüccar ve rekabet sürecine müdahale etmemesini savunurken; karşıt görüşte olan grup tüccarların üreticilere çok düşük fiyat verdiğini

ve özel sektörün yeterli sermayesi olmadığı için devletin zorunlu olarak tütün üretimi ve ticaretini düzenlemesi gerektiğini savunmuştur. Yasanın birinci maddesine bakıldığında i- Türkiye Cumhuriyeti dahilinde halkın tüketimi için tütün ve tımbekiye satın almak, işlemek, kıymak: sigara, puro, enfiye ve pipo tütünü yapmak, ii- tütün işlendikten sonra sigara, puro, enfiye ve pipo tütünü olarak marka ile bandrollü kutu ve paketlere koymak, iii- yabancı ülkelerden sigara kağıdı getirmek iv- yukarıdaki maddelerde sayılan hususlar devlet tekeli altındadır. Bunun yanında kanun İnhisar İdaresi'ne tütünü yurt dışında da satma yetkisi vermektedir. Dönemde temel ekonomik zihniyet serbest piyasa ve özel sektörün egemenliği olsa bile Genç Cumhuriyet kendi kendine yeterek dışarıya bağımlı olmak istemediğinden bu kanunu çıkarmıştır. Özellikle döviz açısından bağımsız olmak isteyen Cumhuriyet'te tarım açısından en önemli ihraç ürünü olan tütünde ciddi bir tekel oluşturmuştur.

1933 ile 1950 arasındaki dönem devletçi dönem olarak isimlendirilebilir. Bu dönemde devletçiliğe geçilmesinde etkili olan üç neden bulunmaktadır: Birincisi dünyayı sarsan Büyük Buhran olarak isimlendirilen 1929'daki krizdir. İkincisi, 1930'lu yıllarda serbest piyasa ekonomisinin hakim olduğu ülkeler ciddi ekonomik sorunlarla uğraşırken, planlı ekonomi uygulayan Sovyetler Birliği'nin başarılı ekonomik performans göstermesidir. Türkiye'deki devletçilik uygulamasının önünü açan bir diğer neden de 1929 yılında kapitülasyonların kalkmasıdır. Devletçilik, özel girişimcilik ve özel sermayenin işe yarar bir şey yapmayacak kadar zayıf olduğu bir ülkede devletin ekonomik faaliyetlerde bir öncü olarak ön plana çıkmasıdır. Bu dönemde devletçilik iki şekilde yürütüldü. İlki devlet işletmeciliğidir. İkincisi ise fiyat mekanizması, dış ticaret gibi konularda iktisadi yaşamın kontrol yoluyla düzenlenmeye gidilmesidir. Bu kapsamda bir dizi kanun çıkarılmıştır (Eroğlu, 2007: 69). Her iki uygulama da belli bir plana bağlanarak yürütülmüştür. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile devletçi kalkınma dönemi başlamıştır. Bu yıllarda yabancı sermayeli şirketler ulusallaştırılır. Bunlar arasında demir yolları, rıhtım işletmeleri, su ve elektrik, telefon ve madenler bulunmaktadır. İlk olarak ulusallaştırılan sektör tütün sektörüdür. Bunun için iki önemli kanun çıkartılmıştır.

10 Haziran 1938 yılında kabul edilen 3437 sayılı "Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu" ile tütün ve sigara konularında birçok sınırlamalar getirilmiştir. Sigara imali ve satışı tam bir tekel haline getirilmiştir. Kanunda, fideliklerden mahsulün nasıl

yetiştirileceği, ambarlanması, tütünün alımı ve satımı, nakli işlenmesine kadar birçok konuda düzenlemeye ve bunlar yapılmadığı takdirde hangi cezaların verileceği detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Bu yasa etkilerini 1980'li yıllara kadar devam ettirdiğinden biraz daha detaylı bakmak tütün politikalarını anlamak açısında yararlı olacaktır.

3437 sayılı yasanın getirdiği değişikler şu şekilde sıralanabilir.

3437 sayılı yasanın ilk maddesinde daha önce çıkartılan 1701 sayılı kanunda tanımlanan TEKEL kapsamı korunmuştur. Sadece özel kişi ve kurumların TEKEL kapsamına giren tütün ürünlerini hangi koşullarda üretebilecekleri düzenlenmiştir.

Tacir sıfatına sahip, sermayesi 3000 ile 10000 TL olmak ve yabancı ülkelere satılmak kaydıyla Gümrük ve İnhisar Vekilliği'nin izni ve göstereceği yerlerde olmak kaydıyla sigara fabrikası açabilirler hükmü ilave edilmiştir.

Tütün ekimi serbest olan bölgelerde tütüne elverişli olmayan arazilerde tütün ekimine engel olmak için Gümrük ve TEKEL ile Tarım Bakanlığı ortak tedbirler alacaktır.

Bu iki bakanlık tütün ekilen bölgelerde ortaklaşa araştırma kuruluşları kuracaklar ve tütüncülüğün gelişimi için ortak çalışacaklardır.

Geliştirilen tohumlar üreticilere parasız olarak dağıtılacaktır

Tütün eken ailelere teorik ve pratik tütün yetiştirme bilgileri verilecektir.

Ekiciler tütünlerini denk etmeden önce temizlemek ve daha uygun koşullarda satmaları konusunda sevk ve idare edileceklerdir.

Depo ve ambarlar kurulacak ve tütün yangına karşı sigortalacaktır.

Tütünün toplanması, depolanması, satılması konusunda sadece TEKEL İdaresi yetkili kılınmıştır (Özavcı, 2007: 61).

1701 sayılı kanun'un daha da genişletilmiş hali olan 3437 sayılı kanuna bakıldığında, tütün üretimi ve ticaretinin kontrol altına alınarak, kaliteli bir üretim yapılması ve tütün üreticisinin tüccar karşısında mağdur olmaması amaçlanmıştır.

Bunun yanında kaçakçılığın da önüne geçilerek devletin gelir zafiyetine uğratılması engellenmek istenmiştir (Özavcı, 2007: 61-62).

Dönemin diğer ekonomi politikası aracı Kamu İktisadi Teşebbüslerinin oluşturulmasıdır. Bunlardan birisi de TEKEL İdaresi'dir. 21 Mayıs 1941 yılında 4036 sayılı “ İnhisarlar Umum Müdürlüğü Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun” ile TEKEL Genel Müdürlüğü döner sermayeli ve tüzel kişiliğe sahip ve TEKEL ve Gümrük Bakanlığı'na bağlı bir devlet müessesesi olarak kurulmuştur (Öner, 2003: 129). Kanun ile TEKEL idaresine **i-** tütün ve tütün mamullerinin tekeli, **ii-** ispiro ve ispirotolu içkiler tekeli, **iii-** tuz tekeli, **iv-** barut ve av malzemeleri tekeli, **v-** kibrit ve çakmak ve çakmak taşı tekeli, **vi-** oyun kağıdı tekeli, **vii-** oyun kağıdı tekeli hakları TEKEL'e verilmiştir (Özavcı, 2007: 65-66).

TEKEL, 4036 sayılı kanun gereği tütün fiyatını da belirlemektedir. TEKEL'in belirlediği fiyat bir taban oluşturmakta ve bütün ülkede egemen olmaktadır. Tarım ürünleri fiyatları II. Dünya Savaşı'nın başlanması ile önemli ölçüde dalgalanma göstermiş, bunun önüne geçmek için taban fiyat uygulamasına gidilmiştir 1944 yılında tütünde destekleme alımlarına başlanmıştır. 1947'de TEKEL'e önemli bir görev daha verilmiştir: Milli Koruma Yasası'na dayanarak TEKEL'e tütün üreticisini koruma görevi verilmiştir (Ceylan, 1995: 77).

1930-1950 yılları arasında en önemli ekonomik aktörlerden biri olan TEKEL yaptığı yatırımlar ile bulunduğu bölgenin gelişiminde önemli rol oynamıştır. Kurduğu fabrikalar ile bölgelerin istihdamından, pazarladığı ürün ve bayileri ile tüketim ve refahına kadar olumlu etkilerde bulunmuştur. Ülkenin dışarıya karşı kapalı hale geldiği bu dönemde ürettiği ürün ve bunların ticareti ile ülke ekonomisinin bütünleşmesinde önemli rol oynamıştır. Örneğin TEKEL'in içki ve sigara tekeli, Paşabahçe ve Seka'nın gelişiminde önemli sinerji yaratmıştır (Özavcı, 2007: 65-66).

İkinci liberal dönem 1950'de başlayıp 1960'lara kadar devam eden dönemdir. Savaş sonrası bu dönemde, tarım kesimi önemli bir değişim sürecine girmiştir. Başta traktör olmak üzere çağdaş girdi kullanımı, işlenen alanın genişlemesine ve kırsal alandan kente göçün artmasına neden olmuştur. Tarımsal üretim ve ihracat nicelik ve nitelik olarak değişmiştir. Tarımda vergiler kaldırılmış, destekleme alımlarına yoğunluk verilmiş, krediler ile üreticiler desteklenmiştir. Böylece hızlı bir büyüme ve birikim süreci ortaya çıkmıştır. Tarımsal gelişim sanayiye desteklemiş ve bunun

sonucunda hızlı bir kalkınma süreci başlamıştır. Ancak yoğun çağdaş girdi kullanımı, artan enerji ihtiyacı, giderek kuvvetlenen döviz darboğazı ve siyasal istikrarsızlıklar bu dönemi 27 Mayıs 1960 ihtilali ile sonlandırmıştır. Fiyatların piyasada serbestçe oluşmasına izin vermek yerine planlı bir ekonomik kalkınma sürecine geçiş yapılmıştır. 1960'dan sonra kalkınma planlarının tekrar devreye girmesi ile tarımsal politikalara daha bütüncül bir bakış açısı hakim olmuştur denilebilir (Kepenek ve Yentürk, 2001: 108-141). Bu dönemde Tütün politikasını şekillendiren iki önemli kanun çıkarılmıştır. Bu kanunlardan birincisi Ocak 1961'de çıkartılan 196 sayılı “Ekici Tütünleri Satış Piyasalarının Desteklenmesi Kanunu” dur. Diğeri de 1969 yılında çıkarılan 3437 sayılı kanun'un kaldırılarak yerine getirilen “Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu” dur. 196 sayılı kanun'a destekleme alımlarındaki ilk kapsamlı düzenleme olarak bakılabilir.

Tütün üretiminin hem iç tüketim hem de ihracat ile dengeli bir şekilde yapılamaması ciddi fiyat ve üretim dalgalanmalarına neden olmaktadır. İstikrarlı bir fiyat ile ekicinin korunması ve sosyal amaçlar nedeniyle tütün piyasalarının 196 sayılı kanun ile desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Bu kanunun 1. maddesine göre ekici tütünleri satış piyasalarını desteklemek amacıyla devlet nam ve hesabına gerek görülen yıl ve yerlerde alımlar yaptırmaya ve alımlar yaptırmak için uygun göreceği müesseselere vazife vermeye Bakanlar Kurulu yetkilidir. Bu vazife her yıl için TEKEL Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir (Ceylan, 1995: 91). Böylece TEKEL hem kendi ihtiyacı için hem de destekleme alımları için piyasanın en önemli aktörü olmuştur. Yasa hakkında lehte ve aleyhte birçok görüş bulunmaktadır. Aleyhte olan temel görüş, tütün piyasasının siyasal iktidarın kendi oy çıkarları doğrultusunda kullanıldığı, bunun da bütçede ciddi bir finansal yük oluşturduğu şeklindedir. Yüksek fiyattan yapılan destekleme alımlarının gereksiz stok ve depolama maliyetlerinin tütün ihracat maliyetlerini arttırdığı ve bu durumun ciddi bir dengesizlik yarattığı iddia edilmiştir.

Tütün destekleme alımlarında 196 sayılı kanunun çıkarılmasındaki amaçlar, tütün piyasalarında düzen ve istikrarı sağlamak, üreticinin satın alma gücünü korumak, fiyatların maliyetleri karşılayacak şekilde oluşmasını sağlamak, monopol fonksiyonu nedeniyle devlete aktarılacak en yüksek kaynağı sağlamak, gelecekte elde edilecek faydalar için cari zararlara katlanmak olarak sayılabilir. TEKEL kanuna

uygun bir şekilde doğrudan üreticiden ürün almakla yükümlüdür. Ancak 196 sayılı kanun ile üretilen fazla tütünü de almak zorunda olması, ciddi depolama, stoklama ve alım maliyetleri getirmiştir. Bunun için gerekli kaynak TC Merkez Bankası ve Ziraat Bankası'ndan sağlanmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2001: 156).

Bu dönemde yapılan diğer bir önemli düzenleme de 3437 sayılı kanunun kaldırılarak yerine 1969 yılında 1117 sayılı “ Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu” nun getirilmesidir. Bu, Cumhuriyet döneminin en kapsamlı kanunlarından biridir. Kanun, tütün üretimini ekonomik ve ticari konulara göre düzenlemek, tütün üretiminde koordinasyonu sağlamak, tütünün kalitesini geliştirmek ve bunun için tütün ekserleri yetiştirmek ve ayrıca eski kanunun boşluklarını doldurmak amacıyla çıkarılmıştır. Kanun, tütün üretiminin yapılacağı yerleri belirlemiş veya kimler tarafından belirleneceğini de saptamıştır. Çok detaylı ve teknik olan kanun, tütün ekiminin nasıl yapılacağı, üretim için nerden ve nasıl izin alınacağı konusuna kadar birçok hususu düzenlemiştir. Yurt içinde tütün işleme ve ithal etme tekeli devlette kalmaya devam etmiştir. Bunun yanında, tüccarların Tarım Satış Kooperatifleri ve Tarım Birlikleri ile beraber yabancı memleketlere satılmak için TEKEL'in izni ile sigara fabrikası açabilmelerine de izin verilmiştir. Üreticiler, TEKEL, Bakanlıklar ve finansman görevini yerine getiren TC Maliye Bakanlığı, Ziraat Bankası, TC Merkez Bankası'ndan oluşan Milli Tütün Komitesi bu kanunla göreve başlamıştır. Kanun ile TEKEL İdaresi başta Ege Bölgesi'nde olmak üzere ciddi bir şekilde örgütlenmiştir. (Özavcı, 2007: 83-86). 1117 sayılı kanuna, tütün üretimini ülkenin ekonomik gereklerine göre belirleyen, üretimin denetlenerek doğru bölgelerde yapılmasını amaçlayan, tütün politikasını yürütmek amacıyla Bakanlar Kurulu'nu görevlendiren bir kanun olarak bakılmalıdır.

1923'den 1980'e kadar olan bu süreçte tütün üretiminin gelişimini iki alt dönemde toplayarak özetlemek, bu kanunlar ve getirdikleri politika uygulamalarının sonuçlarını değerlendirmek için gereklidir.

3.3.2. 1923-1980'li yıllarda Tütün Üretimi, İstihdamı, Fiyatlar

Ekonomide temel sektör konumunda bulunan tarım sektörü, 1929/30 büyük ekonomik bunalımının en fazla etkilediği sektörlerin başında gelmiştir. Dünyada tarımsal hammadde fiyatlarında meydana gelen dramatik düşüş, tarımsal hasılanın %

40 düzeyinde düşmesine neden olmuştur. Tarımda özellikle ihracat açısından başat olan tütün sektörü bu gelişmeden en çok etkilenen sektör olmuştur. Bütün dünyada tütün ve tütün mamullerinin üretimi ve fiyatları düşmüştür. Bunun yanında İkinci Dünya Savaşı tüketici tercihlerini etkilemiştir. Savaş, ABD sigaralarına olan talebi arttırınca, tütün ihracatı ve üretimi azalmıştır (Uzun, 2010: 20). Tablo 3.1.'de de görüldüğü üzere 1925-1945 yılları arasında tütün üretimi 60 tondan 70 tona çıkmış, buna rağmen gerek yurt içinde gerekse yurt dışındaki talepteki azalmadan dolayı bu artış sınırlı olmuştur. Bu dönemde yaklaşık 66 bin dekar arazide ortalama 120 aile tütün üretimi ile uğraşmıştır (Ceylan, 1995: 81).

Tablo 3.1. 1925-1980 Tütün Üretimi (Bin Ton)

	Ege		Marmara		Karadeniz		Doğu		TOPLAM
	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	Miktar	%	
1925	19	32	25	42	15	25	1	1	60
1930	26	54	9	19	12	25	1	2	47
1935	16	43	9	23	10	28	2	6	37
1940	36	51	15	21	17	23	4	5	71
1945	31	44	16	22	20	29	2	4	70
1950	55	60	14	16	19	20	4	4	93
1955	71	59	18	15	27	23	3	2	120
1960	86	62	22	16	28	20	3	2	140
1965	85	64	14	11	24	18	8	6	132
1970	102	68	12	8	21	14	14	10	150
1971	113	65	13	8	29	17	18	11	174
1972	128	71	13	7	26	14	13	8	180
1973	96	64	12	8	28	19	13	9	149
1974	130	64	18	9	36	18	18	9	203
1975	112	56	17	8	41	21	30	15	200
1976	201	62	28	9	56	17	38	12	324
1977	134	54	17	7	48	19	49	20	248
1978	161	55	20	7	56	19	54	19	293
1979	121	55	13	5	48	25	35	15	217
1980	133	58	10	5	40	18	44	19	228

Kaynak: Uzun, 2010.

Tablo 3.1.'de de görüldüğü üzere 1950'lerden başlayarak 1970'lerin ortasına kadar tütün üretimi hızla artmıştır. Bunun birçok nedeni bulunmaktadır. Savaşın sonra hızlı nüfus ve gelir artışı tütün üretimi ve talebini arttırmıştır. Hem iç hem de dış fiyatlar tütün üreticisi lehine gelişmiştir. Artan devletçilik, Toprak Kanunu (her ne kadar amacından sapsa da), küçük üreticiliğin desteklenmesi ve traktör

kullanımının yaygınlaşması, tütün ekilen alan miktarını arttırmıştır. Bunun yanında gübre, ilaç ve sulamadaki artış tütün üretimini yükseltmiştir. Bu dönemde tütün üretici aile sayısı ortalama olarak 250.000 aileye ulaşmıştır. Dönemin sonunda, yani 1970-1980 yılları arasında ise ortalama olarak 400 bin aile tütün üretimi ile geçimini sağlamıştır (Özavcı, 2007: 90).

1925-1980 yılları arasında bölgesel üretim açısından tütün üretimine bakıldığında ana tütün üretici bölgenin Ege ve Karadeniz Bölgeleri olduğu görülmektedir. Cumhuriyetin başlangıcında tütün üretimi açısından önemli paya sahip olan Marmara Bölgesi zamanla göreceli önemini kaybetmiş, bu bölge yerine Doğu ve Güneydoğu bölgeleri önem kazanmıştır. Bunun sebebi tütün üretiminde önemli bir hastalık olan maviküf hastalığının Marmara Bölgesi'nde yoğunlaşmasıdır (Özavcı, 2007: 87).

1940-1970 döneminde tütün üretimi ve talebinin artmasında başta TEKEL olmak üzere, yukarıda anlatılan kurumsal düzenlemeler önemli rol oynamıştır. 1950'li yıllarda Samsun, Çamlıca ve Maltepe filtreli sigaraları üretilmeye başlanmış, bu sigaraları üretecek fabrikalar kurulmuştur. 1963 Maltepe, 1969 İstanbul, 1976 Adana ve 1978'de Malatya sigara fabrikaları açılmıştır (Oral, 2006: 182). Artan yurt içi ve yurt dışı talep, TEKEL fiyatlandırma politikasıyla birleşince tütün üretimi tabloda da görüldüğü gibi 90 bin tondan 324 bin tona çıkmıştır. 1950 ile 1980'li yıllar arasında Türk tütününün altın çağını yaşadığı söylenebilir. Bunun en önemli sebebi olarak mevcut ithal ikameci sanayileşme stratejisi içinde tarıma özel bir önem verilmesi gösterilebilir (Er, 2001: 46). TEKEL'in destekleme alımları tütün üretimini teşvik etmiştir. Yurt içi talep ve ihracatın eritemediği tütünler de stoklanmıştır.

Dönem içinde TEKEL başfiyat ilan ederek tütün alımını başlatmaktadır. Bu fiyat, günün arz-talep, maliyet ve dış konjonktür koşullarına göre belirlenen bir fiyattır. Özel sektör, başfiyata bağlı kalmayarak, daha kaliteli tütünü daha aşağıda bir fiyat politikası izleyerek alır. Genel tütün üreticisi tüccara başfiyat üzerinden bir fiyatla tütünü satmıştır. Başfiyata, bir açıdan piyasa yapıcı veya yol gösterici bir fiyat olarak bakılabilir. Kaliteli ürün yetiştiren üretici için bu fiyat, başlangıç pazarlık

fiyatı ve üreticiyi koruyan bir uygulama olarak 1984'e kadar varlığını sürdürmüştür (Sapan, 1997: 142).

Tablo 3.2. Ekici Tütün Piyasalarında Oluşan Ortalama Fiyat (TL)

	Ege		Marmara		Karadeniz		Doğu	
	Tekel	Tüccar	Tekel	Tüccar	Tekel	Tüccar	Tekel	Tüccar
1966	8,4	7,3	8	7,5	9,4	6,9	7,7	-
1969	8,2	6,9	10	9	11,6	10,7	8,1	-
1970	11,2	10,1	11,1	12	13	13,5	9,3	-
1971	11,6	10,4	11,1	11,6	13,3	13,6	9,5	-
1972	12,5	13,5	14,3	17,3	15,5	16,7	11	-
1973	21,8	20,8	27,4	32,5	26,9	31,5	19,9	-
1974	28,6	30	35,1	37,5	36,8	37,5	26,6	-
1975	36,8	39,2	42,4	49,5	43,5	47,4	36,1	-
1976	42,4	39,1	44,4	49	49,2	48,5	40,5	-
1977	48,7	50,1	54,3	58,8	58,4	58,6	48,4	-
1978	58,5	62,6	63,4	73,4	68,4	75,7	57,7	-
1979	102,9	117	116,9	144	129,1	149	104	-
1980	140	152,4	167,9	175,7	175,9	184	134,5	-

Kaynak: Güven, 1990.

Tablo 3.2.'de görüldüğü üzere TEKEL fiyatlarına göre tüccar fiyatları daha yüksek olmuştur. TEKEL her ne kadar üretim, maliyet ve konjonktüre göre fiyat belirlemek istese de, tütün fiyatları temelde siyasal konjonktüre göre belirlenmiştir. Özellikle aşağıdaki stok gelişmeleri incelendiğinde, fiyatların hükümetlerin genel seçim ve oy stratejileri içinde belirlendiği, arz-talep koşulları ile çok ilişkili olmadığı görülecektir.

Tütünde izlenen destekleme ve fiyat politikalarının zaman zaman siyasal yaklaşımların etkisi altında kalması ve üretici piyasalarında ilan edilen fiyatların beklenen düzeylerin çok üzerine çıkması, üretimde aşırı artışlara neden olmuş, özellikle yüksek fiyat nedeniyle alternatif tarım ürünlerine göre getirinin arttığı dönemlerde tütüne hızlı bir yöneliş olmuştur (Gümüş, 2009: 3). Artan stoklar ve maliyetler gelecekte TEKEL'in özelleştirilmesi ile sonuçlanacak ve olumsuz gelişmelere dayanak oluşturacaktır. Tablo 3.3.'de TEKEL stoklarının 1970'lerde destekleme alımları ile hızla arttığı görülmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan bir başka olumsuz gelişme de, Türk tütünün kıraç arazilerden sulu arazilere kayarak kalitesinin düşmesidir. Sulu tütün üretimi ve destekleme alımları kalitesiz stokların birikmesine neden olmuştur (Ceylan, 1995: 134).

Tablo 3.3. 1960-1980 Tütün Stok Durumu (Bin Ton)

	TEKEL	Tüccar	Toplam
1967	62	88	15
1968	75	70	145
1969	82	74	156
1970	126	73	199
1971	147	60	207
1972	160	51	211
1973	139	62	201
1974	122	59	181
1975	16	81	97
1976	29	46	75
1977	58	64	122
1978	205	41	246
1979	250	31	281
1980	273	50	323

Kaynak: Güven, 1990.

Tablo 3.3.'e bakıldığında, 1976 yılından sonra tütün üretiminin azaldığı görülebilir. Petrol bunalımı, Kıbrıs ambargosu, siyasal ve ekonomik sorunlar, planlı dönemin sonunu getirmiş ve yeni dönem liberal ve TEKEL'in özelleştirileceği bir dönem olarak, Türk tütün üretiminin yapısını kökten değiştirmiştir.

3.3.3. 1980'li Yıllarda Tütün Politikaları ve Tekel'in Piyasa Açılması

1970'li yıllara damgasını vuran şiddetli enflasyon ve döviz dar boğazı 24 Ocak 1980 kararlarının temelini oluşturdu. 1980'de enflasyon, tarihi bir rekor kırmıştır. Bu dönemde ÜFE yüzde 115.6, TÜFE ise 98.8 oranına ulaşmıştır. Koruyucu ekonomi yerine dışa yönelik sanayileşme tercih edilerek küreselleşen dünya ekonomisine entegrasyon amaçlanmıştır. 24 Ocak 1980 tarihinde, TL dolar karşısında yaklaşık % 49 oranında devalüe edilerek, dolar kuru 47 liradan 70 liraya çıkarılmıştır. 1 Temmuz 1981'den sonra ise günlük kur ayarlanmasına geçilecekti. 24 Ocak Kararları'nın önemli bir ögesi olan sürekli devalüasyon ile (paranın değerini düşürerek) ihracatta rekabet üstünlüğü elde etmek ve ucuz emek sunumuyla da yabancı sermayeyi çekmek amaçlandı. 24 Ocak 1980 istikrar kararlarının tamamen orijinal bir istikrar programı olduğu söylenemez. Bu program daha önceki yıllarda Türkiye'de uygulamaya konan istikrar programlarına benzediği gibi IMF'nin gözetiminde olan kimi Latin Amerika ülkelerinde uygulanan Ortodoks istikrar programları ile de benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik hem programın içeriği hem de etkileri açısından söz konusudur (Akat, 1983: 92-93).

Bununla birlikte 24 Ocak istikrar programı Türkiye’de daha önce uygulananlarda olmayan bazı özelliklere sahip ve birçok bakımdan daha önemlidir. Daha önceki istikrar programı uygulamaları genellikle kısa vadeli amaçlara sahip idi. Hükümetler, içinde buldukları dış ödeme sıkıntılarını atlatmak ve enflasyonist baskıyı ortadan kaldırmak amacıyla, bir dizi kısa vadeli tedbirler alıyorlardı. Ekonomik gidişte bir rahatlama olduğunda veya programın uygulanmasında bir engelle karşılaşıldığında tedbirler gevşetiliyordu. 24 Ocak 1980 istikrar programı kısa vadeli amaçlarla beraber uzun vadeli amaçlara da sahip idi. Bu programla, ekonominin kurumsal yapısında ve geleneksel sanayileşme stratejisinde değişiklikler öngörülmekteydi. Program daha yürürlüğe konulduğunda uzun vadede kararlı bir şekilde uygulanması tasarlanmıştı (Akat, 1983: 92-93).

24 Ocak Kararları’nın en önemli ve belirleyici öğelerinden biri fiyat politikalarının piyasa koşullarında belirlenmesidir: Ekonomiye ilişkin karar süreçlerinde piyasanın kendi işleyişine göre oluşacak fiyatlar tek yol gösterici olacaktır. Her mal ve hizmet için arz ve talebe göre oluşacak fiyatlar, tüm ekonomik işlemlerde geçerli olmalıdır. Bu yöntemle oluşacak fiyatlar; tüketim, yatırım ve yeniden üretim kararlarını belirleyecek, üretici ve tüketici davranışlarını buna göre düzenleyecek ve en karlı bulunan girişimlerin serbestçe yapılmasına yol açacaktır. Denge fiyatından sapmaları piyasa uzun dönemde kendisi düzeltecektir. Bu anlayışa göre özel girişimciliğe dayalı ekonomilerde fiyatların, arz ve talebe göre belirlenmesi kuraldır. Hükümetin temel görevi ise para politikası ve maliye politikasını arz fazlası oluşturmayacak şekilde ayarlamaktır (Kepenek ve Yentürk, 2007: 197). Bu çerçevede fiyat denetimi ile ilgili komisyonların görevine son verilmiştir. Kamu kesiminin ürettiği mal ve hizmetlerin fiyatı % 100-400 arasında artırılarak temel malların kapsamı sınırlanmıştır. Zamlar, akaryakıt ve benzinde % 50'lere, TEKEL ürünlerinde % 100'lere ulaşmıştır. Ücretler, istikrar programının uygulandığı ilk iki yılda gerilemiş, 1979 Aralık ayında 100 birim olan geçinme alım gücü 1980 Haziran ayında 79.1'e düşmüştür. Gübre, kömür, elektrik, demir ve denizyolu “yük” taşımacılığı dışında kalan tüm mal ve hizmetlerin fiyatının ilgili kamu kuruluşu tarafından serbestçe saptanabilmesine imkan tanınmıştır. İstikrar programında iç pazarın rekabete açılmasının gerekliliği belirtilmiştir.

Programın belirleyici özelliklerinden biri de işgücü ve sermaye gibi temel üretim faktörlerinin fiyatının piyasa koşullarına göre belirlenmesidir. Yabancı sermaye girişini özendirmek amacı ile ise yönetsel ve yasal düzenlemelere gidilmiştir. Yabancı sermayeyi teşvik kararı (6224 sayılı) ve çerçeve kararnamesi doğrultusunda daha sonra çıkarılan kararlarla yabancı sermaye teşvik edilmiştir. Faiz oranlarının piyasa koşullarına bırakılması ile faiz oranları hızla artmış, 1 Temmuz 1980 tarihinden sonra kredi faizleri ile vadeli tasarruf mevduatı faizleri tümüyle serbest bırakılmıştır (Kazgan, 1994: 107). Tarım açısından bakıldığında ise devlet müdahalesinin azaldığı ve destekleme alımlarının kaldırıldığı bir dönemdir.

Türk Tütün politikası ve üretimi açısından 11 Nisan 1983 tarihi önemli bir tarihtir. Tekel Genel Müdürlüğü 2929 sayılı kanun ile “Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü” adı ile Kamu İktisadi Kuruluşu (KİK) şekline dönüştürülerek, Maliye ve Gümrük Bakanlığı ile ilgili kılınmıştır. Tüzel kişiliği haiz, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir KİK hüviyetini kazanmıştır (Oral, 2006: 182). Tekel Genel Müdürlüğü’nün KİK haline getirilmesindeki amaç, ekonomik ve sosyal gerekler ve verimlilik ilkeleri esas alınarak, özerk bir tarzda ekonominin kurallarına uygun yöneltilmesini sağlamaktır. Yeni düzenleme ile ulusal ekonomiyle uyumlu, daha fazla yatırım ve istihdam yaratabilen ve kendi ihtisas sahasındaki ürün ve hizmetlerinde etkinlik sağlayarak kendi sermayesini büyütmesi amaçlanmıştır. 1987 yılında TEKEL “Tütün, Tütün Mamulleri ve Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü” olarak isimlendirildi. Yeni TEKEL ismindeki her kısım bir işletmeyi ifade etmektedir. Örneğin tütün, yaprak tütün ile ilgili işleri yürüten işletmenin adıdır (Güngör, 1991: 47).

1980’li yıllarda TEKEL ile alakalı en önemli değişiklik, 1986 yılında gerçekleştirilmiştir. Temelde Türk tütün üretimi ve piyasası 1177 sayılı kanunla düzenlenmiştir. 1986 yılında 3291 sayılı yasa ile 1177 sayılı kanunun birçok maddesi değiştirilmiştir. Değiştirilen yeni 38. Madde’ye göre Tekel yerli ve yabancı sermaye ile ortaklık kurabilecek olup sigara ve tütün sanayiinde tekelle ortadan kaldırılmıştır. 20. ve 21. maddelerde ise tütün alım ve satımının piyasa açılış tarihiyle sınırlandırılmasına son verilmiş, herhangi bir tarihte alım satım yapılabilmesine izin verilmiştir. Yeni kanunda tütünle alakalı alan sınırlandırılması getirilirken, iç üretimdeki yetersizlik ithalatın serbest bırakılmasıyla aşılmaya çalışılmıştır. 1177

sayılı Kanun'un 5. maddesine göre, tütün mamulleri üretim izni olanlar ihtiyaçları olan yaprak tütünü borsadan ve üreticiden doğrudan alabilecekleri gibi Maliye ve Gümrük Bakanlığı'nın izni ile yaprağı işlenmiş veya kıyılmış olarak yurt dışından ithal edebileceklerdir. Aynı maddenin bir başka fıkrasında gerek TEKEL gerekse özel kurum ve kişilerden aynı oranda vergi ve fon alınması karara bağlanmıştır (Özavcı, 2007: 100-104). Bütün bu düzenlemelerin 24 Ocak 1980 Kararları ile uyumlu olduğu, tütünde devlet tekelinin kaldırıldığı bir dönemin başladığı hatta 1990'lı yıllarda daha esnekleştirilerek tütün üretiminin ve tüketiminin tamamen piyasalara bırakıldığı 2000 yıllarının temellerini attığı söylenebilir.

Oral'a göre (2006) bu politikaların ortak amacı küçük aile işletmeciliğini tasfiye etmek ve tütünü üretiminden pazarlama sürecine kadar çok uluslu tekellerin denetimine sokmaktır. Devlet tekelinin kaldırılmasıyla tütünde uluslararası tekellerin istediği tütünler ithal edilmeye başlandı. Bunun için 1988'de çıkarılan bir kararname ile Virginia ve Burley tipi tütünde ithal yasağı kaldırıldı. Tüketici tercihinin bu tip sigaralara kayması TEKEL'i de bu tip sigara üretimine yöneltti. 1988 yılında % 85 Virginia ve Burley, % 15 de Türk tütünü karışımından üretilen TEKEL 2000 sigarası üretilmeye başlanmıştır. TEKEL 2000 sigara üretimi de Türkiye ekonomisi açısından bir dönüşüm tarihidir. Bugüne kadar önemli bir tütün ihracatçısı olan Türkiye giderek tütün ithal eder hale gelmiştir (Oral, 2006: 184-185).

1990'lı yıllara gelindiğinde, yurtiçinde tütün ve mamullerinin üretimiyle ilgili son kısıtlar da kaldırılmıştır. Bu yıllardaki en önemli düzenleme, 2 Mayıs 1991'de yürürlüğe koyulan, 91/1755 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'dır. Bu karar ile yerli, yabancı gerçek ve tüzel kişilerin TEKEL katılımı olmaksızın, tütün hazırlama üniteleri içeren entegre yeni tesisler kurarak, tütün mamulleri üretmeleri serbest bırakılmıştır. Yine yurtiçi imalatçılar tarafından üretilen sigaraların marka bazında fiili üretiminin yıllık iki bin tona ulaşması halinde söz konusu markaların ithalatı, bu madde hükümleri çerçevesinde fiyatlandırılması, dağıtımı ve satışı serbest bırakılmıştır (Öner, 2007: 131). Bu karar 130 yıllık bir uygulamanın sonudur. Tütün üretimini, satımını, dağıtımını ve fiyatını düzenleyen devlet tekeli (TEKEL) bu karar ile son bulmuştur.

1990'lı yıllarda tütün üretimindeki devlet tekelinin kaldırılmasının yanında diğer önemli bir gösterge de kota uygulamasının getirilmesidir. Bakanlar Kurulu'nun 93/4988 kararlı tütün kontenjanı belirleme yetkisi Bakanlıklar Arası Tütün Kurulu'na bırakılmıştır. 28 Nisan 1994 yılında tütün üretim kotası sistemine geçilmiştir. Yıllık üretim kotası 220 bin ton olarak belirlenmiştir (Özavcı, 2007: 122-123).

1997 yılında da 4207 sayılı Kanun çıkartılmıştır. Bu kanun, kişileri tütün ve tütün mamullerinin zararlarından ve özendirici reklam faaliyetlerinden korumayı amaçlamaktadır. Kapalı mekanlarda tütün ve tütün mamullerinin içimi, 18 yaşından küçüklere satışı yasaklanmış ve tütün mamullerinin üzerine "sağlığa zararlıdır" ibaresi getirilmesini şart koşmuştur.

1990'ların sonu küresel sermayenin, Türk tütüncülüğü ve TEKEL üzerindeki özelleştirme baskılarını arttırdığı yıllardır. 25 Aralık 1997'de resmi gazetede yayımlanan bir kararname ile TEKEL'in kendine ait sigara markalarını, fabrikalarını ve diğer varlıklarını tahsis ederek ortaklıklar kurulabileceği düzenlemesi getirildi. Bu kararnameden sonra TEKEL'in Akhisar Sigara Fabrikası ile Samsun ve Yeni Harman sigaralarının isim hakları bir ABD-İngiliz tekeli olan BAT'ın % 59, TEKEL'in % 41 paya sahip olacakları şekilde satıldı. Bu satışıdaki iki sigara markası için BAT'ın ortaya koyduğu sermaye 71 milyon dolar iken Meksika'da benzer bir uygulamanın 1,7 milyar dolara yapılması küresel sermaye için TEKEL'in ne kadar kelepirci olduğunun da güzel bir göstergesidir (Oral, 2006: 193).

1980'lerde başlayıp, 1990'lı yılların sonlarında tamamlanan, tütün üretim koşullarının rekabete açılması, TEKEL'in tütün üretimi ve işletimi ile diğer işletmelerinin birbirinden ayrılması, tütün fiyatlarının piyasada belirlenmesi ve kota uygulamalarının getirilmesini içeren tüm bu sürecin arkasında WTO tarım anlaşmalarının öngördüğü yükümlülükler, AB ortak tarım politikasının istekleri ve bu kurumların arkasında da ÇUŞ'lerin bulunduğunu söylemek çok iddialı bir tez değildir. Tütün politikalarındaki değerlendirmeyi tamamlamak için TEKEL'in özelleştirilmesini ve Tütün ve Alkol Piyasası Denetleme Kurumu'nun kurulmasını incelemek gerekmektedir. Bu incelemenin, 1980-2001 arasındaki tütün üretim fiyat ve ihracat rakamlarını inceledikten sonra yapılması tezin sistematığı açısından faydalı olacaktır.

3.3.4. 1980-1990'lı Yıllarda Tütün Üretimi, İstihdamı, Fiyatlar

1980 ile 2002 arasındaki yıllara üretim hacmi açısından bakıldığında 1986'ya kadar üretim düşmüştür. Bunun nedeni kaliteli tütüne yüksek fiyat verme politikasıdır. TEKEL'in bu yıllardaki temel amacı; tütün üretiminin kaliteli yapıldığı kıraç arazilerde üretimi özendirmek ve mümkün olduğu kadar taban ve sulak arazilerde farklı ürünlerin yetiştirilmesini sağlamaktır. Ekicinin tütüne alternatif olabilecek ürünleri seçmeme nedeni tütün üretiminin daha avantajlı olmasıdır. Tütün birim alanda çiftçiye arpa ve buğdaya göre 4-8 kat, bağ ve zeytine göre 4-12 kat daha fazla gelir sağlamaktadır. Bu dönemde kaliteli tütün üretimini desteklemek için başfiyat uygulamasına son verilmiş, bunun yerine kalite özelliklerinin fiyata yansıdığı "Grad" sistemine geçiş yapılmıştır. Bu derecelendirme fiyatlama yönteminde fiyatlar ihracat fiyatı ve toptan eşya fiyatı dikkate alınarak belirlenmeye çalışılmıştır. 1993 yılında Grad sistemine son verilmiştir. Destekleme fiyatları ile alıma geçilmiştir. 1980-1990 yıllarında üreticiye enflasyondan daha yüksek tütün fiyatları verilmekte; özellikle seçim zamanlarında bu durum çok net bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Ceylan, 1995: 154). 1990'lı yıllarda tütün fiyatları toptan eşya fiyatlarına göre daha düşük arttığından göreceli olarak gerilemeye başlamıştır. Özellikle 1994 ve 2001 kriz yılları, tütün destekleme fiyatlarının göreceli olarak ciddi gerilediği yıllardır. Eğer dolar bazında bakılırsa; 1991 yılında tütünün kilosu 6.8 dolar iken 2002 yılında bu fiyat 2,5 dolara inmiştir. Artan girdi fiyatları dikkate alındığında 1990'lı yılların ikinci yarısından sonra tütün destekleme alımlarının cazibesini yitirdiği söylenebilir. Örneğin; AB'ye bakarsak destekleme fiyatları ile beraber tütünün kilosunun 6-7 dolar olduğu görülmektedir. Bu, 2000'li yıllarda üreticinin tütünden uzaklaşmasının nedenleri açıkça ortaya koyar; tütün eski kazanç ve getiriye sahip olmaktan hızla uzaklaşmaktadır (TZOB, 2010: 8).

Tablo 3.4. Tütün Ekim Alanları, Üretim ve Verim Değerleri

Yıllar	Alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Verim (kg/dekar)	Tütün Fiyatı (kg/TL)	Tütün Fiyat Artış %	Tefe % Artış	Stok (ton)
1981	1.771.000	168.023	94	211	62	26	380.000
1982	2.061.000	207.735	100	282	34	25	361.000
1983	2.295.000	233.843	101	378	34	40	343.000
1984	1.880.000	177.529	94	535	42	53	359.000
1985	1.768.000	170.491	96	773	44	38	393.000
1986	1.699.000	158.540	93	1.443	87	24	364.000
1987	2.062.470	184.712	89	2.905	101	51	324.000
1988	2.370.680	219.063	92	4.714	62	67	301.000
1989	2.847.680	269.888	94	7.706	64	62	283000
1990	3.202.360	296.008	92	10.870	41	48	272.000
1991	2.817.010	240.881	85	35.000	134	59	310.000
1992	3.311.580	334.276	100	46.000	31	61	386.000
1993	3.398.560	338.796	99	71.000	54	60	485.000
1994	2.271.130	186.954	82	142.000	100	150	507.000
1995	2.099.190	204.440	97	250.000	66	76	443.000
1996	2.366.200	225.216	95	500.000	100	85	337.000
1997	2.889.760	286.414	99	900.000	80	91	283.000
1998	2.746.170	250.556	91	1.400.000	56	54	370.000
1999	2.587.010	243.468	94	1.750.000	25	63	461.000
2000	2.365.690	200.280	84	2.200.000	26	33	489.000
2001	1.957.700	144.786	73	3.000.000	36	89	471.000
2002	1.910.000	152.856	80	4.296.000	43	35	452.000

Kaynak: Özavcı, 2007; Mercimek, 2003.

1980’li yıllarda göreceli fiyatlar tütün üreticisi lehinedir. 1990 yıllarda bu fiyatlar aksi yönde gelişse bile üretici kaliteli tütün üretiminden uzaklaşmıştır. Devletin alım garantisi olduğundan üreticilerin tercihi düşük kaliteli tütün üretimi şeklinde olmuştur. Ancak bu getirilen derecelendirme sistemine rağmen üretici az üretip yüksek fiyattan satmak yerine, taban arazide daha çok üretmiş ve düşük fiyattan satarak gelirini maksimize etme yolunu seçmiştir. Taban arazilerde tütün üreticisinin fiyattan kaybettiği, verim artışı ile çıkarılabilmektedir. Tablo 3.4. görüldüğü üzere 1994 yılına kadar tütünde toplam üretim 338 bin tona ulaşmıştır. 1994 yılında iç ve dış talebin çok üstüne çıkan üretimi azaltmak için kota uygulamasına gidilmiştir. 1994 yılında 180 bin ton kota belirlenmiş, bu kota, % 58 Ege, % 19 Marmara, % 13 Karadeniz, % 30 da Doğu ve Güney Doğu Anadolu şeklinde dağıtılmıştır. Kota uygulaması üç yıl; 1997 seçimlerine kadar sürdürülebilmştir (Özkul ve Sarı, 2008: 4-6). Tablo 3.4.’de görüldüğü üzere, 1997’de kota 280 bin tona ulaşmıştır. Bu dönemde TEKEL stokları hızla artmıştır.

Özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da yetiştirilen kalitesiz tütünler yakılmıştır (Uzun, 2010: 24-25). 1997'den sonra tekrar tütün üretiminin azaldığı Tablo 3.4.'de görülmektedir. Bunun en önemli nedeni; 1997 yılı baz alınarak, her sene üretim miktarının kademeli olarak azaltılarak kota miktarı belirlenmeye başlanmasıdır. Bu orandan fazla üretilen tütünler ile kota verilmediği halde üretilen tütünler, destekleme alımlarının dışında tutularak gradına göre yarı bedelle satın alınmıştır (DPT, 2004: 11). 1980 ile 1990'lı yıllarda kota ile tütün üretimi azaltılmak istense bile siyasi koşullar fiyatları belirlemiş, göreceli fiyatlardaki düşme ve kota sistemi ile beraber 2000'li yıllarda tütün üretimi azalmaya başlamıştır.

Tablo 3.4.'de görülen stoklardaki artışın kaynağı da Güneydoğu Anadolu'da yetiştirilen tütünlerdir. Bunların bir kısmı uzun süredir beklemesi nedeniyle veya kalitesi itibarıyla sigara karışımlarının içine girmeyecek derecede düşük kaliteli tütün stoklarıdır. Güney Doğu tütünlerinin depolanması ve yakılması TEKEL'e ciddi finansal yükler getirmiştir. Güneydoğu'da yetişen tütünü tüccar almamakta, TEKEL ise aldığı cüzi bir kısmını kullanmaktadır. Maalesef tütüncülükte destekleme uygulaması fiyat bazında olmuştur. Desteklemede menşe, çeşit, yetiştiricilikte gösterilen özen, işletmelerin büyüklüğü, diğer tarımsal faaliyetler, üreticinin desteğe ihtiyaç derecesi, tütünün ihraç edilebilme imkanı v.b. hususlar hiç dikkate alınmamıştır. Üretilen her tütün desteklenmiştir. Bu destekleme politikası kontrolsüz bir tütün arzına neden olmuştur. 2001 yılındaki Kriz ve IMF isteği ile 2002 yılında çıkarılan 4733 sayılı Kanun ile destekleme alımlarına son verilmiştir. 2001 Krizine aynı zamanda tütün sektöründe krizin başlangıcı olarak da bakılabilir (Özavcı, 2007: 145).

2000'li yıllardaki tütün üretimi ve istihdamındaki travmayı görmek için 1980-2001 yılları arasındaki tütünün istihdama yaptığı katkının burada verilmesinde fayda var. 1980'li yıllarda 300-400 bin aile tütünde istihdam edilmekteydi. Bunların % 90'ı küçük aile işletmesi olduğundan, yaklaşık 1,5-2 milyon kişinin tütünde istihdam edildiği söylenebilir. 1990'lı yıllarda bu sayı 500-600 bin aileye ulaşmıştır. İstihdam olarak da 2-2,5 milyon kişidir. Tütün ürünlerini dikkate alarak bakılacak olursa, yani sigara üretiminde, pazarlama ve dağıtım kanallarında çalışanlara da bakılırsa bu sayı 3-3,5 milyona ulaşabilmektedir (Ataseven, 2005: 23-24).

Bu dönemde ortalama olarak Türkiye’de üretilen tütünün 70-130 milyon kilogramı ihracat edilmektedir. Türkiye’nin en önemli ihracat pazarı ABD’dir. Bu dönem içinde ihraç edilen tütünün % 60-65 kadarı ABD’ye satılmıştır. Ancak 1980’li yıllarda artan ABD orijinli sigara talebini karşılamak için hem yerli hem de yabancı şirketlere Türkiye’de sigara üretim hakkı, ithal etme ve üretme hakkı verilmiştir. BAT, Japan Tobacco, Philip Morris gibi dünya devleri Türkiye’de tütün mamulleri üretmeye başlamıştır. Bu da hem sigara hem de bu sigaraları üretmek için gerekli olan yabancı menşeli tütün ithalatını beraberinde getirmiştir. Tütün ihracatçısı olan Türkiye artık önemli bir ithalatçı haline gelmiştir. 1990-2001 yılındaki tütün dış ticaret rakamlarına bakıldığında, Türkiye’de ithalat lehine bir gelişmenin yaşandığı Tablo 3.5.’de görülmektedir. Kaynak/Tasarruf yetersizliği yüzünden krizlere giren, bir taraftan düzenli büyüyemeyen, bir taraftan da düşen istihdam dikkate alındığında Türkiye için tütün ve mamullerinin ithalatının artmasına ironik bir durum olarak bakılabilir. Philip Morris 1990’lı yıllarda ABD satışlarını % 4,7 arttırabilirken, yurt dışında % 80 arttırmıştır. Kazancını da % 60 arttırmıştır. Kazancını en çok arttırdığı ülke Türkiye olarak belirtilmektedir. Türkiye’nin, nüfusunun % 43’ü sigara bağımlısı olan bir ülke olduğu dikkate alındığında bu sonuç kaçınılmazdır. 2001 yılında toplam sigara satışının % 70’i hala TEKEL’in elinde olmakla beraber, çok uluslu şirketler (ÇUŞ) 2001 krizinin yarattığı ortamı da kullanarak 2000’li yıllarda Türk tütüncülüğünün gerçek patronu haline geleceklerdir.

Tablo 3.5. Türkiye’de Tütün Ticareti Miktarı (Bin Ton)

Yıl	İhracat	İthalat
1990	94	3
1991	136	11
1992	76	21
1993	91	22
1994	103	18
1995	82	21
1996	169	34
1997	160	49
1998	128	37
1999	115	63
2000	100	79
2001	95	64
2002	88	55

Kaynak: TAPDK

3.3.5. 2000’li Yıllarda Tütün Politikası: Sözleşmeli Üretim Dönemi, TEKEL’in Özelleştirilmesi, Serbest Piyasa ve Tütün ve Alkol Piyasası Ddüzenleme Kurumu

Türkiye’de 1990’lı yıllarda tütün ve sigara piyasası, yabancı çok uluslu şirketlerin giderek artan ilgisi ile karşılaşmıştır. Türkiye Tütün Eksperleri Derneği Yönetim Kurulu Başkanı Oktay Çelik’e göre; “ Çok uluslu sigara firmaları bir ülkenin tütün piyasasına sızmak için üç yöntem uygulamaktadır. Bunların birincisi; ülkeye kaçak sigara sokarak içicilerinin damak zevkini kendi tütünlerine yani Virginia ve Burley tipi tütüne alıştırmaktır. İkinci aşama ülkeye sigara ithalatını serbest bıraktırır. Üçüncü olarak da sigara fabrikası açma ve dağıtma izni almaktır”. (Mayıs 2011’de Türkiye Tütün Eksperleri Derneği Alsancak /İzmir’de yapılan derinlemesine mülakat)

Bu yollara başvurulmasının nedeni Türkiye’de tütün mamullerine sürekli artan talep ve yüksek karlılıktır. 2002 yılında TEKEL, bünyesinde 25 yaprak tütün işletmesi, 8 sigara fabrikası, 28 alkollü içki üreten fabrika, 80 başmüdürlük, 20 tuz işletmesi olan bir kurumdu. 500 büyük sanayi kuruluşu içinde TEKEL, çalışanlar bakımından 1., brüt katma değerde 3., dönem karı açısından 4., net aktiflerde 5., öz sermaye yönünden 7., üretim-satışlarda 8. olan bir kamu iktisadi teşebbüsü konumundaydı (Ataseven, 2005: 23). Böyle bir kurumun çevrede durması ve merkez sermayesinin dikkatlerini çekmemesi mümkün değildi.

TEKEL’i özelleştirme çabaları ve atakları bir günde ortaya çıkmadı. 1990’lı yıllarda adım adım özelleştirmeye doğru gidildi. 1994’de yabancı sigara ithal, üretim ve dağıtımına izin verilmesine TEKEL’in özelleştirilmesindeki ilk adımlar olarak bakılabilir. Ancak TEKEL özelleştirilerek, tütün piyasasının tamamen serbest piyasaya bırakılmasının nedeni 24 Ocak 1980 kararlarıdır. Bu açıdan 2001 krizine bakıldığında, gerek Türkiye’nin kendi izlediği politikaların gerekse merkez ülkelerinin Türkiye için izlediği/izlettiği politikaların, Türkiye ekonomisini dışa bağımlı hale getirmiş olduğu söylenebilir. Yeterli dış kaynak bulunamadığı veya bu tür bir büyüme sürecinin sürdürülmesinin imkansız olduğunun anlaşıldığı 2001 yılında ise Cumhuriyet tarihinin en ağır ekonomik krizi ile Türkiye ekonomisi ve siyasal iktidarı dizlerinin üzerine çökmüştür. 2001 Krizi uzun zamandır TEKEL’in peşinde olan uluslararası kuruluşlara aradıkları fırsatı sunmuştur. 2001 yılında IMF

ve Dünya Bankası'nın talepleri doğrultusunda "Güçlü Ekonomiye Geçiş Paketi" olarak sunulan ve IMF'ye verilen Niyet Mektubu'nun 51. maddesinde Tütün Kanunu'nun çıkarılacağı taahhüt edilmiştir.

Tütün Kanunu: Tütün mamulleri ve alkollü içkilerin fiyatlandırılması, dağıtımı, satışı ve kontrolü ile ilgili usul ve esaslar Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu tarafından düzenlenecektir. 2002 üretim döneminden itibaren devlet nam ve hesabına alım yapılmayacaktır. TEKEL'in üretim ve pazarlama birimlerinin özelleştirmesinin altyapısı hazırlanmış olacaktır. Fazla üretilen tütünün çürütmesi ve yakılması uygulamasına son verilecektir. Sözleşme ve açık artırma sistemiyle üreticinin önündeki belirsizlikler kalkacaktır. Tütün üreticisinin de alternatif ürün projesi ve doğrudan gelir desteği ile desteklenmesi gerçekleştirilecektir (Güçlü Ekonomiye Geçiş programı, Madde 51).

IMF'ye verilen taahhüt gereği 2001 yılında 4733 sayılı Tütün Kanunu çıkarılmak istense de bu karar Cumhurbaşkanlığı'nca reddedilmiştir. *"Sosyal Devlet ilkesi gereği, üretimin sürdürülmesi ve üreticilerin gelir kayıplarını giderme yöntem ve ilkeleri gösterilmemesi; aynı tür tütünlere AB destekleme primi öderken, Ülkemizde desteklemelerin kaldırılmasını; alternatif ürünün kolayca ve kısa sürede gerçekleştirilebilecek bir çözüm olmaması; her türlü tütün ürünlerinin dışalım hakkı nedeniyle, yerli sigara ve tütün üreticilerinin üretim etkinliklerini tümüyle durdurmaları; TEKEL'in elindeki fabrika ve işletmelerin gerçek değerlerinin çok altında satılma olasılığı; iç pazarın tümüyle yabancı sigara tekeline açılmasının onarılamaz sorunlar yaratacağı" endişelerini taşıdığını belirterek; Yasada, "tütün üretiminin düzenlenmesi, tütün kalitesinin iyileştirilmesi, Türk tütününün niteliğinin ve türünün korunması, tütün ekimi yapılma yöntemleri, tütün satış sözleşmelerinden doğacak uyuşmazlıkların çözüm yolları, tütün satış merkezlerinin kurulacağı yerler, satılmayan tütünün korunma yöntemleri, yaprak tütün ticareti yapacaklarda aranacak koşullar ve yaprak tütünlerin işlenmesi yöntemlerinin düzenlenmesini" gerekli görmektedir. Bu bağlamda; Anayasa'nın 2., 5., 45., 166. ve 167. Maddesine aykırılık; Anayasa'da, hiçbir düşünce ve görüşün Türk Ulusal Çıkarları karşısında korunma göremeyeceğinin belirtilmesi ve Ulusal Çıkarların her şeyin üzerinde tutulması gerektiği" gerekçesiyle yasa veto edilir (Suiçmez, 2002).*

Cumhurbaşkanı yasayı veto etse bile hükümet, IMF'nin 2002-04 arasındaki geçerli olacak stand-by düzenlemesiyle vereceği ilan edilen 10 milyar dolarlık kredi için şart koştuğu Tütün Yasası'nı Ocak 2002 de meclisten geçirmiştir.

4733 Sayılı Yasa'nın amacı; Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nün yeniden yapılandırılması ile Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu'nu (TAPDK) kurmak, bu kurumun görev ve yetkilerini düzenlemek ve tütün ve tütün mamullerinin Türkiye'de üretimine, iç ve dış alım ve satımına ilişkin usul ve esasları düzenlemektir. TAPDK içinde tütünle alakalı iki daire başkanlığı bulunmaktadır. 1) Tütün Piyasası Daire Başkanlığı; Tütün tohumunun taşınması, ithali ve ihracı, tütün üretimi, üretici tütünlerinin alım satımı, tütünlerin işlenmesi, depolanması, iç ve dış ticareti ile tütün fireleri, tütün işleme tesislerinin kurulması, üretim izni, proje tadilatı, yer değişikliği, kapatılması, her türlü devir işlemleri ile tüm bu işlemlerin teknik kontrolüne ilişkin çalışmaları yürütmektedir. 2) Tütün Mamulleri Piyasası Daire Başkanlığı; Tütün mamullerinin üretimi, iç ve dış ticareti ile tütün mamulleri üretim tesislerinin kurulması, üretim izni, proje tadilatı, kapatılması, her türlü devir işlemleri ile tüm bu işlemlerin teknik kontrolüne ilişkin çalışmaları yürütmekle kanun tarafından sorumlu tutulmuşlardır.

Yasa, tütün ve tütün mamullerinin üretimini serbest bırakmıştır. 4733 Sayılı Yasa'nın 6. Maddesinde tütün üretimi ve ticareti de düzenlenmiştir “*Üretici tütünleri yazılı sözleşme esaslı veya açık artırma yöntemiyle alınır ve satılır. Sözleşmeli üretim esasına göre üretilen tütünlerin fiyatları, tütün mamulleri üreticileri ve/veya tüccarlar ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir. Yazılı sözleşme yapılarak üretilen tütünler dışında kalan üretici tütünleri, açık artırma merkezlerinde açık artırma yöntemiyle alınır ve satılır. Açık artırmaya başlangıç fiyatlarından başlanır ve satışa konu tütünler en yüksek fiyatı veren alıcıya satılarak tescil edilir. Türkiye’de tütün mamulleri üretmek isteyenlerin; yıllık üretim kapasitesi tek vardiyada, sigara için iki milyar adet, diğer tütün mamulleri için ise on beş tondan az olmayan, tütün hazırlama bölümleri dahil tam ve yeni teknoloji ile tesisler kurmaları şarttır. Bu şartları yerine getirenler, ürettikleri tütün mamullerini serbestçe satabilir, fiyatlandırabilir ve dağıtabilirler. Türkiye’de tütün mamullerini üretmek ve satmak isteyenler, Kurumdan üretim, satış ve/veya uygunluk belgesi almak zorundadırlar. Üreticiden alınan tütünlerin tütün satış merkezlerine veya*

Kuruma tescili kaydıyla, dahilde alınıp, satılması, nakledilmesi ile standartlara uygun olan tütünlerin ihracı serbesttir. Kırık ve döküntü tütünlerin gerektiğinde ihracatı Kurumdan izin alınarak yapılır. İşlendikten sonra ihrac amacıyla olsa dahi tütün ithali ancak, üretim ihtiyaçlarıyla sınırlı olarak bu maddenin ikinci fıkrasında belirtilen tütün mamulleri üretenler tarafından yapılabilir. Firmaların Ülke genelinde kuruluş yeri nerede olursa olsun her satıcının sipariş verdikleri ürünleri yerinde teslim etmeleri şarttır. Türkiye’de üretilen tütün mamullerinin ihracı serbesttir. Türkiye’de, marka bazında sigara için yıllık en az iki milyar adet, diğer tütün mamulleri için yıllık en az on beş ton üretenler, aynı markadan olmak üzere serbestçe ithalat yapabilirler, fiyatlandırabilirler ve satabilirler. Bu fıkroda belirtilen üretim miktarlarına ilişkin şartları yerine getirmeyenlerce yapılacak sigara ve diğer tütün mamullerinin ithalatı, ithal edilen tütün mamullerinin fiyatının belirlenmesi ve yurt içinde pazarlamasına ilişkin usul ve esaslar Kurumun önerisi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından belirlenir. Bu maddede belirtilen şartlarla ilgili işlemlerin tespit ve takibi Kurum tarafından yürütülür. Tütün ve tütün mamullerinin ithalatında Kurumdan uygunluk belgesi alınır. Türkiye’de tütün eksperliği yapmak için, tütün eksperliği yüksek okullarından veya muadili yerli ve yabancı okullardan lisans düzeyinde yüksek öğrenim diploması alarak mezun olmak şarttır. Tütün eksper unvanına sahip olmayanlar, tütün alım ve satım muayenelerini, tütün vasıf, değer ve nevilerinin belirlenmesini ve tütün işleme, bakım, fabrikasyon eksperliği yapamazlar, tütün işlerinde bilirkişi ve hakem olamazlar. Tütün eksperlerinin görev, yetki ve mesleki sorumlulukları Kurul tarafından çıkarılacak yönetmeliklerle düzenlenir” (4733/Madde. 6).

Yasadan da anlaşılacağı üzere tütün üretimi sözleşmeli hale getirilmektedir. Sözleşmeli üreticilik, sanayiye eklenmenin başlıca halkalarından birisi ve dikey bütünleşmenin en büyük göstergelerinden ve işgücü denetim mekanizmalarından başlıcası olarak köylünün sermayeye doğrudan bağımlılaştırılması; üreticinin neyi, nasıl ve ne kadar üreteceğine, hangi girdileri kimlerden alacağına, ürünü kimlere satacağına ilişkin kararların alınmasında köylüyü, küçük üreticiyi köleye dönüştürmektedir (Tümay, 1998: 160-194).

4733 sayılı yasa sadece tütün piyasasını serbest bırakmakla kalmamış, TEKEL’in özelleştirilmesinin de önünü açmıştır. 4733 sayılı Yasanın 10. maddesi

TEKEL'in özelleştirilmesinin önündeki bütün engelleri kaldırmıştır. Aynı maddenin D bendinde ise desteklemeler ve 1177 sayılı kanun iptal edilmiştir. "(A) 8.6.1984 tarihli ve 233 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin ekindeki "(B) Kamu İktisadi Kuruluşları (KİK)" bölümünde yer alan "Tütün, Tütün Mamulleri, Tuz ve Alkol İşletmeleri Genel Müdürlüğü" bu bölümden çıkarılmış ve aynı Kanun Hükmünde Kararnamenin ekindeki "(A) İktisadi Devlet Teşekkülleri (İDT)" bölümüne eklenmiştir. (B) 24.11.1994 tarihli ve 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun 20'nci maddesinin (C) bendinin sonuna aşağıdaki cümle eklenmiştir. Özelleştirme programında bulunan ve sermayesinin tamamı Devlete ait olan anonim şirket statüsündeki kuruluşlarda, Türk Ticaret Kanunu'nun genel kurul toplantılarına ilişkin hükümleri uygulanmaz. (D) 2.1.1961 tarihli ve 196 sayılı Ekici Tütünleri Satış Piyasalarının Desteklenmesine Dair Kanun, 9.5.1969 tarihli ve 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu ile 28.5.1986 tarihli ve 3291 sayılı 1211 Sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu, 3182 Sayılı Bankalar Kanunu, 2983 Sayılı Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılması Hakkında Kanun, 2985 Sayılı Toplu Konut Kanunu, 7.11.1985 tarihli ve 3238 Sayılı Kanun, 2499 Sayılı Sermaye Piyasası Kanununda Değişiklik Yapılması ve 1177 Sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Kanununun Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılması ve Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi Hakkında Kanunun 17'nci maddesinin birinci fıkrası hükmü ile ikinci fıkrasında yer alan "tütün ve tütün mamullerinin üretimi, ithalatı ve satışı ile ekici tütünlerin borsalarda veya yazılı sözleşme yapılarak satılabilmesine ilişkin usul ve esaslar ve" ibaresi yürürlükten kaldırılmıştır" (4733/Madde.10).

Kanun dikkatli bir şekilde incelendiğinde tarımsal destekleme politikalarının doğrudan bütçeden ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynaklardan yapılacağı belirtilmektedir. Doğrudan bütçeden yapılan destekler, doğrudan gelir desteklerinin neden etkin olmadığını 2. bölümde tartışmıştık. Bu kanunla tütün üretimine her türlü destek de kaldırılmıştır (Oral, 2006: 196-197).

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı 2006 yılında 23 Yaprak Tütün İşletme Müdürlüğü ile 5 Yaprak Tütün İşleme Atölyesini kapatmıştır. TEKEL'in özelleştirilmesine teklif veren 1- LİMAK İnşaat Sanayii ve Ticaret A.Ş. - PI

TURKEY LLC OGG (Morgan Stanley Private Investment Fund), 2- STRAND INVESTMENT S.AR.L, 3- BRITISH AMERICAN TOBACCO Tütün Mamulleri Sanayi ve Ticaret A.Ş., 4- CVCI-DOĞAN-TÜTSAB OGG firmaları ile 22 Şubat 2008 günü yapılan nihai pazarlık görüşmelerinde ihale sonuçlanmış, en yüksek teklifi 1 Milyar 720 Milyon Dolarla **BAT - British American Tobacco** vermiştir. İhalede; anılan ihale konusu varlıkların bir bütün halinde British American Tobacco Tütün Mamulleri Sanayi ve Ticaret A.Ş.'ne "satış" suretiyle özelleştirilmiştir. İhale Sonucu, Özelleştirme Yüksek Kurulu'nun 22.04.2008 tarihli ve 2008/23 sayılı Kararı'yla da onaylanmış ve 24.06.2008 tarihinde imzalanan Devir Sözleşmesi'ni takiben devir teslimler yapılmıştır (ÖİB: 2011) . Kısaca 2008 yılında da TEKEL'in son büyük işletmesi, logosuyla birlikte British American Tobacco (BAT)'a satılmıştır. Özelleştirilen TEKEL'in son halkası durumundaki Türkiye Tütün Mamulleri ve Alkol İşletmeleri (TTA) ise bir süre tütün işlemeye devam etse de son iki yıldır tütün alımı ve işlemlerini durdurma kararı ile bünyesinde çalışan yaklaşık 12 bin işçi sözleşmeli kadrolara geçirilmiştir.

2000'li yıllarda Dünya Ticaret Örgütü (WTO) Tarım Anlaşması'nın ve bununla uygun olarak AB'nin Ortak Tarım Politikasının temel amacı ise, "tarım politikalarını devlet müdahalesinden ve sosyal boyutundan arındırıp, tarımsal üretimi ve değişimi piyasa mekanizmasının işleyişine bırakmaktır. Türkiye tütün sektörü, Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Avrupa Birliği (EU), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB), uluslararası tekeller (PM, JTİ, BAT, vd) istekleri doğrultusunda şekillendirilmektedir. TEKEL'in özelleştirilmesine de bu doğrultuda bakılabilir. TEKEL'in özelleştirilmesi ekonomik çapta da büyük sonuçlar doğurmuştur. Kendi tarımsal üretimini endüstrileştirememiş ve bünyesindeki işletmelerinin büyük bir kısmını yabancı şirketlere satmıştır. Dışa bağımlılığı ve/veya entegrasyonu artan bir ekonomik yapı doğduğu söylenebilir. Bunun yanında tarımsal üretimi kısıtlama politikalarının doğal bir sonucu olarak TEKEL'in özelleştirilmesini bir sonuç olarak görmek gerekir. Şimdi 2003-2010 yılları arasındaki tütün sektöründeki üretim, fiyat, ihracat-ithalat gibi gelişmeleri inceleyelim.

3.3.6. 2002-2010 Döneminde Tütün Üretimi, İstihdamı, Fiyatlar

9 Ocak 2002 tarihinde kısaca “Tütün Yasası” olarak bilinen 4733 sayılı kanun ile tütün yetiştirmede Sözleşmeli Üretim dönemine geçilmiştir. Sağlık yönü ile günden güne artan tartışmalara neden olmakla beraber yarattığı iş olanakları ve ekonomiye sunduğu katma değer açısından tütün, ülkemiz için önemli bir ürün olma özelliğini devam ettirmektedir. Türkiye, dünya tütün üretiminde altıncı sırada yer alırken Oriental tütün üretiminde Dünya’da birinci sıradadır. Tütünün hektar verimi tamamen iklim şartlarına bağlıdır. Çünkü Türk tütünleri sulanmaz. İhtiyaca göre gübre verilir. Emek yoğunudur. Verimin yüksek olduğu yıllar, yağış miktarı fazladır. Hektar verimi bölge için ortalama 900 kilodur. Tütün üretimini etkileyen en önemli faktör ekici sayısıdır. Ekici sayısı arttıkça tütün üretimi artar, azaldıkça azalır. Ekici sayısını belirleyen temel faktör de tütün fiyatlarıdır (Özkul ve Sarı, 2008: 4). Tablo 3.6.’da ekici sayısı, üretim ve tütün fiyatlarının 2002 ve 2010 yılları arasındaki gelişimi verilmektedir.

Tablo 3.6. Tütün Ekim Alanları Üretim ve Verim Değerleri

Yıllar	Alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Üretici Sayısı (Aile)	Tütün Fiyatı (kg/TL)
2002	1.910.000	152.856	405.000	3.5
2003	1.840.000	113.000	318.000	4.1
2004	1.930.000	134.000	282.000	4.6
2005	1.850.000	135.000	252.000	4.39
2006	1.460.000	98.000	215.000	4.48
2007	1.450.000	75.000	180.000	5.46
2008	1.470.000	93.000	182.000	6.62
2009	1.161.000	92.000	80.776	6.81
2010	800.977	63.000	65.339	7

Kaynak: TÜİK

Tablo 3.6.’ya bakıldığında 2002 yılında 405 bin aile tütünle uğraşırken bu sayının 2010 yılında 65 bin aileye indiği görülmektedir. Üretim hacmi 152 bin tondan 63 bin tona inmiştir. Bunun sebebi, 2002 yılı sonrasında tütün piyasalarının serbest piyasa koşullarına bırakılması ve Türkiye tütün üretimine dünyada tütün fiyatlarını belirleyen ÇUŞ’lar tarafından kota konmasıdır. TEKEL’in özelleştirilmesi ve sözleşmeli üretim modeli küçük/aile tipi tütün üreticisini çok zor konumda bırakmıştır. Çok uluslu şirketlerin tütün fiyatlarında uyguladıkları üretim daraltıcı kota ve düşük fiyat politikalarıyla üreticilerin üretimden çekilmesi adeta

özendirilmiştir. Bu konuda başarılı da olunmuştur. Üretici sayısındaki düşüğe paralel olarak üretim alanları da daralmıştır. Tablo 3.6.'da da görüldüğü üzere tütün üretilen üretim alanı 1.910 bin dekardan 800 bin dekara kadar inmiştir. Tütün üretiminde bu ölçüde ciddi gerilemenin temel sebebi; tütün fiyatlarının tütün maliyetlerini karşılamaktan uzak oluşudur. Fiyat ve girdi desteğinden uzak kalan tütüncüler, üretimden vazgeçmektedirler. Bulut tarafından 2010 yapılan bir araştırmada 1300-1500 kg tütün üretebilecek üç kişilik bir ailenin emek dışı girdi maliyetlerinin (kira, yakıt, ilaç, gübre v.b.) 4 bin 996 lira olduğu hesaplanmıştır. Ortalama tütün kilo fiyatının 6/7 TL olduğu kabul edilirse, bu ailenin eline yaklaşık 5000 TL geçmektedir. Bu üç kişilik ailenin kişi başına düşen geliri 1500 TL'dir. Bir ürün döneminde yaklaşık 2550 saat çalışıldığı dikkate alındığında tütüncünün saat ücreti sadece 2 TL'dir (Bulut 2010'dan aktaran Uzun, 2010: 31). Aşağıda Bulut'un (2010) yapmış olduğu hesaplama verildiğinde, tütün üreticisinin içinde bulunduğu maliyet koşulları altında Türkiye'de tütün üretiminin nasıl ortadan kalktığı daha rahat anlaşılacaktır.

Tablo 3.7. Tütün Üretiminde Maliyetler-Emek Kullanımı, 2009

	Girdi maliyetleri (TL)	Emek Zaman
I. Tarlanın Hazırlanması	2018	24
Kira	1500	
Tarla Sürümü (mazot)	427	
Gübre	190	
II. Fidan Dönemi	1120	600
Gübre	180	
Tohum	60	
Naylon, hortum v.b.	550	
İlaç	150	
Fide Yerinin hazırlığı	60	
Mazot	120	
III. Ekme Dönemi	834	383
Mazot	684	
Su	150	
IV. Çapa İlaçlama ve Dip Atma Dönemi	213	357
İlaç	153	
Mazot	60	
V. kırım ve Kurutma	580	1200
Sera naylon demir ev İpler	500	
Bel bağı, kargı ve ipler	80	
V. Taşıma balyalama ve Teslim	231	106
Mazot	171	
Taşıma Ücreti	60	
Ara Toplam	4996	
VI*. Ailenin Kendi Emek Maliyeti: 1200 saat kırma dizme: Saat amale ücreti 40/8=5 TL. 2550x5=12.750 TL	12750	
VII* Üç Kişilik tarım Sigortası 330x3=990	990	
VII*. Sermayenin Maliyeti Olarak Dönem Faizi: Toplam Parasal maliyet x(1+aylık kredi faizi)^15 ay- (ara Toplam +VI+VII)	4683	
Toplam	23419 TL	2550

Kaynak: Uzun (2010)

* Yazar tarafından hesaplanmıştır

Tablo 3.7.'deki Bulut'un hesaplaması iki açıdan genişletildi. Bu genişletmenin ilk kısmında, küçük ailenin kendi emeği örtük bir maliyet unsuru olarak tütün maliyetinin içine Bulut'un verileri kullanılarak (2550) dahil edildi. Bunun yanında 15 aylık tütün üretiminin üreticiye maliyetlerinin hesaplanmasında aylık kredi faizi (aylık kredi faizi için alınan değer % 1.5) baz alınarak, bağlanan para sermayesinin faizi hesaplandı. Bu maliyetin içine üç kişilik bir ailenin tarım sigortası eklendiğinde, 1500 kg'lık tütün üretiminin gerçek toplam maliyeti 23.419 TL olarak bulundu. Kilo başına düşen tütün maliyetinin 15,6 TL ve kilo başına düşen getirinin 6/7 TL olduğu dikkate alınır, tütün üretimindeki hızlı daralmanın nedeni çok açık ortaya çıkmaktadır. Türk tütününün desteksiz ayakta kalması mümkün değildir. Bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak analiz edilecek olan saha çalışması

çerçevesinde gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlar da bu sonucu desteklemektedir. Halen üretimi sürdüren hane halkları da bu durumun farkındadırlar ve hemen hemen tamamı kısa bir süre sonra tütün üretimini bırakacaklarını belirtmektedirler. Bırakmamalarının nedeni başka alternatif çalışma alanlarının olmaması, tütün ekimine elverişli toprakların kıraç olması, topraklarında yetişmeye uygun alternatif ticari ürünlerin bilinmemesi, bilinse de pazarlama kanallarının sınırlı olmasıdır. Bu koşullarda çoğu aile, ailenin genç ve erkek üyelerinin turizm sektörünün vasıfsız işgücü gerektiren bölümlerinde çalışmak üzere yakın il ve ilçelere göç etmeleri biçiminde bir yaşam stratejisi geliştirmesi gerekmiştir.

Ortalama fiyatların daha da düşük olduğu düşünülürse, üreticinin reel olarak geriye gittiği, hatta giderlerini bile karşılayamaz duruma geldiği söylenebilir. 2010 yılından beri doğrudan gelir ödemesi de yapılmamaktadır. Ki yapılsa bile arazilerin küçük olması ve çiftçi kayıt sistemine girilmediğinden destekler etkin değildir. Tütünde gübre desteği de kaldırılmıştır. % 50 mazot desteği de yeterli değildir. Türkiye'deki tütün fiyatlarına dolar açısından bakılırsa 4-5 dolar civarındadır. Yukarıdaki maliyet hesabı göz önüne alındığında 4-7 dolar civarında hükümet desteği yapılmadığı sürece Türk tütüncülüğünün biteceği rahatlıkla söylenebilir. Özkul ve Sarı'ya göre "Türk tütünü benzeri Oriental tütün üreten Yunanistan gibi ülkelere AB fonlarından sağlanan 3,6-6,9 dolar/kg. primle Avrupa fiyatlarının Türkiye fiyatlarının çok üzerinde olduğu bilinmektedir (Özkul ve Sarı, 2008: 6). Tütün ekilen arazilerin kıraç yapısı dikkate alındığında tütün ekiminden vazgeçilen alanlarda alternatif ürünlerin yetiştirilme olasılığı oldukça düşüktür. Türkiye'deki bu duruma bakıldığında gelirleri asgari geçim düzeyinin oldukça altında olan tütün üreticilerinin ekonomik anlamda ne kadar zor durumda oldukları açık olarak tahmin edilebilir.

Tablo 3.6. için şunlar da söylenebilir. Ülkemizde Türk tipi tütün yetiştirilmektedir. 2009 yılı için alımı gerçekleştirilen tütünlerin % 63,95'i Ege, % 13,08'i Karadeniz, % 2,27'si Marmara, % 4,08'i Doğu ve % 16,62'si Güneydoğu Anadolu Bölgesi tütünleridir. Özel sektör alımları ağırlıklı olarak Ege, Karadeniz ve Marmara Bölgelerinde yoğunlaşırken, kamu sektörünün ise, Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir (TAPDK, 2009).

Ülkemizde üretilen yabancı menşeli tütünler, toplam üretimin % 1,84'ünü oluşturmaktadır. Virginia ve Burley tipi tütün üretiminin tamamı Marmara Bölgesi'nde yapılmakta olup, 2008 yılı ürünü 1.677,1 ton olarak gerçekleşmiştir. 2008 ürünü Virginia ve Burley tipi tütün üretiminde, bir önceki yıla göre miktar bazında yaklaşık % 50 oranında bir azalış meydana gelmiştir. Ülkemize yılda yaklaşık 70 milyon kg Virginia ve Burley tipi tütün ithal edilerek sigara harmanlarında kullanılmaktadır. Bu tütünler için kullanılan tesislerin ilk yatırım maliyetinin yüksek olması, üretimin artırılmasında önemli bir engel oluşturmaktadır.

Menşe ülkesi bazında, 2009 yılı ithalatını değer bazında değerlendirdiğimizde, sırasıyla; Brezilya, Almanya, Hollanda, ABD, Fransa, Malavi, Arjantin, Hindistan, Çin ve Rusya'nın ilk 10'da yer aldığı görülmektedir. Bu ilk 10 ülkenin toplamı % 86,32'ye tekabül etmektedir. İlk sırada yer alan Brezilya % 24,62'lik paya sahiptir. İthalatın türler bazında dağılımında; miktar bazında sırasıyla; Virginia, Burley, Homojenize tütün damarı ve şişirilmiş tütünün ağırlıklı olarak yer aldığı görülmektedir. Bu nevilerin toplam içerisindeki payları % 85,26'ya tekabül etmektedir. Bu toplamda Virginia tipi tütün % 33,6 pay ile ilk sırada yer almaktadır. Sadece 2009 yılında yaprak tütün ithaline Türkiye 387 milyon dolarlık bir ödeme yapmıştır (TAPDK, 2009).

Gelinen noktada tütün üretimine devam eden üreticiler, fiyat pazarlığına giremeden tek yanlı bağımlılıkla üretim sözleşmesi imzalamaktadırlar. Yıllık bazdaki fiyat artışının enflasyon oranı kadar olması, üreticinin refah düzeyinde bir artış sağlamamaktadır. Bütün risk tütün üreticisi üzerindedir. Kazanç olmadığı halde hala tütünü bırakamayan üreticinin ise alternatifleri olmadığı için tütün yaptığı söylenebilir. Üçüncü bölüm, tezin ampirik çalışmasından elde edilen verilerin analiz edildiği bir bölümdür. Bu bölüm, Türkiye'de tütün üretimi ile ilgili sorunları ve tütün üzerinden tarımda yapısal dönüşümü Muğla örneği üzerinden analiz etmemize olanak vereceğinden tezin en özgün bölümünü oluşturmaktadır.

3.4. Tütün Üretiminde Sorunlar

Bu alt bölüme tarım sektöründeki sorunlar sıralanarak başlanabilir. Ancak bu ikinci bölümde yapıldığı için tütün sektöründeki sorunlara yoğunlaşılacaktır. Ancak unutulmamalıdır ki tütün sektöründeki sorunlar Türk tarım sektörünün ve

politikalarının bir alt parçasıdır. 2000'li yıllarla birlikte tarım politikalarında IMF, Dünya Bankası telkin ve zorlamalarıyla keskin dönüşümler yaşandı. Bu dönüşüm 4733 sayılı Kanun ile kurumsal bir yapı kazanmıştır. Dünya Bankası ve IMF ile yapılan kredi anlaşmaları sonucu ortaya çıkan Tarım Reformu Uygulama Projesi'nin (TRUP) tütün sektöründeki yansıması olan 4733 sayılı Yasa ile TEKEL satılmıştır. Bunun yanında TRUP'a uygun olarak tütünde destekleme alımları kaldırılmıştır. Doğrudan Gelir Destekleri (DGD), alışlagelen politika araçları yerine konulmuştur. Üreticiye yapılan fiyat, girdi ve kredi destekleri aşamalı olarak kaldırılmıştır. IMF'ye verilen taahhütler nedeniyle Tarım Satış Kooperatifleri'ne Hazine desteği kaldırılmış, Ziraat Bankası bir tarım destekleme bankasından ticari bir bankaya dönüştürülerek tütün üreticisi finansal açıdan da zor durumda bırakılmıştır (Şengül vd., 2010: 3-4).

AB'nin bütçe içerisinde tarıma bu kadar geniş bir yer ayırması sürekli bir şekilde devam etmiş ve 2008 yılında 120 milyar avro olarak belirlenen bütçeden tarıma 45 milyar avro'luk (% 38) bir pay ayrılmıştır. 2007-2013 yılları için ise 1 milyar 65 bin dolar olarak kabul edilen AB bütçesinin yaklaşık olarak % 43.1'inin tarıma ayrılması oldukça önemli bir oranı oluşturmaktadır. Bu veriler göstermektedir ki tarım, AB'nin en fazla kaynak aktardığı ve birincil olarak desteklediği sektördür. Türkiye ise GSYİH'nin % 1'ini bile tarıma ayıramamaktadır. 2005 yılında tütüne ödenen doğrudan gelir desteği dekar başına 17,5 TL (gübre mazot desteği dahil değil)'dir. Ki bu tütün maliyeti ile kıyaslandığında çok yetersiz bir rakamdır ve 2010 yılında bu etkisiz desteğin de kaldırıldığı dikkate alındığında, Türk tarımının ve özelde tütün sektörünün ortadan kalkacağını rahatlıkla söyleyebiliriz (Uzun, 2010: 41).

Tarımsal Destekleme ve Yönlendirme Kurulu tütün üretiminden vazgeçen üreticilere dönüm başına 120 TL ödemektedir. Tütün üreten küçük bir çiftçi ailesinin ortalama toprak büyüklüğü 2010 yılı için (800.000 dönüm/65000 aile tablo 3.6.'ya bakınız) 12 dönümdür. Bu durumda elde edebilecekleri toplam gelir 1140 TL'dir. Üç kişilik bir Egeli üretici ailesinde kişi başına düşen yıllık gelir 480 TL dir. Ki Doğu ve Güney Doğu'daki kalabalık aile yapısı dikkate alındığında bu gelir 20-30 TL ye kadar düşebilir. Alternatif ürün olarak buğday arpa v.b. ürünler Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da yetiştirilse bile Ege Bölgesi'nde kıraç arazide alternatif tarım uygulama imkanı azdır. Alternatif ürün yetiştirilse bile bu ürünler hakkında

çiftçilerin hem bilgisi yoktur hem de bu ürünler için pazar ve fiyat riskleri bulunmaktadır. Alternatif ürünlerin tütün kadar gelir elde edebilme imkanları da düşüktür (Bilir vd., 2009: 24).

Tarımdaki direkt destekler kaldırılırken, Türk tütün sektörünü koruyan önemli bir fon da kaldırılmaya çalışılmaktadır. “Tütün Fonu; Virginia, Burley ve vasıflı şark tipi tütün ekiminin iyileştirilmesi, geliştirilmesi, tütün ekicilerinin desteklenmesi ve eğitilmesi, tütün borsasının kurulması, tütün üretici kooperatiflerinin finansmanının sağlanması, sektörce kurulacak hangar ve kurutma tesisi gibi yatırımların, ülke dışında Türk tütününden mamul sigara fabrikalarının kurulması, TEKEL’in tütün mamullerinin ihracatının desteklenmesi, amacıyla çıkarılmıştır. Tütün fonu amacına uygun kullanılmamakla birlikte ithalata karşı iç piyasayı koruması bakımından ülkemiz tütün sanayicisini ve tütün üreticisini korur nitelikte ve sigara üretiminin de ithalat yerine yurt içinde üretilmesini teşvik eder mahiyetteydi. 30.12.2010 tarihinde yayımlanan Bakanlar Kurulu Kararı ile Bazı Mallara Uygulanacak Tütün Fonu Tutarı ton başına 3 bin dolardan 2 bin 250 dolara düşürüldü. Tütün Fonu’nun varlığı sadece gelir getiren bir unsur olmayıp, aynı zamanda bu fon ülkemiz tütün üretimine verilen son dolaylı destektir. Fon’un kaldırılması düşünülmektedir. İthalatı artıracak her adım tütün üretimimizi olumsuz etkileyecektir. Avrupa ve Amerika gibi ülkelerde hala üreticiler desteklenirken Türk tütüncülüğünü desteklemek bir yana onu koruyan yegane unsur olan Tütün Fonu’nun kaldırılması tütün üreticiliğinin sonu olacaktır” (Yıldırım, 2011). Tütün Eksperleri Derneği Yönetim Kurulu Başkanı Oktay Çelik’e AB Tütün Fonunun kaldırılmasıyla ilgili ne düşündüğünü sorduğumuzda şu cevabı aldık: “...ekiciyi koruyan yegane şeydi o dışarıdan gelen tütüne karşı. Ama onlar da haklı AB de haklı. Biri diyor ki her sene açıklanan ilerleme raporlarında özellikle vergi faslı açıklanan şeyde. E diyor ki kardeşim sen bunu alıyorsun tütün fonu diye ek bi vergi uyguluyorsun diyor. O zaman diyor ya bunu bi şeye kullan ya da kaldır. Tütün fonunun kuruluş amacı neydi? Türkiye’de Virginia, Burley tipi tütün yetiştirmektir. Fırınlarını, kurutma hangarlarının kurulmasıydı. TEKEL’in dışarıda ortaklık yapabilmesi yani sigara fabrikası kurup ortak olabilmesiydi. Üretici örgütlerinin desteklenmesiydi ve birçok amaçla kurulmuştu. 80 yılından 2001 yılına kadar o paranın nereye gittiği belli olmadı.

Kesildi bu para, bu fon da...” (Mayıs 2011’de Türkiye Tütün Eksperleri Derneği Alsancak /İzmir’de yapılan derinlemesine mülakat).

4733 sayılı Yasanın getirdiği diğer olumsuzluk ise tütün piyasasının düzenlenmesinden kaynaklanmaktadır. Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu (TAPDK) adı ile özel bir kurum kurulmuştur. Bu kurum üretici tütünlerinin alınıp satılması, tütün ve mamullerinin üretimi ve ticareti ile ilgili olarak sektörel düzenlemeleri yapmak üzere kurulmuştur. Bu kanun ile eskiden Genel Müdürlük olarak yönlendirilen sektörün işlevleri merkezi Ankara’da bulunan bu kuruma devredilmiştir. Tohum ekiminden tütün satışına ve sigara yapımına kadar geçen tüm evrelerin denetim mekanizmalarını Tütün Kurumu elinde tutmaktadır. 4733 sayılı Yasa’nın bazı maddelerinde esneklik bırakılarak tütün sektörü yasa yerine Tütün Kurulu kararları ile yönlendirilmeye çalışılmıştır. 4733 sayılı Yasa, Yaprak Tütün Alım ve Satımında destekleme alımını ortadan kaldırarak, tütün alımını 2 ayrı yöntemle gerçekleştirmektedir.

1. Açık Arttırma Yöntemi: Bu yöntem, üretici yönünden daha avantajlıymış gibi görünmektedir. Çünkü tütünün fiyatının belirlenmesi, birinci yöntemdeki gibi sözleşme yaptığı alıcının eksper tarafından değil, Kurum’un belirlediği tarafsız eksper tarafından yapılarak, satış merkezlerine getirilen tütünlerinin alınıp satılmasına dayalı bir yöntemdir. Bu yöntem, sözleşmeli yöntemden farklı olarak, 2003 yılındaki ürüne ilk defa uygulanmaya başlanmıştır. Ancak bu yöntemin yaygınlaşabilmesi, bütün tütün bölgelerinde satış merkezlerinin alt yapılarının hazırlanması ve kurulması ile yakından ilgilidir. Bu nedenle, tütünlerin satın alınması için belirli bir zamana gereksinim olduğu da düşünülmelidir. Avrupa Birliği ülkelerinde Sözleşmeli Yöntem; Amerika’da Açık Arttırma Yöntemi ile birlikte son yıllarda Sözleşmeli Üretim Yöntemi de uygulanmaktadır. Bu yasanın çıkması ile ilgili en önemli sorun, sözleşme yapmayan ve açık arttırma yöntemi ile satılamayan ekici tütünlerinin durumudur. Ancak 2010 yılında bile açık arttırma sistemi hayata geçirilememiştir. TAPDK 2010 ürün yılında sözleşmeye bağlanmaksızın üretilen tütünler ile sözleşme yapılmasına rağmen sözleşmeden fazla üretilmiş ve alıcısı tarafından satın alınmayan tütünlerin, açık arttırma yöntemi ile satılması için gerekli olan açık arttırma merkezlerinin kurulamaması nedeniyle, alım-satım işlemlerinin gerçekleştirileceği esaslar belirlemek zorunda kaldı.

Buna göre, “Tütün üretimi yapılan il ve ilçelerde yer alan Türkiye Ziraat Odalar Birliği’ne bağlı ziraat odaları, kendi hizmet bölgelerindeki muhtarlıkları Karar’ın ilanından itibaren 7 gün içinde bu Karar’dan haberdar edecekler. Üretim merkezlerinde sözleşmeye bağlanmaksızın veya sözleşme fazlası tütün üreten ve tütünlerini pazarlamak isteyen üreticiler, 31 Mayıs 2011 günü mesai bitimine kadar buldukları il ve ilçedeki ziraat odalarına şekli ve içeriği Kurum tarafından belirlenen Sözleşme Dışı Tütün Üretim Bildirim Formu ve Ziraat Odası’ndan alınacak çiftçi belgesi ile başvuracak. İlgili Ziraat Odaları, yapılan başvuruları incelemek suretiyle tütün çiftçisi olan üreticileri, şekli ve içeriği Kurum tarafından belirlenen Sözleşme Dışı Tütün Üretim Bildirim Listesi’ne kaydederek, yazılı ve elektronik ortamda 15 Haziran 2011 tarihine kadar Kurum’a bildirecek. Kurum tarafından, sözleşme dışı üretici tütünlerine ait bilgiler 22 Haziran 2011 tarihine kadar Ege İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği Tütün İhracatçıları Birliği’ne gönderilmek suretiyle alıcılara duyurulacak. Açık arttırmalı satışlara katılmak isteyen Tütün Ticareti Yetki Belgesi sahibi gerçek ve tüzel kişiler, Ege İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği Tütün İhracatçıları Birliğine veya Kurum’a başvurarak sözleşme dışı üretim yapan üretici listesini temin edebilecek” (TAPDK, 2010). Sözleşme yapmadan tütün üreten üreticiler çok ciddi fiyat riskleri almış, tütünlerini % 50 daha düşük fiyatlardan satmak zorunda kalmışlardır. Açık Arttırmalı Satış Merkezleri’nde satılmak üzere tütün üretmenin ne kadar riskli olduğunu ve garantisiz olduğunu görmüşlerdir. Türk tütün üreticisi alım garantisini önemseyemediğinden, sözleşmeli üretim modeline dönüşmüştür (Oral, 2006: 200). Ancak burada da birçok sorun bulunmaktadır.

2. Sözleşmeli Üretim Yöntemi: Yasa, çıktığı ilk yıldan itibaren firma ile üretici arasında hazırlanan sözleşme doğrultusunda belirlenen koşullara göre yapılmaktadır. Bu yöntem, aslında daha önce uygulanan tütün alım yönteminden farklı değildir. Farkı o yılın ürünü görmeden almasıdır. Bu, her iki taraf içinde bir takım zorlukları beraberinde getirmektedir. Alıcı, görmediği, kalitesini bilmediği bir ürüne ödeme yapmakta, ancak bu durum üreticinin kaliteli ürün üretmesi için çaba sarf etmesine de neden olmaktadır. Yaprak tütün firmaları kendi bünyelerinde agronomi birimleri oluşturarak, Ziraat Mühendisi çalıştırmaya başlamışlardır. Bu

yöntem ile tütünlerin satın alınması üreticinin evinde gerçekleşmektedir. Ancak bu modelin de birçok problemi orta çıkmıştır (Özgüven vd., 2003).

2010 yılında Tütün Ticareti Yetki Belgesi'ne sahip 17 firma; kanunun öngördüğü iki yöntemden biri olan "Yazılı Sözleşme Esası" ile tütün almayı tercih etmektedirler. TEKEL'in alım garantisinin söz konusu olmadığı bu sistemde; alıcı firmalar çok uluslu sigara şirketlerinin sipariş miktarlarına göre tütün alacakları alanları belirlemekte ve daha sonra hedeflenen yerlerdeki üreticilerle dikimden önce miktar ve fiyat konusunda anlaşarak "sözleşme" imzalamaktadır. Gerekçeleri de, uyguladıkları bu yöntemin üreticilere fiyat ve pazar garantisi oluşturulduğudur. Ancak gerçek ise, sözleşme koşullarının belirlenmesinde tütün üreticilerinin hiçbir söz hakkı olmadığıdır. Sözleşme koşulları, çiftçi ve tüccar arasında karşılıklı anlaşma/uzlaşma sağlanarak değil, tüccarın isteğine göre belirlenmektedir. Örneğin fiyat, sınıflandırma, tür tanımlamalarında üreticinin hiçbir söz hakkı yoktur (Oral, 2006: 199-200). Bilindiği gibi tarımda küçük ölçekli üretim, sanayileşme sürecinin başlıca engellerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Sözleşmeli üreticilik modeli bu engeli, tarımsal toprak mülkiyetindeki parçalanmışlığı, dokunmaksızın atlamaktadır. Sanayici çiftçi ile belirli nitelikteki ürün için sözleşme yapmakta, üreticiyi kendi uzmanlarıyla denetlemekte ve başlangıçta belirlenen fiyat üzerinden ürünü satın almaktadır. Sözleşme ile bağlanan köylü, bilinen anlamda "köylü" değildir. Malı ve işgücünü birlikte kiraya çıkaran yapısı ile bir tür "taşeronlaşmış işçi" kılığına bürünmüştür. Bu sürece tarımda dikey entegrasyon denilmektedir (Demirbaş ve Tosun, 2005: 27-34). Sanayi ve hizmet sektöründe dünyada taşeronlaşma biçimindeki üretimin örgütlenmesinden farklı olmayan bu durumda, küçük ölçekli üretim, büyük ölçekli üretimle bağlantısı kurularak, zincirin en alt halkasında bulunan köylüler işçileştirilmiş ve ÇUŞ'ların dünya ölçeğinde üretimi ve fiyatları kontrol etme politikaları çerçevesinde dünya piyasaları için üretimin bir parçası haline getirilmişlerdir. Süreçte, geçmişte tütün üretimi yapan köylülerin halen üretime devam eden bir bölümü, kendi toprağı üzerinde işçileştirilerek kapitalist dünya sistemine tarımda esnek çalışma koşullarına tabi işgücü olarak entegre olurken; tütün üretimine devam etmeyen diğer bölümü ise, işgücünü göç ederek ya da buldukları bölgelerde başka sektörlerde satarak işçileşmişlerdir. Yani bilinen haliyle tarımda küçük üretici konumundaki köylülük tasfiye edilme sürecini

yaşarken, tarımda sermaye/emek ilişkisi giderek daha berraklaşmıştır. Devletin gerekli düzenlemeleri yaparak, aracı konumundan sermayenin arkasına geçmesi bir yandan bu ilişkide devletin rolünü görünmez kılarken diğer yandan sömürü oranını artırmıştır.

Tütün üreticisinin önüne sözleşme koşulları, tütünün tesellümü aşamasında alıcı (tüccar) tesellümü yapmadan önce dayatılmaktadır. Tüccarın istediği koşullarda üretim yapmaktan kaçınan üreticinin tütününün alımında zorluklar çıkarılmakta ve üretici sözleşme yapmaya zorlanmaktadır. Sözleşmeli üretimde, hiç bir üreticinin, alıcı firmanın belirlediği kiloya, fiyata, parasını zamanında alamamasına itiraz etme şansı bırakılmamıştır. Tütün üreticisinin aleyhine hazırlanmış sözleşmelerden doğan haklarını bile savunabilmesi mümkün değildir. Çünkü itiraz mekanizmalarını bir üreticinin tek başına yürütebilmesinin yolu neredeyse tıkanmıştır. Alıcılar sözleşmeyi tütün üreticilerinin örgütleriyle değil, tek tek çiftçiler ile yapmaktadır. Tütün Yasasıyla birlikte, üyeleri arasında hiç üretici bulunmayan tütün üst kurulu tarafından belirlenmesi kararlaştırılan, hükümetlerin hiçbir biçimde üreticiden yana taraf olmadığı gibi garantör olarak da rol almadığı standart bir sözleşmeyle alım satımlar tek taraflı olarak gerçekleştirilmektedir. Tütün üreticisinin bu duruma itirazda bulunacak ne maddi olanağı, ne zamanı ne de tek başına cesareti yetebilir. Alıcılar (tüccarlar) arasındaki ilişkiler öylesine güçlüdür ki; gerektiğinde sorunlu ilan edilen bir üretici tütün üretmez duruma düşürülebilir. Alıcı firmaların hiçbiri sorunlu ilan edilen üreticiyle sözleşme imzalamayabilir (Oral, 2006: 199-200). Sözleşmeli tarıma ilişkin çeşitli ülkelerde yapılmış deneysel araştırmalar, elde edilen verim ve gelir artışının bu üretim biçimine bağlılığı daha da artırarak üreticilerin bağımsızlaşma sürecini geciktirdiğini ortaya koymaktadır. Üretici aileleri giderek marjinalleşmekte ve alıcıya giderek daha bağımlı hale gelmektedir. Sözleşme yaparak tütün üreten üreticiler için ise bu sistem örgütlü çok uluslu sigara şirketleri karşısında tam bir modern kölelik düzenine dönüşmüştür.

Tütün üreticisi, fiyat yönünden piyasada etkinlik gösteren sınırlı sayıdaki kişi ve kuruluşların tek yanlı saptadığı fiyatlara mahkum edilmiştir. Daha da kötüsü, TEKEL özelleştirildiği, destekleme alımları ve destekler ortadan kalktığı için tütün üreticisi tek başına çok uluslu sigara şirketleri ile karşı karşıya kalmıştır. Sigara üretimi yapan çok uluslu şirketler maliyetlerini azaltmak amacıyla tütün fiyatlarının

düşürülmesi için baskı yapmaktadırlar. Bu baskı o kadar güçlüdür ki, tütün üretmenin mümkün olmadığı sözleşme fiyatları bile nevi uygulamalarıyla daha da aşağı çekilmektedir. Nitekim maliyet artışları dikkate alındığında tütün fiyatları reel olarak gerilemiştir. Sözleşmelerdeki yıllık bazdaki fiyat artışının enflasyon oranı kadar olması, üreticinin kazancının hiçbir zaman artmayacağı anlamına gelmektedir. Oriental tütün üretimi, iklim koşullarından büyük oranda etkilenmektedir. Oysa alıcı firmalar tütün üretiminin yapısından kaynaklanan riskleri üstlenmemektedir. Örneğin, 2004 yılında iklim koşullarının Oriental tütün için uygun olması nedeniyle, tütün üreticileri sözleşmede belirttikleri kilodan fazla tütün elde etmişlerdir. Bu üretim fazlaları, alıcı firmalar almadıkları için üreticinin elinde kalmıştır. Açık arttırma sistemi etkin olarak çalışmadığından, çiftçiler ürettikleri tütünü piyasa fiyatının % 50 ucuzuna satmak zorunda kalmışlardır (Oral, 2006: 200-205).

Sözleşmeli tarımın yaygınlaştırılmasına koşut olarak ürün çeşitliliği giderek azalmakta, bunların yerini geliştirilen ve yüksek verim sağlanan çeşitler almaktadır. Sözleşmeli tarımda alıcı firma sürdürülebilir kaynak konusunda herhangi bir sorumluluk üstlenmemekte, sözleşme süresince üreticilerin işletmecilik kararlarına müdahale edilmesine karşın, sürdürülebilir kaynak kullanımı konusunda tüm sorumluluk üreticiye bırakılmaktadır. Çünkü çevresel etki, şirket ile üretici arasındaki sözleşmede yer almayan bir maliyet ögesidir (Ceylan, 1998: 9). Tarımda sözleşmeli üretim yöntemiyle dünya piyasaları için üretim, üreticiye önemli bir kazanç bırakmamakla kalmayıp, tütün ve tütün mamullerinin ithalatının da arttığı bir ortamda ülke ekonomisi için de önemli bir katma değer yaratmamaktadır. Dünya tarım piyasalarına birkaç üründe uzmanlaşarak katılan ve ürün çeşitliliğini kaybeden ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de, son yıllarda tarımı dünya piyasaları ile eklemlenmeye yönelik olarak uygulanan politikalar bir yandan tarımda yoksulluğa yol açarken, diğer yandan ülkenin gıda alanında kendisine yeterliliğini önemli ölçüde baltalamıştır. Köylülüğün tasfiyesine gelişme açısından kritik önem veren modernleşme teorileri ya da eleştirel kuramlar, kırsal dönüşümle birlikte kente göçerek kentsel sanayilerin işgücünü oluşturan ve işçileşen köylülerin, sanayide daha yüksek ücret alacaklarını öngörüyorlardı (W. A. Lewis, 1963’den aktaran İşgüden 1995: 146; Wallerstein, 1988: 2017-2019). Oysa sözleşmeli üretimle birlikte çoğu kendi toprağında işçileştirilen köylüler önemli ölçüde yoksullaşmışlardır.

Sektörün en önemli problemlerinden birisi de kaçakçılıktır. Ortalama sigara paket maliyeti bandrol ile birlikte 5-7 TL'ye çıkmaktadır. Yüksek bandrol ücretleri kaçakçılığa teşvik etmektedir. Çok uluslu sigara firmaları da bu süreci örtük bir şekilde desteklemektedir. Dolayısıyla yerli tütün ve tütün mamullerine olan talep kayıtdışıktan dolayı azalmış olarak gözükmektedir. Bu da TEKEL'in özelleştirilmesinin haklı kılınması için bir dayanak olarak gösterilmiştir. Tütün Eksperleri Derneği Yönetim Kurulu Başkanı Sayın Oktay Çelik bu durumu şöyle değerlendirmektedir: *“Tütün miktarı azalmıyor. Geçen şeyde de vardı. Yok Türkiye’de sigara tüketimi azalmış. 110 milyar adetti senelik 2010’da 90 milyar adete düştü. E be adam 10 milyon kilo kaçak sigara giriyor senin ülkeneye. Kaçak kıyılmış sarmalık tütün. Bu kim içiyor? Uzaylılar mı içiyor? Bunu da Türkiye’deki vatandaş içiyor. Kardeş onu da hesapla, niye hesaplamıyorsun onu? Kaçak var 2,5 milyar dolarlık Türkiye’de sahte var kıyılmış dışında. E bunu kim içiyor. 2-3 liraya satılıyor Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Marlborolar bilmem neler var. E bunu kim içiyor Yunanlılar mı gelip içiyorlar? E biz içiyoruz bunu da. Benim ülkemde içiliyor. Bunu saymıyor ki adam. Bu sadece resmi satış miktarını alıyor. Peki diyelim çok uluslu sigara firmalarının el altından verdiği promosyon mallar nereye gidiyor? ...Türkiye’de reklam yasağı var. 100 milyon dolar kime gidiyor? Bandrollerini kontrol edemiyorsun girip, adam sokmuyor seni kardeşim. TAPDK o zaman gir kontrol et giremiyorsun. Saysana kaç tane iptal var. Gerçekten doğru mu acaba? 500 bin adet vardır, 1 milyon vardır. 500 bin der, napcan? 500 bin adet gitti. Evvelki sene Mersin’de Cumhuriyet Savcılığı yakaladı işte. Şeyde Mersin’in büyük çok uluslu büyük bir firmanın ana distribütörünün deposunda hepsi sahte. Bunları kim içiyor? Ya neler dönüyor bu sigare sektöründe....”* (Mayıs 2011’de Türkiye Tütün Eksperleri Derneği Alsancak /İzmir’de yapılan derinlemesine mülakat)

Çok uluslu şirketler Türkiye’de yoğun bir şekilde Virginia ve Burley tipi tütün yetiştirmeye çalışmaktadır. Ancak, bu tütünlerin yoğun nikotinli yapıları dikkate alındığında gelecekte nikotini nispeten daha az olan ve organik yetiştirilen Türk tütününe olan talep artabilir. Ancak bu talep artışı gerçekleştiğinde Türk tütünü piyasalarda bulunmayabilir. Tütün çok zahmetli bir üretim sürecine sahiptir. Desteklemenin olmadığı, oligopol/tekel olarak yabancı çok uluslu şirketlerin ellerinde olan tütün piyasasından son üreticiler de çekildiklerinde, yani üretimden

koptuklarında, tütün fiyatları yükseltirse, yeterli destek yapılırsa bile üreticilerin tekrar tütün üretme olasılığı düşüktür. Kente göçmüş gençler küçük köylere ve kıraç arazilere dönmeyeceklerdir. Makro boyutlu olarak incelediğimiz tütün sorunlarını Muğla ölçeğinde mikro olarak da analiz edelim.

3.5. Muğla Ekonomisinde Tütün Üretimini Yeri ve Sorunları

Şimdiye kadar detaylıca ortaya konduğu üzere 2000'li yıllarda Türk tütüncülüğü, tarım sektörüyle beraber ciddi bir yapısal dönüşüm geçirmiştir ve geçirmektedir. Devlet tütünü desteklemekten vazgeçmiş, üretici serbest piyasa koşullarına ve çok uluslu şirketlerin ellerine bırakılmıştır. İzlen politikalar sonucu tütün fiyat ve üretimi düşmüş, varolan destekler de çekilince, tütün üreticisi maliyetlerini bile karşılayamayacak hale gelerek fakirleşmiştir. Bütün bu politika değişikliklerinin Muğla köylerini nasıl etkilediğini araştırmak için Muğla'nın Merkez'e bağlı köylerden 10 tanesine (Algı, Denizova, Derinkuyu, Doğanköy, Kötekli, Süpüroğlu, Yaraş, Yeniköy, Yenibağyaka, Yerkesik) gidilmiş, halen tütün üreten ve üretimi bırakmış 16 çiftçi ile görüşülerek 2000'li yıllardaki gelişmeler derinlemesine mülakat tekniği ile değerlendirilmiş ve alıntılar yerel dilde verilmiştir. Bu değerlendirmenin sonuçlarını geçmeden önce biraz Muğla hakkında bilgi vererek tütün üretimini inceleyelim.

Muğla'nın ekonomisi çok yönlü olup, tarıma, turizme, sanayi ve ticarete dayanır. Ülkenin en çok turist gelen illerinden biridir. Turistik tesisler giderek artmaktadır. Orman, turunçgiller ve sanayi ürünleri bakımından zengindir. Muğla ili dağlık bir arazi yapısına sahip olduğu için ekime müsait arazisi azdır. Buna rağmen ülkenin önemli tarım üretim merkezlerinden biridir. Tarımda; gübreleme, sulama, ilaçlama ve modern tarım araçları kullanılmaktadır. Tahıl, turunçgiller ve sanayi ürünleri (pamuk, tütün) başta gelir. Başlıca tarım ürünleri buğday, arpa, mısır, bakla, pamuk, tütün, susam ve anasondur. Sebzeçilik gittikçe gelişmekte, seracılık ve turfanda sebzeçilik yaygınlaşmaktadır. Türkiye'de kuşkonmazın tamamı Muğla'da yetişir. Ayrıca yetiştirilen lahanaya, pırasa, ıspanak, patlıcan, salatalık, domates, fasulye, biber, soğan, bakla ve karnabahar başta İzmir ve İstanbul olmak üzere diğer illere sevk edilir. Meyvecilikte Muğla önde gelen illerimizden biridir. Senede 100 bin tona yakın zeytin, 15 milyona yakın zeytin ağacından toplanır. Zeytin üretiminin

yüzde 80'i Milas'ta yapılır. Turunçgiller ağaç sayısı 2 milyonu aşar. Mandalina, portakal ve limon yetişir. Turunçgiller başta Köyceğiz olmak üzere kıyı şeridindedir. Muğla'da yaklaşık 200 bin adet antepfıstığı ağacı bulunmaktadır. Ayrıca bol miktarda üzüm, elma, armut, şeftali, erik, incir, badem, turunç ve altıntop yetişir. Muğla susam ekiminde ikinci, tütünde dördüncü sırada yer alır (İzmir, Manisa ve Samsun'dan sonra). Hayvancılık: Muğla ilinde hayvancılık ikinci derecede bir gelir kaynağıdır. Küçükbaş hayvan sayısı azalırken kümes hayvanları miktarı artmaktadır. Türkiye'de en çok bal Muğla'da elde edilir. İl sınırları içinde 200 bin arı kovanı vardır. Marmaris balı ve arı sütü meşhurdur. Balıkçılık ve sünger çıkarma çok ileridir. Balı gibi balığı da meşhurdur. Kefal, barbunya ve mercanbalığı bol miktarda yakalanır. Türkiye'de süngerin tamamı buradan çıkarılır. Ormancılık: Muğla ili orman bakımından çok zengindir. Ormanları gür ve verimlidir. İl yüzölçümünün % 70'i orman ve fundalıktır. 800 bin hektar orman ve 200 bin hektar fundalıkla 1 milyon hektarlık orman varlığı vardır. Ormanlarda çam türü ağaçlar çoğunluktadır. Dünyada çok az yerde rastlanan "günlük" ağaçları Muğla ormanlarında bulunur. Bu ağaçların gövdelerine çentikler açılarak kap bağlanır. Bu çentikten akan sığla yağı toplanarak sanayide kullanılır. Senelik sığla yağı üretimi 15 bin tona yakındır. Ormanlardan defneyaprağı ile reçine elde edilir. Madenler: Muğla maden varlığı bakımından da çok zengin bir ildir. İşletilen başlıca madenleri linyit, krom, zımpara, giofrik, boksit, kuvarsit, mika ve panzadır. Türkiye'nin en zengin linyit yatakları Muğla'nın Yatağan ilçesindedir. Ponza Bodrum'da ve Giofrik merkez ilçe ile Yatağan'da bulunur. Yatağan linyitlerinin küllerinde uranyum vardır. Sanayi: Muğla ilinde sanayi tarıma dayalıdır ve sanayi kuruluşlarının % 80'ni devlet kuruluşudur. İmalat sanayii gelişme halindedir. Küçük sanayi iş yeri 1500 civarındadır. Başlıca büyük sanayi kuruluşları SEKA'nın Dalaman Kâğıt Fabrikası, TARIŞ Çırçır ve Prese Atölyeleri, Yatağan Yem Fabrikası, Anadolu Sabun ve Yağ Sanayii T.A.Ş., İnal Gözlük Sanayii, Peynir ve Tereyağı Fabrikası, Koytaş Tarım ve Sanayi Makineleri A.Ş., Mehmet Altaş Traktör Römork Sanayii, Kireç Sanayii A.Ş., Aslan Teneke Kutu Sanayii, Yatağan Termik Santrali'dir. Tekne, yat ve ahşap balıkçı motoru imalatı gelişmektedir.

Enerji: Yatağan Termik Santrali üç ünitelidir. Milas ve Yeniköy'de de enerji santralleri vardır. Ulaşım: Muğla ili kara, hava ve deniz yolları bakımından zengin

sayılır. İzmir-Aydın-Denizli-Isparta-Antalya yönünde uzanan E-24 karayolundan Aydın'dan ayrılan 6 numaralı karayolu Muğla'ya bağlanır. İzmir-Selçuk-Kuşadası-Söke yolu Bodrum-Yatağan-Muğla'ya bağlanır. İl sınırları içinde 626 km devlet yolu ve 380 km il yolları vardır. Muğla il kıyılarında çok sayıda tabii liman vardır. Başlıca liman ve iskeleleri Bodrum, Marmaris, Güllük, Fethiye, Günlükbaşı ve Göcek'tir. İstanbul-İskenderun arasında sefer yapan Denizcilik Bankasına ait gemiler Bodrum, Marmaris ve Fethiye'ye uğrarlar. Marmaris ve Bodrum'da yat limanları vardır. 1982'de işletmeye açılan Dalaman Havaalanına yurtiçi ve yurtdışından turist taşıyan uçaklar inmektedir (<http://www.cografya.gen.tr/tr/mugla/ekonomi.html>). Görüldüğü gibi Muğla ekonomisi tarım, turizm ve madencilik üzerine kurulmaktadır. Bu tez açısından önemli olan Muğla'daki tütün üretiminin halen en fazla tütün üretilen bölge olan Ege Bölgesi'nde 3. Sırada iken Türkiye genelinde 4. Sırada (İzmir, Manisa ve Samsun'dan sonra) yer alıyor olmasıdır. Türkiye'deki tütünün % 60'ının Ege Bölgesi'nde üretildiği göz önüne alınırsa, Muğla ekonomisi açısından ürün üretiminin önemi daha da anlaşılır hale gelir. Muğla'nın tütün üretimi yıllar itibariye Tablo 3.8.'de verilmektedir.

Tablo 3.8. Muğla Tütün Üretimi

Yıl	Ekilen alan(dekar)	Hasat edilen alan(dekar)	Üretim(ton)	Verim(kg/da)
1991	167.480	167.480	12.360	74
1995	111.440	111.440	9.267	83
2000	125.440	125.440	8.875	71
2001	101.110	101.110	7.077	70
2002	84.350	84.350	6.326	75
2003	76.550	76.550	3.592	47
2004	72.150	72.150	3.822	53
2005	54.500	54.500	3.692	68
2006	40.828	40.828	2.188	54
2007	31.806	31.806	1.315	41
2008	30.222	30.222	1.752	58
2009	27.573	27.573	1.842	67
2010	17.151	17.151	1.160	68

Kaynak: TÜİK

Tabloda da görüldüğü üzere Muğla ilinde 2000'li yılların başında 7000 ton kadar tütün üretimi yapılırken, 2010 yılında bu oran 1160 tona kadar düşmüştür. Üretimdeki daralma 6000 ton civarındadır. Türkiye genelindeki tütün üretiminde

yaşanan gelişmelerle tamamen paralel olan bu sonucun nedenleri tütün üreticilerine dayanarak aşağıdaki başlıklar altında toplanabilir.

Tütün Fiyatının Maliyetleri Karşulamaktan Uzak Olması: Daha önce tütün sektörünün sorunlarında vurguladığımız tütün fiyatı ile maliyetleri arasındaki olumsuz fark halen üretimi sürdüren çiftçilerce de vurgulanmaktadır. Bu tezde Bulut (2010)'un çalışmasının verileri kullanılarak tütünün maliyeti 15,6 TL/kg olarak hesaplanmıştı. 40 yıllık tütün üreticisi Ali Alpay da yaklaşık aynı fiyatı tahmin etmektedir.

“Tütüncülük şimdiki fiyatlara göre ucuz. Yani bu fiyatlarda tütün şeyisini koruyameyo masrafını bırakıldı. Bi de işler bütün hafife alındı turizm yerlerine ormana gençler gidiyor. Köyde ihtiyar varsa tütünlen uğraşamıyor. Tütüncülük de destekleme de azaldı sigara içmesi azaldı hepsi batse iyi olcek de yani içinde var gene fakat yani fiyat iyi olsa dikerler... fiyat hiç değilse 20 lira olsa diken hemen hemen bu köyde 150 hane varsa gine 50 hanesi diker...Yani 3-5 kuruş aldık ama zaten şimdi fiyatlar battı şimdi zaten yapamicez. Gençler de yapmıyor çünkü dedik ya bu fiyatta çıkarlı değil yani tütün bi defa tütün 15'ten aşşağa sigaranın bi paketi 5 lire 7 lire tütün 7-8 lira bugün arıka yani bi arkideşin dediği gibi makine dikenleri oluyor hindi başladı öyle şeyler bırakıldı ya yevmiye kırla ediyor (Burada maliyetlerin arttığı vurgulanmaktadır). Ondan sonra tarlası o tütün zamanlarında 30-40 liraya sat verilip atırdı. Yani kendinde olmayan zaten yeniden tarla alıp da bunun içinden çıkılmazdı şimdi bu tütüncülük kalkasıya tarlaları yapan yok yani...” (Ali Alpay, Derinkuyu Köyü, Haziran 2011; Eski tütün üreticisi).

Tütün üretiminin üreticiler için karlı bir üretim olmaktan çıkması ve halen üretimi sürdürenlerle üretimi tamamen bırakanların refah düzeylerindeki düşüş, en açık biçimde üreticilerin kendilerince ifade edilmektedir:

“... (2000 yılı öncesiyle) Çok fark var on yıl önce ondan daha önceki yıllarda tütün devlet destekli olduğu için yıllık artışı belliydi. O gün mesela 3 liraya satıyorsun ertesi sene 4 liraya sarmaya şeyimiz vardı. Şimdi tüccarlar yıllık bize diyorlar ki 8 milyon 750 lira geçen seneki anlaşma işte sen tütün dik, işle yap tuttuk 6 milyon lirada tütün verdik 6 milyondan daha önce bir büyük rakıya satılıyormuş o bizim ufaklığımızda şimdi büyük rakının bile oldu 35-40 arasında bizim tütünün fiyatı

6 lira sigara paketi 7 milyon lira. Tütün bu tütün... Çok farklı tabii ya. Ben 1994 yılında 87'de başladım tütüne babamdan devraldım. 87'den bu yana tütün yapıyorum. 1994'te traktör aldım. 150 milyon tütün parası aldım. 224 milyon traktör. Şimdi aynı tütün yapsam... Yapsam yapıyorum 6 milyar 7 milyar lira benim aldığım traktör. 49-50 milyar lira arada uçurun çok” (Mehmet Kaplan, Denizova Köyü Mayıs 2011, Halen tütün üretiyor).

“En büyük sorun fiyat aşırı düşük olduğu için en büyük sorunlar o yani mesela bugün fiyat yükselmiş olsa... 7-8 milyona veriyoz kilosunu mesela bu 15'in üstüne geçmiş olsa zaten çoğumuz yine tütüne döner... 15 lira olsa zaten yetiyo. Herkes döner yani 15'in üzerine çıkmış olsa. (Eskisi gibi) Büyük rakı (fiyatında) olsa zaten memuru da kalmaz bu Muğla'da memur da tütüncü olur. 30 lira tütün vereceini bilse memur da tütüncü olur (Ömer Çoban, Yaraş Köyü, Nisan 2011, Halen tütün üretiyor).

Derinkuyu köyü Muğla merkeze uzak gerçek bir kırsal köy iken Muğla'ya yakın köylerden olan Doğan ve Yaraş köylerinde de 2000'li yıllarda benzer sorunlar tütün tarımında ortaya çıkmıştır:

“...Önceleri tütün ediyoduk. Bayağı bi yaptık. 36-30 aşağı yukarı 2002-2003 yılına kadar. 2003 kaç yıl olmuş biteli? 9 yıl mı? Yok, 8 yıl önce bırakmışız. Çünkü 2003 yılı öncesi verdiğimiz değerlerin çok çok altında şu anki değerler. Çünkü her şeyi el işçiliği el emeği olan bir işin hiçbir değeri hiçbir kıymeti kalmadı. Onun için farklı işlere yönelmek zorunda kaldık. Farklı işlere yönelmek zorunda kaldık derken de başkalarının eline bakmak zorunda kaldık gibi düşünüyorum....Hayır canım ben sanayiciyim misal. Endüstri meslek lisesi mezunuyum ben. 2003 yılı öncesindeki değerler olsaydı tütünde şu anda gene tütün işlemeye devam etmeyi düşünürdüm. Çünkü arazilerimiz geniş bütün imkanlarımız var. En küçük en basit örneğinlen tütün için traktör aldık, şu aldık, bu aldık tarla aldık. Ama şu anda tütünü yapsak da hiç bi anlam manası yok. 91 yılında traktör aldık. 91 yılında işlemiş olduğumuz tütün bir traktör artı yanında bir taksi de alıyordu. 2000 yılında 3 yıllık işlemiş olduğun tütün traktörün arka lastiklerini almıyordu. Onun için bırakmak zorunda kaldık. Şu anda işte bütün her yer boş. Tarlaların hepsi boş” (Kadir Köseoğlu, Doğan Köy, Nisan 2011, Eski tütün üreticisi).

“...bizim burlar susuz bölge olduğu için biraz şeyli oluyo, hem masraflı hem hindi bak kendi traktörüm var şu yaz çiftini 15 dönüm yere 700-800 bin lira şey harcadım ne o mazot. İnanır mısın ben pes ettim yani. Ben korktum yani korktum... Ben korktum mu bilmiyom nasıl uzaklaştığımızı hani yaptığımız iş inen kıyasladığımız vakit korkunç bi rakam hani nasıl diim yav. Masraflı ağır gibi geldi bana yorucu gelmeye başladı. Yaştan da mı oluyo bilmiyom. Şimdi bazı konuştuğum kardeşler diyo ki ya bu sene ben bıktım diyo. Bu sene gibi deyo ben bi şey görmedim diyo. Ya bu sene diyo şimdi o şeyler vardı işte orda geçen gün abi diyor ben korktum bu sene dedi. O ne o hem senin şu işini yapan hem çocuk” (Saffet Arıcı, Yenibağyaka Köyü, Haziran 2011, Eski tütün üreticisi).

“...Mesela şöyle; önce tütünden başlayalım. Şöyle diyelim: tütüncülük eskiden o kadar şey değildi... Tütüncülük genelde büyük para ediyodu o zamanlarda. Nasıl diyelim şimdi şöyle bir şey var: eskiden mesela bir büyük rakıyı takip ediyodu. Biz 5-10 sene felan o fiyatı takip ettik. Mesela öyle bi rakam çıkıyodu mesela şey olarak. Şu anda onun minimum çok düşük şeye düştü artık” (Necati Çalışkan, Yaraş Köyü, Nisan 2011, Eski tütün üreticisi).

“... önceden devlet destekli olduğu için millet daha fazla yani benim ürettiğim mal dışarıda kalmıyor. Öyle hesaphyolardı yani. Nasıl olsa devlet alacak bi şekilde. Onun bi güvenliği vardı garantisi vardı... Önceden büyük rakıylan beraber bir kilo tütün bir büyük rakıyla gidiyordu. Şimdi ise büyük rakı şu an herhalde 35 lira gibi. Ama bizim tütün hala 8 lira 75 kuruş” (Yüksel Tezcan, Yaraş Köyü Nisan 2011, Halen Tütün Üretiyor).

Gerek ikinci bölümde, gerekse tütün sektörünün sorunları incelenirken vurgulandığı gibi iç ticaret hadlerinin tütün üreticisi aleyhine zamanla bozulduğu, Köseoğlu'nun mülakatında rahatlıkla görülmektedir. 1990'lı yıllarda tütünden elde edilen getiri ile traktör ve araba alınabilirken, 2003 yılında, üç yıllık tütün emeği ile traktör almak mümkün değildi. Bu satırlar tütün üreticilerinin fakirleştiğinin güzel bir ifadesidir. Bu fakirleşmede, TEKEL'in özelleştirilmesinin zeminini hazırlayan ve tütün üreticisini büyük sigara üreticileri ile karşı karşıya bırakan 24 Ocak 1980 Kararlarının da ciddi katkısı olduğu söylenebilir. Türk tütün üreticisinin fiyata göre devlet alım garantisini daha önemseydiği söylenebilir. Küçük ve örgütsüz bir üretici

için fiyat kadar alım garantisi de önemlidir. TEKEL bu anlamda ciddi bir görevi faaliyette olduğu sürece yerine getirmiştir. Bu alım garantisinin ne kadar önemli olduğu saha çalışmasında açıkça ortaya çıkmıştır:

“Zaten o vatandaşın üzerinde psikolojik bi etki yarattı. Başka hiç bi şey olmasa da o etki yeterli oldu. Adam 10 dönüm yapacaksa 5 dönüm yaptı. Acaba satabilir miyim satamaz mıyım? Daha önce TEKEL geliyordu. TEKEL geldiği zaman tütünün değeri kardeşim 3 milyon. Vatandaş devlete güveniyodu. Ama ne oldu? TEKEL haricinde 3-5 firma geldi. 10 tane firma geldi 6 verdi birisi geldi 1 verdi. Vatandaş da tereddütte kaldı. Ne yaptı? TEKEL’e verdi. TEKEL de özelleşince kime ne vereceğini ne yapacağını... Tütünün değerini bilmiyo ki adam. Tamam, işini yapıyo en güzel şekilde yapmaya çalışıyo. Her türlü şey.... Yağmurda koruyo işte, çapasını yapıyo şunu yapıyo bunu yapıyo. İşte fazla gübre atıp da tütünü verimsiz hale gelmesin dedi. Az üretelim öz üretelim diye bunları vatandaş yaptı. Al işte sana kaparo şu parayı vercem dedi 3-5 ay önce veyahut tütün tarlasındayken. 10 lira edecek tütün 1 liraya gitti. Ya bunlar bi etken ya başka bi şey değil. E böyle olunca ne yapacak o yapmıcağ bu yapmıcağ. Adamın gerçek tütün değeri 5 liraysa gelir adam buna 7 lira verirsek gerideki 3 liraya satarsak e ne olacak bunlar yani hep tereddütte kaldığı için vatandaş tütünü bırakmak zorunda kaldı” (Kadir Köseoğlu, Doğanköy, Mayıs 2011, Eski tütün üreticisi).

“... TEKEL özelleştirilmeden önce de çok fazla şey değildi yani... Nasıl diim çok fazla alternatif şeyi yoktu yani. Tekel belli bi fiyat veriyodu. Şimdi tüccar biraz daha kırabiliyo fiyatı. Mesela tüccar şey olduğu için biraz daha. Tekel de yine tekeli olduğu için belli fiyat arasında oynar mesela. 7-8 lira arasında oynayabilirdi ama tüccar geliyo 5 lira diyo buna itiraz edemiyosun. O zaman tekelerde itiraz etme durumun vardı. Tekel şey o kadar düşük şey vermiyo. 3 şey verir mesela taban fiyat, orta, üst deyiverirdi. O şekilde şeydi yani tekeli biraz daha iyiydi yani. Şu an serbest piyasadan biraz daha iyiydi... Yani tüccarla sözleşme gibi anlaşma yapıyosun ama fiyat diyo ki en yüksek şey diyelim ki 8 küsür 8,70 de falan diyo. Ama bunun üstü yok aşağı inebilir. Mesela sen iyi mal yetiştirirsen o kadar senin şeyin anlaşmanızda şey değil 9 liradan alırım demiyo ama fiyatı aşağı çekebiliyo....” (Necati Çalışkan, Yaraş Köyü, Nisan 2011, Eski tütün üreticisi).

Artan küreselleşme ve altsözleşme ilişkilerinin yarattığı fiyat baskısının tütün sektöründe çalışanların varlığını ortadan kaldıracak hale getirdiği rahatlıkla söylenebilir. TEKEL'in özelleşmesi büyük üreticilerle küçük üreticiyi karşı karşıya getirmiştir. Düşen fiyatlar ile tütün üretimi durma noktasına gelmiştir. Bu durum da üreticilerce ifade edilmiştir:

“... *Evet evet çoğu zaten bırakmaya başladı bizim köyde. 3-5 kişi diken var şu anda ileriki yıllarda bu bitcek yani*” (Ömer Çoban, Yaraş Köyü, Nisan 2011, Halen tütün üretiyor).

“... *Yok yok o da bitti biz de bittik...*” (Mehmet Kaplan, Denizova Köyü, Haziran 2011, Halen tütün üretiyor).

“... (Köyde tütün eken) *Hiç de yok bi dane yok ilerde orda Yenice'de var bir iki... Bi işi çıktı ya... olasıya gari herkes bıraktı*” (Fidanser Köseoğlu, Doğan Köy, Mayıs 2011, Eski tütün üreticisi).

Örnek sayısı arttırılabilir ama sonuç değişmemektedir. Bugün Muğla Merkez köylerinde her 100 aileden en fazla 3-4 aile tütüne devam etmektedir. Tütün üretimi tehdit altındadır. Hiç şüphesiz bu ciddi üretim daralmasının nedeni, tütün fiyatlarının Çok Uluslu Şirketlerce dünya ölçeğinde belirlenmesi nedeniyle tütün fiyatının ciddi bir şekilde düşmesi ve bu şirketlerin üretimi ve fiyatları kontrol etme politikalarının bir parçası olarak tütün üretimine kota koymalarıdır.

Tütündeki Destek Yetersiz ve Yanlıştır: Tarımsal üretimin doğal koşullara bağımlılığı, tarım ürünlerinin arz ve talep esnekliklerinin düşük olması gibi özellikler, tarım ürünleri fiyatlarının birçok risk ve belirsizliğe açık olmasına, dolayısıyla üretici gelirlerinde de kararsızlığa yol açmaktadır. Tarım politikalarının değişmez amaçlarından biri de üretici gelirlerine destek olarak bu risk ve belirsizlikleri azaltmaktır denilebilir. Türkiye'de özellikle 2000'li yıllardan sonra destekleme politikaları önemli ölçüde değişmiştir. Bu değişimin de tarım üzerinde ciddi yapısal etkileri bulunmakta. Özellikle kırsal alandaki getirilerin hızla düşmesine ve belirsizliğin artmasına neden olmuştur. Hatırlanacağı üzere 1-21 dönüm arasında toprağa sahip olan üreticiler bütün tarımsal üreticilerin % 80'ini oluşturmaktadır. Ege Bölgesi'nde küçük bir aile işletmesinin sahip olduğu toprak miktarı 5-10 dekar arasındadır ki bu arazinin alabileceği destek 75 TL ile 170

arasında oldukça yetersiz bir destek olacaktır. Doğrudan gelir desteğinin etkinlikten ne kadar uzak olduğunu üreticiler şöyle anlatmaktadırlar:

“... DGD dediğin zaman ilk zamanlarda çıktığı zaman bu destek zaten hiç bi vatandaş DGD'nin ne olduğunu bilmiyordu ki. Köylü vatandaşı zaten % 60'ı, % 70'i cahil. Bunun anlaması vatandaşın 3-5 yıl geçti. Acaba devlet bana krediyle faiz verir mi? İşte kredi verip faizini şöyle mi edecek? 3-5 yıl sonra bu parayı geri isticek mi benden şu olcek mi bu olcek mi diye. Ya bu atıyorum 300 haneli köy burası 1200 nüfuslu. Bunların 300 hanenin 299 hanesi bunları şey yaptı. İlk önce bunları düşündü. Başka farklı bi şey düşünmedi. Çünkü bu zamana kadar hiç böyle şey bi destek gelmedi ki köylüye. Gelse ne olacak. Geldi adam havadan para geliyo deyi tütünü bıraktı. Tütün ediyom dedi tütünü bıraktı hiç bi şey yapmadı ondan sonra ne yaptı inek bakmaya başladı. İnek ne oldu yurtdışında işte neydi o şeyin adı? Nerden geldiymi ha angusla çıktı geldi piyasaya vatandaşın elinde hiç bi mal (inek) kalmadı. Ondan sonra angusla ölmeye başladı şu olmaya başladı bu olmaya başladı ondan sonra Türk malı değer etti ama vatandaşın elinde hiç bi şey kalmadı tüccarlara yaradı. Zengin topladı ne varsa ondan sonra. Biz angus almaya gitcez şimdi memleketten yapılacak olan bu” (Kadir Köseoğlu, Doğan Köy, Mayıs 2011, Eski tütün üreticisi).

DGD'den yararlanmama nedeni sadece işletmelerin küçük araziye sahip olması değildir. Büyük ölçüde uygulamadan kaynaklanan ve küçük üreticilerin sisteme girmesini engelleyen birçok neden vardır. Arazilerin tapu kadastrodan geçmemesi, çok mülkiyetli yapı, sistemden nasıl faydalanılacağına bilinmemesi v.b. nedenler sayılabilir. Bunun dışında diğer girdilerde verilen desteklerin kalkması da köylüyü tütün üretiminden çıkmaya zorlamaktadır. Üreticilerden eski sistemle şimdiki sistemi karşılaştırmaları istendiğinde çok açık bir biçimde eski sistemin daha iyi olduğunu deneyimlerinden örnekler vererek ifade etmişlerdir:

“...ya şimdi eski sistem Ege Bölgesinde daha iyi. Neden çünkü bi taban fiyat var.. Ege bölgesinde yeni sitemin hiç bi anlamı yok. Diyelim ki ortalana 3-4 dönüm tarla. Biraz önce anlattım o 3-4 dönüm tarlanın sizin olduğunu göstermek zorundasınız tapudan belge alacaksınız. Çiftçi olduğunuzu göstermek için ziraat odasına, tarım il müdürlüğüne gideceksiniz. Onları aldıktan sonra da başvuru

yapacaksınız bi sene sonra da size 40 lira verecekler. Şimdi mesela farzı misal 40 lira için bu kadar enerji sarf eder misiniz? Yani bizim köydeki çoğu üretici çoğu çiftçi hani tenezzül edip de doğrudan gelir desteği almaz. Gidip 40 lira 5 dönüm arazi için almanın bi anlamı yok. Dolayısıyla Ege bölgesine bu doğrudan gelir desteği hiç uygun değil. Ha ben Doğu'da bi ağa olurum 5000 dönüm bi arazim olur hiç bi şey ekmem dikmem 5000 dönüm çarpı 1350 lira 13 lira 13,5 lira gibi bi parayı çarparsanız işte 65-70 milyar bi para eder ki allah bereket versin dersiniz o zaman yani iyi para. Kırsal kesimde 45-50 milyar lira bi kazanç olduktan sonra size ağa derler zaten. Zengin bi insan olursunuz yani Türkiye koşullarında. Eski sistem daha iyi yani” (Cem Mehmet Baydur, Yeniköy, Nisan 2011, Eski tütün üreticisi).

“... Valla bize göre eskisi daha iyi. Şimdi eskiden şöyle bak bi de şöyle bir şey vardı çok eski değil de bundan dediğim gibi 3, 5 sene veyahut 2001'den önce hatırladığımda gübrenin torbası kaç para? Devletin aldığı 10 lira bize verisi 7 lira. Üstünü devlet şey yapıyordu. Şimdi bu yok. Gübrenin torbası olmuş 60 160 milyon 80 milyon 45 milyon uzandıığımız gübreler. Endi bunlar kalkınca bunlar yok. Tabi eskisi daha iyi hani. Devletin arkasına sahip çıkması orda sahip çıkarkene çiftçi taha iyi. O şimdi yok burlarda bizim bu kırsal kesim olarak. Ama başka yerlerde diğer yerlerde nasıl, o seracılık yapan yerlerde, şey olan yerlerde orlar nasıl orları bilmiyöz” (Mehmet Kaplan, Denizova Köyü, Haziran 2011, Halen tütün üretiyor).

“... Biz devletten yararlanmasını bilemedik. Mesela benim şu kadar ineğim var diye gidip yazılmadık. Öyle bi faaliyetlerden hiç bi yardım alamadık biz. Çünkü değerlendiremedik. Değerlendiremedik yani. Öyle bi bildiğimiz olmadı. Nasıl söylüyüm 5 tane ineğe mesela şey veriyosa ücret ödüyosa ne deniyosa ona ha destekleme 5 tane ineği olanlara veriyodu. Ama biz de vardı 2 tane inek biz desteklemeden yararlanamıyoduk öyle bi şeylerden bayağa bi şeyimiz oldu yani yararlanamaz olduk. Mesela çiftçi tarlalarımız var diye biz oraya gidip kaydolsaydık. Biz mazot desteği olarak bi devletten para alabilecektik. Ama bilgili olanlar gidip kaydettiriyolarmış. Ama biz öyle bi bilgiden yoksunuz. İki sene mi ne aldık biz o mazot desteği ondan sonra almadık. Tarlalardan ötürü de verdiler 2 sene 3 sene aldık. Ondan sonra almadık hani... her yerden ziraat odalarından da silindik. Süt primi dei prim alırdık giderdik ordan. Sildin onlardan bi ilgim yok yani” (Fidanser Köseoğlu, Doğan köyü, Mayıs 2011, Eski tütün üreticisi).

“Bence eskiden uyguladığı daha iyiydi. Yani eskiden mesela şeyini götürüp satabiliyodun. Mesela şu anda her şeyi kısıtladı. Pamuğundan tut tütünden tut ne bileyim pancarından tut bizim burada çiftçilik... Türkiye bi tarım ülkesi sen bunları dışarıdan ihraç etmeye kalkarsan şey yaparsın maliyeti yükseltirsen mesela dedim ya bunun baştan nedeni mazot mesela akaryakıt ondan sonra onlar yükseldikçe zaten teknoloji araçları da fiyat otomatikman yükseliyo. E bu sefer çiftçi ne yapsın karşılamıyor şeylerini dışarıdan. ihracat etmeye kalktılar bence yanlış bi şey yani her şey yetişirken bunun daha nasıl maliyeti düşük yetiştirebilmeye yönelik bi şeyler yapacakken şak diye kota uyguladı. Kapattı ki bilmem fabrikaları kapattı şeyleri kapattı peki fabrikalar özelleşince çatır çatır çalışıyo o neye önceden öyle bi şey yapılamamış mesela. Demek ki çalıştıramamışlar yani devlet. Bilmiyorum yani iyi denetleyemedi veyahut herkes bazıları bi şeyler bireysel ordaki yöneticilerde suç bence. Ya devlet her yeri kontrol edemez şey olarak ama ordaki adamları güven önemli yani” (Necati Çalışkan, Yaraş Köyü, Nisan 2011, Eski tütün üreticisi).

Üreticiler, hem destekleme politikalarının yetersiz olduğunu hem de tarım sektörünü serbest piyasaya bırakan politikaları çok net bir şekilde eleştirmektedirler. Türkiye’de doğrudan gelir destek ödemelerinin yetersiz olduğu 2008 yılında anlaşılmıştır. DGD yerine ürünü destekleyen bir model uygulamaya konulmuştur.

Tütünün Alternatifi Tütün ya da Göç: Tütün tarımıyla alakalı ilginç bir özellik satır aralarında vurgulanmaktadır. Türk/Şark tütünü kıraç araziye sevmektedir. İzlenen fiyat politikaları köyleri ve kırsalı tütünsüzleştirmektedir. Tütünsüzleştirme politikası alternatif getirmemiştir. Örneğin Derinkuyu köyü kıraç bir arazi yapısına sahiptir ve bu arazi yapısında doğru fiyat politikası ile tütün tekrar yetiştirilebilir. Ancak izlenen politikaların amacı, üretimi, zaten farklı ülkelerde yetiştirilen tütünün fiyatını ülkelere kotalar belirleyerek dünya ölçeğinde kontrol eden ÇUŞ’lara bırakmaktır. Tütün üretimi aile emeğini yoğun bir biçimde kullanarak genellikle küçük araziler üzerinde yapılan üretim olduğundan, üretim karlılığını yitirip üreticiler yoksullaştıkça ya tütün üretiminden tamamen vazgeçilmiş yada ailenin bazı üyeleri üretimi devam ettirirken, özellikle de gençler yaşamlarını başka sektörlerde çalışarak kazanmak üzere genellikle turizm sektörünün güçlü olduğu ilçelere iş bulmak üzere göç etmişlerdir. Çünkü üreticilere tütün üretimini daraltıcı politikaları ikame edecek başka alternatif alanlar hazırlanmamıştır. Üretici daha önce

tütün ürettiği topraklarda ne üreteceğini bilmemektedir ve ellerindeki topraklar genellikle kıraç olduğundan farklı tarımsal ürünler üretmeleri oldukça güçtür. Yine de bir kısmı hayvancılık, meyve ağacı dikimi gibi alternatifler denemektedirler. Muğla Merkez'e yakın olan köyler, Üniversite'nin de yarattığı iş olanaklarını ve Muğla ekonomisine verdiği canlılığı kullanarak yine emek yoğun işler bulabilmektedirler.

"...Muğla'nın ilçelerinde otellerde, ondan sonra ne bilem hastanede veyahut üniversitede bu şekilde çalışan asgari ücretle çalışan arkadaşlarımız çok çoğaldı yani" (Yüksel Tezcan, Yaraş Köyü Nisan 2011, Halen Tütün Üretiyor).

Kendisiyle derinlemesine mülakat yapılanlardan yakın köylerde yaşayan ve halen tütün üretimine devam edenlerin önemli bir bölümü Üniversite'de hizmetli kadrosunda sözleşmeli olarak çalışmaktadırlar. Daha uzak köylerde ise yukarıda da belirtildiği gibi çalışma çağındakiler göç etmekte ve çoğu kez turizmin emek yoğun bölümlerinde, süreksiz ve güvencesiz işlerde çalışmaktadırlar (bkz, Purkis, 2008). Hatta yurduşına çalışmak üzere gidenler de vardır. Tütün üretimi nesiller boyu devam eden ve öğrenilen bir iş türü olduğundan, bir kez bırakıldığında tekrar istense de dönülmesi güçtür.

Ali Alpay'la yapılan mülakattan çıkan ilginç sonuçlardan biri de tütüne 20 TL/kg fiyat verilse bile gençlerin tütün tarımıyla uğraşmayacağıdır.

"Bu fiyatlarda yürümedi yürümez bırakıldı burda. Bazı köylerde var 2-3 kişi yapan. Bu fiyatla olmaz yani yapılmaz. Aslında bu Muğla'nın köyleri kıraç köy güzel tütün çıkarcek her nedense bu tütüncülük zayıfladı bırakıldı. Belki fiyatlar yükselse tütüncülükte gelişme olur. Şimdi bak bizim bu köyde 20 lireden olsa deyolar dikeriz deyorusuz. Belki 50 hane var diker bu köyde 100 aile hepisi. Zaten gençlik yok da. Olan diker fakat bu fiyata dikmez..." (Ali Alpay, Derinkuyu Köyü, Haziran 2011, Eski tütün üreticisi).

"Yazın Marmaris'e otellere gidenler var bayanlardan. Otele çok bayanlar bütün otele gidipdurun yazın burada" (Fidanser Köseoğlu, Doğan Köy, Mayıs 2011, Eski tütün üreticisi).

"Rusya'da bir sürü genç var şu anda. Köyde dursa adamın hiçbir imkanı yok. Hiçbir iş şeyi yok. Yapmış olduğu işin emeğin karşılığını alamadığı için yurt dışına

yönelme çok şu anda". (Kadir Köseoğlu, Doğan Köy, Mayıs 2011, Eski tütün üreticisi)

Kırsal kesimde Tütün üretimini bırakanlar arasında ciddi bir işsizlik olduğu anlaşılmaktadır.

"...(İşsizlik) Bayağı va. Çok değil de çokun yarısı kada va işsiz... 600 kişilik 700-600-650 gibi köyün, 100 kişi işsizdir bunun. (Ömer Çoban, Yaraş Köyü, Nisan 2011, Halen tütün üretiyor)

Köyler ve kişiler değişse bile sonuçlar değişmemektedir. Köylerde gençlerin büyük bir bölümü işsizdir. Tütün bitmekte olan bir tarımsal faaliyettir. Mehmet Kaplan sadece kendisi açısından değil, oğulları açısından da zor bir dönem geçirdiğini şu şekilde ortaya koymaktadır:

"Daha önceki yıllarda daha rahattık. Şu anda ben sene şöyle desem benim 3 tane oğlan var, hiçbir şeyim yok aynı devlete BAĞKUR'umu devam ediyom. Bu 86, 87 yılından beri 3 tane oğlan üçünü de üniversite mezunu yaptım ...aynı anda, ikişer yaş var arası biri Denizli Eğitim Fakültesini bitirdi ikisi Muğla bilgisayarlı muhasebe bölümünü bitirdiler. ...Köydeler şuanda mal bakıyorlar. İşsizler. Atanamadı 72 puanla atanamadı. Burda o dönemlerde hiç sıkılmıyodum hiç borç da yapmadım. Üçünü okuturkene borç da yapmadım. Hindi sıkılıyoz şimdi okullar bitti hepsi bitti geldi, sıkılıyoz. Daha önceki dönemlerimiz daha rahattı bizim için daha rahattı. 1 ton, 1200 kiloyu geçik tütün yapıyoduk. Yıllık 7-8-10 milyar aldığımız zaman bizden götüren azdı. Şimdi o rahatımdan yok" (Mehmet Kaplan, Denizova Köyü, Haziran 2011, Halen tütün üretiyor).

Demografik, Mekansal Değişimler: Muğla Merkez'e yakın köyler tütün tarımının bitmesiyle birlikte bir takım demografik ve mekansal değişimler yaşama sürecine girmiştir. Üniversite'nin yapılması, Muğla Merkez, Merkez'e yakın köyler ve Üniversite'nin bulunduğu ve kısa bir süre öncesine kadar önemli bir tütün ekim alanı olan Kötekli'de inşaat sektörünün hızlı gelişiminde önemli rol oynamıştır. Daha önce yoğun olarak tütün üretilen bölge şantiye görünümündedir. İnşaat sektörünün, diğer sektörlerde önemli düşüşler yaşandığı bir dönemde bile hala ekonomik büyümenin başını çeken karlı bir sektör olmayı sürdürmesi ve Muğla'da Üniversite öğrencilerinin, bazı durumlarda onların ailelerinin, genel olarak

üniversitede çalışanların yarattıkları talep dolayısıyla canlılığını koruması, merkeze görel olarak yakın eskiden tütün ekilen köylerde dışarıdan göçleri de tetiklemiştir.³

“... çok gelen oldu çok yerleşen oldu taa dışarıdan...Gelenler... oturuyolar. Hep memur işte. Şeyisini merkez yakın olduğundan bi de çok seviyolar bura köyü işte çok yabancı geldi burlara şimdi o garşımız gündüz göreydin sen o garşılara çok ev başlandı. ..hep onlar şey beyleri memur. Üniversitde hoca zaten bazısı” (Fidanser Köseoğlu, Doğanköy, Mayıs 2011, Eski tütün üreticisi).

Merkeze yakın köylerde kadın-erkek gençler köy dışına çalışmaya giderken, dışarıdan ekonomik açıdan daha iyi durumda sayılabilecek, daha eğitilmiş, yatırım amacıyla köyden mülk edinen ya da yaşama amacıyla köyde yerleşmeye başlayan farklı nitelikte bir göç de devam etmektedir.

Üreticiler fakirleşirken, değişen tüketim kalıpları karşısında kırsal kesimde ayakta kalabilmek için bütün aile emek piyasasına çıkmak zorunda kalmaktadır. Ancak bu tür iş imkanları şehre yakın veya arazisi uygun olan köyler için geçerlidir. Muğla'nın kıraç ve dağlık arazi yapısındaki köylerde tütün dışında başka bir alternatif bulunmamaktadır. Buralar inşaat yatırımlarını çekecek nitelikte de olmadıklarından, yoksullaşma ve göç en çok bu köylerde yaşanmaktadır. Bu durum Denizova köyünde çok barizdir:

“... Yok bizim bu topraklar avantajlı olmaz. Yani yakın sayılır 27 km çok da uzak değil. Şimdi sen tarlaya gezmek istesen yürümezsin bile. Bizim çalıştığımız yeri sen yürümezsin. Çift sürerdik, hayvanlarla çift sürerdik daşın arasında çapaylan çapa... Tütün de aynı, tütün de aynı daha önceydi orlarda burlar yetmiyordu. Çok tütün eken vardı şimdi onlar yok” (Mehmet Kaplan, Denizova Köyü, Haziran 2011, Halen tütün üretiyor).

Tütün üretiminden vazgeçip ailedeki gençlerin yada çalışma çağındakilerin köy dışına çalışmaya gitmesi, ancak yaşamını sürdürmek için tekrar köydeki evine dönmesi hanehalkının yaşam standartlarının bir ölçüde korunmasında önemli rol oynamıştır. Bu durum bazı köylüler tarafından çok rahat bir yaşam olarak değerlendirilmektedir. Oysa turizm sektörünün yada hizmet sektörünün ucuz işgücü talebini karşılayan bu gençlerin aldıkları ücretler, çalıştıkları bölgelerde kendi

³ Muğla Üniversitesi'nde yaklaşık 900 Öğretim Elemanı ve 25.000 öğrenci bulunmaktadır.

yaşamlarını kurup, sürdürmeye yetecek düzeyde bile değildir ve çoğu süresiz ve güvencesiz işlerde çalışmaktadırlar:

“...çok rahat bi hayat var neden ekonomik rahatlık var. Ekonomik rahatlık da var neden? Temin dediğim..... Şimdi şöyle bütün köyün gençleri biz de biliyosun turizme yakın yeriz. Marmaris’e gidiyo çocukla. Bodrum Marmaris napyolar biliyo musun gidiyo altı ay çalışıyo altı ay da kışın yatıyo. Altı ay adam 1’er milyar liradan alsa altı milyar lira. Altı milyardan bi sen burda geçinmesi... bi ton tütün yapsan 8 milyar zaten hiç masrafın yok. Gel bakalım ekonomiye. Bi de artı bu çocuk orda çalışıyo annesi babası bi şekilde bi yerlerden emekli oldu” (Ali Özsoy, Algı Köyü, Haziran 2011, Eski tütün üreticisi, benzin istasyonu ve taş ocağı sahibi).

Tütün dışında bir şeyler yapılmak istenildiği zaman ise köylünün önüne alt yapıdaki yetersizlikler çıkmaktadır:

“... Toprak var ama taş üstü olsa verimli topraklarımız şimdi. Daş üstü dediğimiz yer çok verimli, imkanı yok sulama imkanı yok, hiçbi şeyi yok...Su olmuş olsaydı? Şu andaki su olsaydı bizim işte gördüğün gibi o şeyin içinde akarsu olsa sulama sistemi olsa her istediğin mahsülü kaldırırız. Yonca da ekersin mısır darı ekersin, hayvancılık da gelişir, sebzeçilik belki daha iyi olur, sera mera döner su olsa. Yok o imkanlarımız yok. Başka bir şey yok öyle yapabilecek, hiçbi şey yok bu yerde. Gar yağıyor, yağmur yağıyor, tolu yağıyor falan hepsi var soğuk düşüyor” (Mehmet Kaplan, Denizova Köyü, Haziran 2011, Halen tütün üretiyor).

Tarımsal açıdan yapısal dönüşümdeki makro temel problemler mikro düzeyde varlığını korumaktadır. Tarımın milli gelirden aldığı pay hızla azalmaktadır. Alternatifler açısından bakıldığında da kırsal alanda diğer tarımsal getiriler de gerilemiştir.

“Annemin ineği var ona ot ekiyom, yulaf ekiyom, arpa ekiyom başka yaptığım bi şey yok. Sürekli ağaçlandırma yönüne gidiyoz. Bir gün gelecek de işte ağaçlar da fazla gelmeye başlayacak. Ondan sonra ağaçları kesip odun yapmaya başlıcaz. Odun olarak kullanmaya başlıcaz. Ya bu tür şeyler fark eden bi şey yok. Çünkü gün geçtikçe çiftçinin yapmış olduğu hiçbir ürün değer kazanmıyo. Sürekli değer kaybediyo... Köyümüzde imkanı olmayan başka işi olmayan kişiler sadece domates... seracılık da yok burada sera olmuyo. Çünkü kışın çok soğuk olduğu için sadece

domates. Yazaya yönelik salatalıktır, domatestir işte ne bileyim bunun yanında patlıcan, biber. O da 3 aylık bir dönemde. 3-4 ay demez bu dönem içerisinde yapılan işin tümü bu. Onun haricinde bütün vatandaş işte bayanlar evde oturur. Akşam olduğu zaman erkekler kahveye gider. Yapılan tek iş bu” (Kadir Köseoğlu, Doğan Köy, Nisan 2011, Eski tütün üreticisi).

Dolayısıyla kırsal alt yapı, alternatif iş alanları veya ürünler ve benzeri projelere kaynak ayırmadan tütün üreticisini piyasaya bırakmak, kırsaldaki ciddi fakirleşmenin nedeni olarak görülebilir. Özellikle Denizova gibi gerçek anlamda kıraç araziye sahip köylerde fakirleşme sürecinin Muğla Merkez’e göre çok daha hızlı olduğu mülakatlar esnasında da gözlenmiştir. Merkeze yakın ve görece daha sulu topraklara sahip olan örneğin Doğan köyde alternatif tarımsal uğraşlarla gelir elde etmek mümkün iken Denizova gibi kıraç köylerde bu mümkün değildir.

Tekel Yoksa Tütün De Yok, Özel Sektör Karşısında Zayıf Üretici: Türk tarımının karakteristik özelliklerinden biri de küçük üreticiliğin ve örgütsüzlüğün hakim olmasıdır. Bu tür bir yapıda devlet desteği olmadan üreticinin büyük çok uluslu şirketler karşısında var olabilmesi mümkün değildir. Tütün dışı alternatif ürünler için de benzer bir sonuç çıkarılabilir.

“Fiyat yükselmiş olsa diler şimdi yazık, eskiden TEKEL çok destekliyodu. Sonra özele bıraktılar. Özel de pek fazla yani topukladı tütüncü de haliyle bitti. Şimdi arıcılık yaparlardı bu köylerde. Arı da her bi sene için güvenilmiyoru bitiyor. Böcek sinek kaybolup gidiyor. Hani olduğu zaman arıdan bayağa para alan var. Fakat bu da güvenilir bi şey değil. İşte bu yerlerde 3-5 inekle 3-5 para alınıyoru. Ufak hayvancılık da köreldi bunun arkasına giden yok. Daha zahmetli. Belki ilerde bu ufak malı desteklemeylen biraz taha çoğalabilir. Zaten küçük hayvan ortada kalmış bırakılmış. Ben hindi mesela hindi yapameycan ya 30 kadan koyun ettim ben e fiyat ucuz napecen koyun yanında ben dişilerini sattım. Dişi kuzuları sattım. Ben onun için. Destekleme olsa yani şu var Türkiye’de bu kooperatifleşme zayıf. Kooperatifleşme aracı yiyor parayı. Şimdi senden kuzuyu adam 150 liraya alıyor. 300, 400’e etini getiriyor. 2 kişi alıyor biri kasap birisi de kesen kasap. Şimdi senden 15 lira kuzunun eti diyor ondan tutturuyor ondan 30 liraya kuzunun etini satıyor. Şimdi e bu adam 6 ay kuzu tutuyor. Besliyor yemliyor. Ondan sonra yarı

parasını 2-3 saatte alıyor. Bu Türkiye'den aracı kalkması lazım her ne yolla olabilirse. Tarımda da böyle bugün susam susam ucuz ama ötekinden her biri olsa bahalı yani. Bu aracı bi daha aracı her neyse bunu halletmek lazım. Aracıya çok para vermicen. Bu problem her yerde var. Serasında da var şurda da var burda da var. Her neyse bu aracı bu fazla şeyden düşürmek lazım. Yani üreticiye biraz hak vermesi lazım. Yani üretici çalışıyor ama yani alın terini kazanamıyor. Yani bu aracıyı kaldırmak lazım. Bunu devlet hani hükümet gelecek hükümet hangi hükümet olursa bu aracıyı kaldırması lazım. Vatandaşı biraz daha yükseltmesi lazım gelirini. Aracı çok şey ediyor yani kazanıyor. Benim anladığım kadarı bu” (Ali Alpay, Derinkuyu Köyü, Haziran 2011, Eski tütün üreticisi).

“Devlette zaten TEKEL firması vardı. TEKEL firmasını çekince tütünden tüccarın eline kaldı. Tüccar da belli bir enflasyon oranında gidiyo. Daha önce TEKEL'in de büyük katkısı vardı. Bu fiyatın da şeyinde o görev TEKEL'den çıkıyordu. Devlet veriyodu. Şimdi devletin bu konuda desteği çekilince tütün ordan zayıfladı yani... Kredi sistemleri vardı da yalnız büyük olası zaten devletin. Çoğumuz devlete veriyodu tütünü o zaman TEKEL firmasına veriyodu. TEKEL firması da zaten fiyatı yüksek açıyordu. Yüksek açınca da zaten herkesin şeyi değişiyodu. BAĞKUR'unu şeyini yatırabiliyodu. Ama şimdi BAĞKUR'u da yatıramıyosun. Bi yetiştirdiğin 1 ton 2 ton tütünle” (Ömer Çoban, Yaraş Köyü, Nisan 2011, Halen tütün üretiyor).

“...TEKEL özelleşmeden önce mesela bu sene diyelim ki 3 milyon lira yani bunu TEKEL'in alımı 4 milyon lira 5 milyon lira alma şansı var. Yıllık o şeye göre artışımda farklıydı o zamanlarda para kazanıyoduk ama şu anda o bitti...o zaman daha iyiydi. Ben 1 yıl içerisinde 5 ay vadeyle traktör aldım. % 55 faiziyle ertesi seneki tütünle onu ödedim. Şuanda 10 sene çalışsan onu mümkün değil alması... Evet getirisi yok. Daha önce ellen çalıştığımızda daha güzeldi. Getirisi yok. Masraflı yükseliyor hani, motorun mazotuymuş, tankeriymiş, suyuymuş bilmem nesi yükseliyor” (Mehmet Kaplan, Denizova Köyü Mayıs 2011, Halen tütün üretiyor).

Aracı konusunda tütün üretip tütün üretimini bırakmış olan bazı çiftçiler daha farklı düşünmektedir. Bunlar genellikle tütünden sermaye biriktirebilmiş ve bu sermaye ile başka alanlara geçebilmiş çiftçilerdir. Bu kişiler, çok uluslu şirketlerin

aradan aracıyı kaldırdığını, üreticinin sözleşme yardımıyla garantili bir satış yapabildiğini öne sürmektedir.

“ (Çok) Uluslu şirketler. Mesela İzmir’deki Sokotab firması diyelim ki o da aradan çıkıyo şimdi. Evet onlar da geçen gün eksperle yeni görüştüm firmalar da gidiyo artık. Yani sigara fabrikaları direkt üreticiyle kendisi bir şirket daha bu rekabetten dolayı bi, şirket daha aradan çıkıyo. Uluslar arası sistemi biliyorsunuz yani çark dönüyo. Eleyen aşşağa eleyen aşşağa yani orda da böyle bi sistem var. Şu an aslında fena bi fiyat vermiyolar. Tütün dikçek tüccar adam arıyo bu sefer dikcek insan yok” (Ali Özsoy, Algı Köyü, Haziran 2011, Eski tütün üreticisi, benzin istasyonu ve taş ocağı sahibi).

Mülakat yapılanlar arasında görel olarak en büyük topraklara sahip olan (140 dönüm) ve bu nedenle tütünde sermaye birikimi sağlayarak başka bir sektörde karlı bir iş kurabilen Ali Özsoy’a neden dikecek insanın olmadığı sorulduğunda temelde maliyetleri ve tarımdan kopan birisinin hele tütün tarımından kopan birisinin tekrar tarıma ve tütüne dönmeyeceğini ve alternatif işlerin getirisinin yüksek olduğunu vurguluyor.

“... Sadece tütünde değil bi kere tarımda sübvansiyon olmadığı için tarla parası denen bi laf bi para var onlar da hikaye bi görüntü başka bi şey değil. Abi çiftçinin mazotu bak bugün ben kendim ocak işletiyorum biliyosun. Ben ocak çalıştırıyorum. Kendim aylık ben bir dünya mazot yakıyorum. Çiftçi şu anda traktörüne binip tarlaya varıp gelemiyo bırak orda çift sürmeyi. Ban sabahlen götürürsün bizim ömrümüz bunlarlen geçti sadece evden çıkacak şurdan adam çalıştıracak traktörü yaylaya varıp gelmenin hesabını yapıyo. Oriya varıp da çift sürece de iş yapacak da motor tarlaya bi aktaracak bi söndürecek öyle iş yapacak üretcek satcek bu yok. Sadece keyfi, bizim bölge için konuşuyorum. Ben Türkiye’nin Trakya’yı iyi biliyorum Konya’yı iyi biliyorum ben gezdiğimiz yer çok bizim ben her yeri gezerim. Çiftçilik orlarda bizim burlarda çiftçilik denen bi şey yok. Burda köylü yaşamın bi tarzı” (Ali Özsoy, Algı Köyü, Haziran 2011, Eski tütün üreticisi, benzin istasyonu ve taş ocağı sahibi).

Başka bir görüş açısından bakılsa da, aslında bu ifadelerden bile tütün üretiminde maliyetlerin yükselmesinin, üreticilerin tütün üretiminden vazgeçmelerinde ana nedenlerden biri olduğu ortaya çıkmaktadır.

Sosyal Güvence: Tütün üreticilerinin karşı karşıya olduğu en önemli sorunlardan birinin de sosyal güvence olduğu saptanmıştır. Derinlemesine mülakatlarda ortaya çıkan sonuçlara göre tarımda kendi adına çalışan tütün üreticileri sosyal güvenlik primlerini ödemede zorlanmaktadırlar.

“...BAĞKUR’unu yazılayo o 25 yılda emekli olcaz şindi. İndi bir yaş çıkardılar 86’dan beri BAĞKUR yatırıyor. 15 yıldır verdi habire yatırıyor, arttırdılar 250-300 milyon habire yatırıyor. Gelirimiz yok giderimiz çok oluyor. Habire yatırıyor bunları” (Mehmet Kaplan, Denizova Köyü Mayıs 2011, Halen tütün üretiyor).

“...BAĞKUR’unu şeyini yatırabiliyodu. Ama şimdi BAĞKUR’u da yatıramıyosun. Bi yetiştirdiğin 1 ton 2 ton tütünle” (Ömer Çoban, Yaraş Köyü, Nisan 2011, Halen tütün üretiyor)

Tarım dışında herhangi bir ek işe sahip olan çiftçilerin birçoğu özel sektörde sigorta primlerinin yarısı ödenerek çalışırken birçoğu da taşeron firmalar aracılığıyla kamu sektöründe istihdam edilmekte. Diğer bir çoğunluk ise formel olmayan işlerde kayıtdışı olarak çalıştırılmaktadır.

Denilebilir ki; gerek Türkiye’de gerekse Muğla merkez köylerinde TEKEL özelleştikten, destekleme alımları bittikten sonra, tütün tarımı serbest piyasa koşullarına bırakılmış, tütün alıcılarının tekel, üreticilerinin tam rekabet şartlarında çalıştığı bu piyasa oluşmuştur. Bunun doğal sonucu olarak tütün fiyatı reel olarak hızla gerilemiş, girdi maliyetleri ise katlanarak artmış, tütün üretimi hızla düşmüştür. Doğrudan gelir desteği gibi hem bilinmeyen hem de etkin olmayan destekleme politikaları tütünü bitirme noktasına getirmiştir. Emek yoğun bir uğraşı olan tütün tarımı, düşük getiri altında gençlerin hiç ilgisini çekmemektedir. Gençler geçimlerini tarım ve tütün dışındaki sektörlerde aramaktadır. Bir zamanlar tütünü ile övünen Ege’de, özelde Muğla’da bazı köylerde artık hiç tütün üretimi yapılmazken bazılarında ise en fazla 3-4 aile tütünle uğraşmaktadır. Bu ailelerin de gelecekle alakalı beklentileri karamsar olduğundan, belki 2012’de bu az sayıda aile de artık

tütün ekmeyecektir. Merkez'e yakın veya sulu tarım yapabilme imkanına sahip köyler, değişime bir parça olsun ayak uydurabilirken tütün dışında başka alternatifi olmayan köyler fakirleşmeye devam edeceklerdir.

SONUÇ

Tütün üretimi değerlendirilmek istendiğinde, ulusal tütün politikalarına ve bu politikalara hakim olan zihniyete ve dünya koşullarına bakmak gerekmektedir. Tütün politikası genel ekonomi ve tarım politikasına göre şekillenmiştir. Kuruluş yıllarında sanayileşmenin özel sektör eliyle gerçekleştirilmesi amaçlanmasına karşın 1929 Krizi Büyük Buhran arkasından gelen devletçi politik uygulamalar ile tütünün ulusal inhisar TEKEL idaresiyle işletilmesi benimsenmiştir. Türk tarım sektörünün önemli ihraç ve devletin önemli bir gelir kaynağı olarak görülen tütün 1990'ların sonuna kadar devlet kontrolünde olmuştur.

Artık-değerin ele geçirilme süreci ve yaşanan krizler kapitalizme uluslararası bir boyut kazandırmıştır. Yani üretim ve bölüşüm ilişkileri uluslararası bir boyut kazanmış, merkezdeki krizler çevrenin sömürülmesi ile aşılmaya çalışılmıştır. Küreselleşen ekonomi çerçevesinde çevre ülkelere yeni pazarlar, hammadde ve emek arayışı içinde sızarak varolan yapıları dünya piyasasına entegre etmesi çabası kriz dönemlerinde yoğunlaşarak sürmüştür. Hangi teorik açıdan bakılırsa bakılsın bu çabalar gelişmekte olan ülkelerin ve Türkiye'nin de ekonomik yapısında büyük değişimler meydana getirmiştir.

Kapitalizmin gelişimine bakıldığında, Neo-klasik iktisat kuramının önerdiği gibi dengeli bir büyüme süreci ile ekonomideki sektörlerin ağırlıkları zamanla değişir önermesi anlamını yitirmiştir. Tarımın gelir, istihdam, yatırım ve ihracattaki payı azalır; toplum da sanayi, hizmet ve bilgi toplumuna dönüşerek gelişmeye devam eder tezi çizgisel bir gelişme anlayışına dayanır. Bu görüş tarihsel, kültürel, mekansal farklılıkları göz önüne almaz. Tarihsel ve mekansal farklılıklar kapitalizmin gelişimini kökten etkilemiş ve değiştirmiştir. Eleştirel görüşlere göre ise sermaye birikim süreci, kapitalist dünya sisteminin devamı için dünya çapında sürdürülen tek bir süreçtir. Kapitalizmde, çevre ülkelerinin merkezin izin verdiği sınırlar içinde iktisat politikaları izledikleri ve bu ülkelerde buna uygun bir ekonomik yapının ortaya çıktığı söylenebilir. Türk tarımındaki ve özellikle tütün sektöründeki gelişmeler açısından bu temel ilişkiyi akıldan çıkarmamak gerekir.

Dolayısıyla TEKEL'i özelleştirme çabaları bir günde ortaya çıkmamıştır. 1980'lerin ortasından günümüze dünya çapında bir değişim rüzgarı esmektedir. Bu

değişim rüzgarının iki boyutu vardır. Bunlardan ilki olan teknoloji devriminin haberleşmede yarattığı olağanüstü hızlanma, dünyayı küresel bir köye dönüştürmüştür. İnternet, uydu vb. araçlar, sınır tanımaksızın bilgiyi bir yerden başka bir yere hızla taşımaktadır. Değişimin ikinci boyutu olarak da serbest piyasa, ticaret ve sermaye hareketlerinin önündeki her türlü kurum, engel ve düzenlemenin kaldırılması gösterilebilir. Bunun temelinde, merkez ülkelerin, düşen kar hadlerini arttırmak için uyguladığı küreselleşme baskısı yatmaktadır. Bu baskı, ülkelerin sınırlarını yıkmayı, devletleri küçülterek şirketlerin egemenliğini arttırmayı, ulusal politika ve kurumları yok etmeyi hedeflemiştir. Tütün ve TEKEL açısından duruma bakıldığında 1990'lı yıllarda adım adım TEKEL'de özelleştirilmeye doğru gidildi. 1994'de yabancı sigara ithal, üretim ve dağıtımına izin verilmesine TEKEL'in özelleştirilmesindeki ilk adımlar olarak bakılabilir. Ancak TEKEL özelleştirilerek, tütün piyasasının tamamen serbest piyasaya bırakılmasının nedeni 24 Ocak 1980 kararlarıdır. Bu açıdan 2001 krizine bakıldığında, gerek Türkiye'nin kendi izlediği politikaların gerekse merkez ülkelerinin Türkiye için izlediği/izlettiği politikaların, Türkiye ekonomisini dışa bağımlı hale getirmiş olduğu söylenebilir. Yeterli dış kaynak bulunamadığı veya bu tür bir büyüme sürecinin sürdürülmesinin imkansız olduğunun anlaşıldığı 2001 yılında ise Cumhuriyet tarihinin en ağır ekonomik krizi ile Türkiye ekonomisi büyük bir darbe almıştır. 2001 Krizi uzun zamandır TEKEL'in peşinde olan uluslararası kuruluşlara aradıkları fırsatı sunmuştur. 2000'li yıllarda Dünya Ticaret Örgütü (WTO) Tarım Anlaşması'nın ve bununla uygun olarak AB'nin Ortak Tarım Politikasının temel amacı ise, "tarım politikalarını devlet müdahalesinden ve sosyal boyutundan arındırıp, tarımsal üretimi ve değişimi piyasa mekanizmasının işleyişine bırakmaktır. Türkiye tütün sektörü, Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Avrupa Birliği (EU), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB), uluslararası tekeller (PM, JTİ, BAT, vd) istekleri doğrultusunda şekillendirilmektedir. TEKEL'in özelleştirilmesine de bu doğrultuda bakılabilir. TEKEL'in özelleştirilmesi ekonomik çapta da büyük sonuçlar doğurmuştur. Kendi tarımsal üretimini endüstrileştirememiş ve bünyesindeki işletmelerinin büyük bir kısmı yabancı şirketlere satılmış olan Türkiye ekonomisinin dışa bağımlılığı ve/veya entegrasyonu artan bir ekonomik yapı haline geldiği söylenebilir. Bunun yanında tarımsal üretimi kısıtlama politikalarının doğal bir sonucu olarak TEKEL'in

özelleştirilmesini bir sonuç olarak görmek gerekir. TEKEL'in devre dışı bırakılması ile Türk tütüncülüğünün özelde de Muğla Tütüncülüğünün geldiği noktanın bir “Son” olduğu söylenebilir. Tütün sektörünün sonunu hazırlayan unsurlar şu şekilde sıralanabilir.

Dünya Bankası ve IMF ile yapılan kredi anlaşmaları sonucu ortaya çıkan Tarım Reformu Uygulama Projesi'nin (TRUP) tütün sektöründeki yansıması olan 4733 sayılı Yasa ile TEKEL satılmış ve TRUP'a uygun olarak tütünde destekleme alımları kaldırılmıştır. Doğrudan Gelir Destekleri (DGD), alışlagelen politika araçları yerine konulmuştur. Üreticiye yapılan fiyat, girdi ve kredi destekleri aşamalı olarak kaldırılmıştır. Bugün uygulamadan kaldırılan DGD sisteminde tütün ekmeyene dönüm başına 120 TL destek verilmekteydi. Tütün üreten küçük bir çiftçi ailesinin ortalama toprak büyüklüğü 2010 yılı için 12 dönümdür. Bu durumda elde edebilecekleri toplam gelir 1140 TL'dir. Üç kişilik bir Egeci üretici ailesinde kişi başına düşen yıllık gelir 480 TL'dir. Ki Doğu ve Güney Doğu'daki kalabalık aile yapısı dikkate alındığında bu gelir 20-30 TL'ye kadar düşebilir. Bu kadar düşük gelire kırsal alanda çiftçi ailesinin kendisini yeniden üretmesi oldukça güçtür. Tütün üretiminin piyasa koşullarına bırakılması tütün üreticisini daha da fakirleştirmiştir.

Merkez ülkelerin sermaye birikim sürecinin rahatlıkla işlemesi için tütün piyasası serbest piyasa koşullarına bırakılmıştır. Bunun için Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu (TAPDK) adı ile özel bir kurum kurulmuştur. Bu kurum üretici tütünlerinin alınıp satılması, tütün ve mamullerinin üretimi ve ticareti ile ilgili olarak sektörel düzenlemeleri yapmak amacıyla kurulsun bile, getirdiği sözleşmeli üretim modeli ile küçük üreticileri dünya devleri ile karşı karşıya bırakmıştır. TEKEL'in alım garantisinin söz konusu olmadığı bu sistemde; alıcı firmalar çok uluslu sigara şirketlerinin sipariş miktarlarına göre tütün alacakları alanları belirlemekte ve daha sonra hedeflenen yerlerdeki üreticilerle dikimden önce miktar ve fiyat konusunda anlaşarak “sözleşme” imzalamaktadır. Gereçekleri de, uyguladıkları bu yöntemin üreticilere fiyat ve pazar garantisi oluşturduğudur. Ancak gerçek ise, sözleşme koşullarının belirlenmesinde tütün üreticilerinin hiçbir söz hakkı olmadığıdır. Sözleşme koşulları, çiftçi ve tüccar arasında karşılıklı anlaşma/uzlaşma sağlanarak değil, tüccarın isteğine göre belirlenmektedir. Alıcılar sözleşmeyi tütün üreticilerinin örgütleriyle değil, tek tek çiftçiler ile yapmaktadır.

Tütün Yasasıyla birlikte, tütün üst kurulu tarafından belirlenmesi kararlaştırılan, hükümetlerin hiçbir biçimde üreticiden yana taraf olmadığı gibi garantör olarak da rol almadığı standart bir sözleşmeyle alım satımlar tek taraflı olarak gerçekleştirilmektedir. Tütün üreticisinin bu duruma itirazda bulunacak ne maddi olanağı, ne zamanı ne de tek başına cesareti yetebilir. Alıcılar (tüccarlar) arasındaki ilişkiler öylesine güçlüdür ki; gerektiğinde sorunlu ilan edilen bir üretici tütün üretemez duruma düşürülebilir. Alıcı firmaların hiçbiri sorunlu ilan edilen üreticiyle sözleşme imzalamayabilir. Bu koşullarda tütün fiyatları maliyetlerden koparak tütündeki sömürünün arttığını söylemek oldukça yerinde bir tespittir.

TEKEL özelleştirildiği, destekleme alımları ve destekler ortadan kalktığı için tütün üreticisi tek başına çok uluslu sigara şirketleri ile karşı karşıya kalmıştır. Sigara üretimi yapan çok uluslu şirketler maliyetlerini azaltmak amacıyla tütün fiyatlarının düşürülmesi için baskılanma oluşturmaktadır. Nitekim maliyet artışları dikkate alındığında tütün fiyatları reel olarak gerilemiştir. Sözleşmelerdeki yıllık bazdaki fiyat artışının enflasyon oranı kadar olması, üreticinin kazancının hiçbir zaman artmayacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla zamanla tütün maliyetleri ve fiyat arasındaki nisbi fiyat üretici aleyhine önemli ölçüde açılmıştır. Muğla örneğinde de görüldüğü üzere tütün fiyatı maliyetleri karşılamaktan uzaklaşmıştır. Tütün fiyatı ile maliyetleri arasındaki olumsuz fark Muğla'nın tütün yetiştirilen bir çok köyünde vurgulanmıştır.

Tütündeki destekleme politikaları yetersiz ve yanlıştır: Tarımsal üretimin doğal koşullara bağımlılığı, tarım ürünlerinin arz ve talep esnekliklerinin düşük olması gibi özellikler, tarım ürünleri fiyatlarının birçok risk ve belirsizliğe açık olmasına, dolayısıyla üretici gelirlerinde de kararsızlığa yol açmaktadır. Tarım politikalarının değişmez amaçlarından biri de üretici gelirlerine destek olarak bu risk ve belirsizlikleri azaltmaktır denilebilir. Türkiye'de özellikle 2000'li yıllardan sonra destekleme politikaları önemli ölçüde değişmiştir. TEKEL'in özelleştirilmesi yanında tarımsal girdi kullanımını destekleyen Ziraat Bankası gibi kurumlar da piyasa koşullarına göre çalışmaya başlamış, bu ve buna benzer değişimler tarım üretim maliyetlerini özelden de tütün maliyetlerini önemli ölçüde arttırmıştır. Tarımda doğrudan gelir destek sistemi etkin olmaktan çok uzak kalmıştır. Etkin olmaktan uzak olan bu sistemden birçok çiftçi faydalanmamıştır. DGD'den yararlanmama

nedeni sadece işletmelerin küçük araziye sahip olması değildir. Büyük ölçüde uygulamadan kaynaklanan ve küçük üreticilerin sisteme girmesini engelleyen birçok neden vardır. Arazilerin tapu kadastrodan geçmemesi, çok mülkiyetli yapı, sistemden nasıl faydalanılacağına bilinmemesi vb. bu nedenler arasında sayılabilir. Sonuçta bu sistem kaldırılmış, yerine bölgesel bazda ürün destekleme modeli getirilmiştir. Bu yeni sistemin yaratacağı etki henüz bilinmemekte ve çiftçinin karşısında ciddi bir belirsizlik varlığını devam ettirmektedir. Türk tarım politikalarının geleneksel problemlerinden biri olan belirsizlik tütün veya alternatif ürünler içinde geçerlidir.

Alternatif ürün olarak buğday arpa vb. ürünler Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da yetiştirilse bile Ege Bölgesi'nde kıraç arazide alternatif tarım uygulama imkanı azdır. Alternatif ürün yetiştirilse bile bu ürünler hakkında çiftçilerin hem bilgisi yoktur hem de bu ürünler için pazar ve fiyat riskleri bulunmaktadır. Alternatif ürünlerin tütün kadar gelir elde edebilme imkanları da düşüktür. Muğla kırsalındaki köylerin hali tam bu duruma uymaktadır. Dolayısıyla kırsal alt yapı ve benzeri projelere kaynak ayırmadan tütün üreticisini piyasaya bırakmak da kırsaldaki ciddi fakirleşmenin nedeni olarak görülebilir. Özellikle Denizova gibi gerçek anlamda kıraç araziye sahip köylerde fakirleşme sürecinin Muğla Merkez'e göre çok daha hızlı olduğu mülakatlar esnasında hemen ortaya çıkmaktadır. Merkeze yakın ve görece daha sulu topraklara sahip olan örneğin Doğanköy'de alternatif tarımsal uğraşlarla gelir elde etmek mümkün iken Denizova gibi kıraç köylerde bu mümkün değil. Düşen getiri, azalan sosyal imkanlar ve işsizlik köyden yurtiçi ve yurtdışı göçleri beraberinde getirmektedir.

TEKEL'in özelleştirilmesi, tarımsal desteklerin anlamsız veya fonksiyonsuz oluşu ve düşen gelirler, üreticileri farklı alanlarda çalışmak zorunda bırakmış, çalışma çağındakiler asgari ücretli formel ya da enformel işlere yönelmişlerdir. Tütün üretimine sözleşmeli olarak devam eden üreticiler kendi topraklarında işçileşirken etmeyenler de topraklarını bırakarak göç etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla küçük üreticilerin bu şekilde tasfiye edildiği söylenebilir. Göçen gençler genellikle formel olmayan sektörlerde geçici mevsimlik işlerde çalışmaktadır. Formel sektörlerde iş bulabilenler sanayi ve hizmet sektörlerinde istihdam edilmektedir. İstikrarsız ekonomik ortam kırdan kente göç edenlerin iş bulabilme imkanlarını daraltmaktadır.

Sosyal güvenlik açısından bakıldığında birçok kişinin ellerindeki k t kaynaklarla emeklilik primlerini tamamlamaya çalıştıkları da derinlemesine mülakatlarda dikkat çeken bir durumdur. Hatta tütün üreticileri eski güzel günlerde tütünden gelen para ile sigorta primlerini rahat  deyebildiklerini ama bugün ise bunun mümkün olmadığını da vurgulamışlardır.

Sonuç olarak gerek Türkiye’de gerekse Muğla’da tütün tarımı bitmiştir denilebilir. Bu tezin yazıldığı sırada köylerde kalan son üç dört üretici de gelecek yıl tütün dikme ihtimallerinin çok düşük olduğu vurgularken uzun bir tarihsel döneme nokta koyduklarının farkında değillerdi. Reji döneminde uğruna insanların öldürüldüğü, ülkenin en önemli ürünlerinden biri olan Türk tütünü uluslararası kapitalist sistemin baskısını dayanamayarak önce piyasa koşullarına terk edilmiş daha sonra da çok uluslu yabancı şirketlerin tekeline geçmiştir. Hep acı olan tütün hayatımızdan çekildikten sonra esas acıları yaşmaya başladığımız (boşalan köyler, işsiz gençler vb.) da rahatlıkla s ylenabilir.

KAYNAKÇA

- Agenor, P. Richard, (1996), "The Labor Market and Economic Adjustment", **International Monetary Fund Staff Papers**, Cilt: 43.
- Akat, A. Savaş, (1983), **Alternatif Büyüme Stratejileri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Akat, A. Savaş, (2009), **İktisadi Analiz**, Eflatun Yayınevi, Ankara.
- Akder, Halis, H. Kasnakoğlu, E. Çakmak, (2001), "Türkiye Tarımında Büyümenin Kaynakları", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Sayı: 26.
- Akyüz, Yılmaz, (2009), **Sermaye Bölüşüm Büyüme**, Eflatun Yayınevi, Ankara.
- Alkin, Erdoğan, (1975), **Gelir ve Büyüme Teorisi**, Elektronik Ofset, İstanbul.
- Altieri, Miguel, (2002), "Sanayileşmiş Tarımın Ekolojik Etkileri ve Gerçek Sürdürülebilir Çiftçilik". Çev. A. Başer Kafaoğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Amin, Samir, (1992), **Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme**, Çev. Semih Lim, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ana Britannica Ansiklopedisi, (2005), Ana Yayıncılık, İstanbul.
- Ay, Ahmet, Sinem Yapar, (2010), "Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye", http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/Ahmet%20A%20Y-%20Sinem%20YAPAR/57-80.pdf, Erişim Tarihi: 4 Temmuz 2011.
- Aydın, Zülküf, (1986), "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler", **11. Tez Kitap Serisi**, No: 4.
- Aysu, Abdullah, (2001), **Türkiye'de Tarım Politikaları**, Özgün Yayınları, İstanbul.
- Atakan, Mehtap, (1998), **Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Türkiye'nin Uyumu**, Uzmanlık Tezi, Gümrük Müsteşarlığı, AT ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Ataseven, Yener, (2005), **AB ve Türkiye'de tütüne Yönelik Politikalar: Karşılaştırmalı Bir Analiz**, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

- Berber, Metin, (2006), **İktisadi Büyüme ve Kalkınma**, Derya Kitabevi, Trabzon.
- Bernstein, Henry, (2010), **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul.
- Bilir, Nazmi, B. Çakır, E. Dağlı, T. Ergüder, Z. Önder, “Tobacco Control in Turkey”, http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/98446/E93038.pdf, Erişim Tarihi: 19 Haziran 2011.
- Boratav, Korkut, (2004), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, İmge Kitabevi, Ankara.
- Boratav, Korkut, (2009), “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”, **Mülkiye Dergisi**, Sayı: 262, Ankara.
- Bulutay, Tuncer, (1999) “Giriş: Türkiye’de Azörgütlü Kesim”, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- Ceylan, Coşkun, (1995), **Türkiye’de Tütün Politikalarının Tarihsel Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Çağlayan, Savaş, (2006), “Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, Sayı: 17, Muğla.
- Danışoğlu, Ç. Ayşe, “Küreselleşmenin Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk Üzerindeki Etkileri”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi**, <http://www.iticu.edu.tr/kutuphane/dergi/d5/M00072.pdf>, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2011.
- Demirbaş, Nevin, Duygu TOSUN, (2005), “Türkiye’de Tarımın Sanayi İle Entegrasyonu, Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, **ADÜ Ziraat Fakültesi Dergisi**, 2 (2), Antalya.
- Deprem, A. Rıza, (2006), **Genişleme Sürecinin AB Tarım ve Tarım Politikalarına(OTP) Etkileri ve Türkiye Tarımına Olası Yansımaları**, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Ekonomi Ansiklopedisi, (1984), Paymaş Yayınevi, Ankara.
- Er C., (2001), “Tütünün Hikayesi”, **Türk Ziraat Yüksek Mühendisleri Birliği Vakfı Yayını**: No:198. Ankara.

- Eraktan, Gülcan, (2006), “Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasında Değişim Doğrultuları ve Türkiye İçin Önemi”, **Ankara Avrupa Çalışmalar Dergisi**, Cilt: 5, No: 2, Ankara.
- Eren, Aslan, (2010), **Türkiye Ekonomisi**, Ekin Kitabevi, Bursa.
- Eroğlu, Nadir, (2007), “Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)”, **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 2, İstanbul.
- Gönel, Ferida, (2010), **Kalkınma Ekonomisi**, Efil Yayınevi, Ankara.
- Gün, Sema, (2006), “Tarımda Toprak Mülkiyet Yapısı ve İşletmelerin İyileştirilmesi”, **Türk Tarım Dergisi**, Sayı:171, Ankara.
- Gümüş, A.Hamdi, (2009), **Türkiye’de Tütün Politikaları, Pazarlama Sorunları ve Çözüm Önerileri**, Tütün Ekserleri Derneği ve Tütün Ekserleri Vakfı Yayını, İzmir.
- Günaydın, Gökhan, (2010), **Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm**, Tan Yayınları, Ankara.
- Güngör, Hülya, (1991), **Türkiye’de İzlenen İşlenmiş Yaprak Politikası ve Avrupa Topluluğu Karşısındaki Sorunlar**, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tezi.
- Güven, Ö., (1990), **Uzun Vadeli Tütün Politikası**, İstanbul İktisadi Araştırma Vakfı Yayını, İstanbul.
- Han, Ergül, A. Ayşen Kaya, (2006), **Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika**, Nobel Yayınları, Ankara.
- Kafaoğlu, A. Başer, (2002), **Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk**, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kazgan, Gülten, (2006), **Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kazgan, Gülten, (2009), **Küreselleşme ve Ulus Devlet**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Kazgan, Gülten, (1994), **Yeni Ekonomik Düzen’de Türkiye’nin Yeri**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.

- Kepepek, Yakup, Nurhan Yentürk, (2001), **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Keynes, J. Maynard, (2008), **Genel Teori**, Çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Koutsoyiannis, Anna, (1987), **Mikro İktisat**, Teori Yayınları, İstanbul.
- Marx, Karl, (2004), **Kapital III**, Eriş Yayınları, İstanbul.
- Oral, Necdet, (2006), **Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar**, TMMOB ziraat Mühendisleri Odası Tarım Politikaları yayın Dizisi No: 6, Ankara.
- Oral, Necdet, (2010), “Tarımda Doğrudan Gelir Desteği Bitti, Sıra Havza Bazlı Modelde”, <http://bianet.org/bianet/tarim/119405-tarimda-dogrudan-gelir-destegi-bitti-sira-havza-bazli-modelde>, Erişim Tarihi: 10 Haziran 2011.
- Oyan, Oğuz, (2009), “IMF ve Dünya Bankası’nın Tarım Reformu Uygulama Projesi’nin Bilançosu”, **Mülkiye Dergisi**, Sayı: 262, Ankara.
- Ozan, E. Deniz, (2002), “Sosyal Bilimlerde Gerçekçi İlişkisel Yaklaşımın Anahatları”, **Behavioral Science**, Vol. 19, No: 2.
- Öner, Metin, (2003), “Tarihsel Gelişim Sürecimizde Milli Tütün Politikalarımız, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Övgün, Barış, (2010), “Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Bir Çıkmaz: Politika” **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, Cilt 9, No:1.
- Özlem, Özavcı, (2007), **Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de Tütün Ekonomisi ve Politikaları: AB Ülkeleri ile Bir Karşılaştırma**, Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özgüven, Menşure, S. Sekin, B. Gürbüz, N. Şekeroğlu, F. Ayanoglu, S. Ekren, “Tütün, Tıbbi ve Aromatik Bitki Üretimi ve Ticareti”, http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/625d8e31dad7d1c_ek.pdf?tipi=14&sube=, Erişim Tarihi: 22 Haziran 2011.
- Özkul, İdris, Yaşar Sarı, (2008), “Türkiye’de Tütün Sektörünün Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **İkinci Ulusal İktisat Kongresi**, İzmir.

- Purkis, Semra, (2008), “Turizmle Kalkınmada Enformel Emek Kullanımı: Marmaris Örneği”, **Gazi Üniversitesi Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 69.
- Sakarya, Şakir, F. Özmen, H. İbrahim Özmen, (2007), “Yerel Kalkınmada Tarım Finansman Desteği Olarak Doğrudan Gelir Desteği Üzerine Bir Alan Araştırması: Sındırgı İlçesi Örneği”, **Selçuk Ün. Karaman İİBF Dergisi**, Yerel Ekonomiler Özel Sayısı Mayıs, Konya.
- Sapan, Hikmet, (1997), **Türk Tütününde Fiyatlandırma Politikası**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Selik, Mehmet, (1982), **Marksist Değer Teorisi**, SBF Yayınları, Ankara.
- Shiva, Vandana, (2004), “Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması”, Çev. Mehmet Bayazıt, **Özgür Üniversite Forumu**, No: 28, Ankara.
- Stedile, J. Pedro, (2009), “Çok Uluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı”, Çev. Ekin Kurtiç, **Mülkiye Dergisi**, 262, Ankara.
- Suiçmez, B. Remzi, “Tütün Sektöründe Değişim: IMF ve Dünya Bankası Yasaları” <http://www.antimai.org/tme/imftutun.>, Erişim Tarihi: 15 Temmuz 2011.
- Togan, Sübidey, (2001), “Türkiye’de Kayıtdışı İstihdamın Boyutları, Temel Sebepleri ve Çözüm Önerileri”, http://www.tisk.org.tr/isveren_sayfa.asp?yazi_id=253&id=15, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2011.
- Turan, Menaf, (2009), **Türkiye’de Kentsel Rant**, Tan Kitabevi, Ankara.
- Tümay, İsmail, (1998), “Tarım ve Köylü Sizi İlgilendiriyor Mu?”, **Mürekkap Dergisi**, Sayı:10/11, Ankara.
- Ulukan, Umut, (2009), **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği**, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Uysal, Yaşar, (2007), “Türkiye’de Enflasyon: Sektörel Kaynakları ve İç Ticaret Hadleri”, **Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Cilt: 44 Sayı: 508, İstanbul.
- Uzun, Özcan, (2010), **Tütün ve Sigaranın İktisadı**, Ekin Kitabevi, Bursa.

- Ünal, Metin, (2007), “Tütünün Dört Yüz Yılı”, **Tütün Kitabı**, ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Wallerstein, Immanuel, (2004), **Dünya Sistemleri Analizi**, Berdan Matbacılık, İstanbul.
- Yeldan, Erinç, (2009), **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, A. Ekber, (2011), “Tütün Piyasası”, <http://www.tarimdunyasi.net/?p=2002>, Erişim Tarihi: Nisan 2011.
- Yılmaz, E. Şiir, (2010), **Dış Ticaret Kuramlarının Evrimi**, Eflatun Yayınevi, Ankara.
- Yılmaz, Hasan, (2006), “Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikasındaki Değişim Süreci ve Türkiye'nin Uyum Kapasitesinin İzlenen Politikalar Çerçevesinde İncelenmesi”, **Türkiye 7. Tarım Ekonomisi Kongresi Bildiri Kitabı**, Cilt:1, Antalya.
- Yılmaz, Hasan, V. Demircan, Z. Dernek, (2008), “ Türkiye Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları”, **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, 9 (2), İstanbul.
- Yavuz, Fahri, Tayfur Çağlayan, (2005), “Türkiye Tarımının Tarihi”, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Raporu.

İnternet Kaynakları

İKV: <http://www.ikv.org.tr/pdfs/0b08abbf.pdf>

TAPDK: <http://www.tapdk.gov.tr/>

TÜİK: <http://www.tuik.gov.tr>

Muhasebe Dergisi: <http://www.muhasabedergisi.com/sosyal-guvenlik/turkiye-de-her-100-kisiden-44-u-kayitdisi.html>

<http://www.cografya.gen.tr/tr/mugla/ekonomi.html>

Derinlemesine Mülakat Yapılan Kişiler

Ali Alpay, **Derinkuyu Köyü**

Ali Özsoy, **Algı Köyü**

Cem Mehmet Baydur, **Yeniköy**

Fidanser Köseoğlu, **Doğanköy**

Habibe Kaplan, **Denizova Köyü**

Hayati Uslu, **Yerkesik Köyü**

Kadir Köseoğlu, **Doğanköy**

Mehmet Kaplan, **Denizova Köyü**

Melek Aydın, **Denizova Köyü**

Necati Çalışkan, **Yaraş Köyü**

Ömer Çoban, **Yaraş Köyü**

Saffet Arıcı, **Yenibağyaka Köyü**

Yüksel Tezcan, **Yaraş Köyü**

Perihan Yılmaz, **Yeniköy**

Zühra Dedeoğlu, **Kötekli**

Şaziye Dere, **Süpüroğlu (Ortaköy)**

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Bahar İSLAMOĞLU

Doğum Yeri : Rize

Doğum Yılı : 1983

Medeni Hali : Bekar

EĞİTİM VE AKADEMİK BİLGİLER

Lise (1997-2000) : Ankara Kanuni Lisesi

Lisans (2003-2008) : Muğla Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü

Yabancı Dil : İngilizce